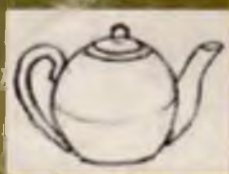
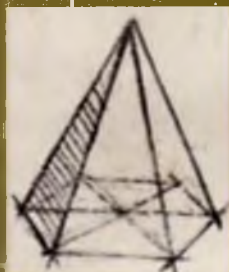

B. BAYMETOV

QALAMTASVIR

Qalamtasvir

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

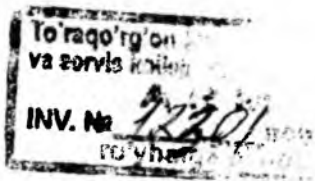
O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

B.BAYMETOV

QALAMTASVIR

(RASM)

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2010

Taqrizchilar: professor **Saidaxbor Bulatov**;
dotsent **Nozim Tolipov**

Baymetov B.

- B15 Qalamtasvir (Rasm).** Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma / B. Baymetov; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi.
— T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2010, -168 b.

Qalamtasvir asoslari nomli o'quv qo'llanma me'mor-dizaynerlar tayyorlovchi kasb-hunar kollejlari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda tasviriy san'atning muhim bo'g'ini bo'lgan qalamtasvir fani bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar mazmuni yoritilgan. Chunonchi, qalamtasvir asoslari: kompozitsiya qonuni, perspektiva asoslari, chiziqli konstruktiv qurilish, yorug'-soya qonuniyatlari, jihoz, buyumlarning tuzilishi va ularni metodik jihatdan bosqichma bosqich tasvirlash usullari, odam plastik anatomiyasi haqida umumiy ma'lumot, odamning portreti va gavdasini tasvirlash metodlari, qalamtasvirda homaki rasmlar ishlash usullari kabi ko'plab mavzular yoritilgan. O'quv qo'llanma me'mor-dizaynerlar tayyorlovchi kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga mo'ljallanganligini e'tiborga olib unda geometrik shakllar va arxitektura unsurlariga kengroq joy ajratilgan. Kitobdan o'rta maxsus kasb-hunar o'quvchilari bilan bir qatorda, tasviriy san'at bilan shug'ullanuvchi barcha mutaxassislar va pedagoglar foydalanishlari mumkin.

BBK 85.15ya722

KIRISH

So'ngi vaqtda barcha ta'lim tizimida bo'lgani kabi, o'rta maxsus kasb hunar ta'limida ham ko'pgina ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, kasb hunar kollejlarida olib boriladigan mutaxassislik fanlar va yosh dizayner-rassomlarni tayyorlash bo'yicha davlat ta'lim standartlari, yangi o'quv rejalari, dasturlari tuzilib chiqilmoqda, o'quv qo'llanmalar, darsliklar va metodik tavsiyalar yaratilmoqda. «Ta'lim to'g'risida»gi Davlat qonunida ta'limning ravnaqi uning insonparvarligi, ta'lim-tarbiya tizimining uzluksizligi, izchilligi, davlat ta'lim tizimining ilmiyligi va dunyoviyligi, ta'limda umuminsoniy va milliy qadriyatlarning ustuvorligi, davlat ta'lim standartlari doirasida hammaning ta'lim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratilishi bilan belgilanadi.¹

Yoshlarni jahon andozalariga javob beradigan barkamol tarzda tarbiyalab voyaga etkazishda kasb hunar kollejlarida o'qitiladigan barcha fanlar qatorida tasviriy san'at ham ahamiyatga ega. Bu esa, o'z navbatida o'rta maxsus kasb hunar o'quv yurtlarida o'qitilayotgan maxsus fanlarning chuqur va asosli bo'lishini taqozo etib, pedagoglar, olimlar va rassomlar zimmasiga yuksak mas'uliyat yuklaydi.

Tasviriy san'atni yoshlarga yuqori darajada o'qitish, xususan o'quv amaliy va nazariy mashg'ulotlari orqali ularning ijodiy tasavvurlarini o'stirish va shakllantirishda mutaxassislik fanlaridan yaratilgan o'quv adabiyotlarining chuqur va mazmunli bo'lishini hamda ta'lim-tarbiyaning zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida olib borilishini taqazo etadi.

Barcha tasviriy san'atga aloqador o'quv dargohlarida bo'lgani kabi me'mor dizaynerlar tayyorlash yo'nalishidagi o'rta maxsus kasb - hunar kollejlarida ham dastlabki qalamtasvir mashg'ulotlarida o'quvchilar har xil geometrik shakllarni o'ziga qarab bajaradilar. Bu esa ularda shakl va hajmlarning konstruk-

² Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: «Sharq» nashriyot- matbaa Kontserni Bosh tahririyati, 1997 - 65 b.

tiv tuzilishi, perspektiv qisqarishlar to'g'risidagi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi. So'ngra turli shakl, hajm va tusga ega bo'lgan buyumlardan tashkil etilgan natyurmortlarni tasvirlashni mashq qiladilar. Ushbu vazifalarni bajarish orqali yoshlar kompozitsiya asoslari, chiziqli konstruktiv qurish, buyumlarni fazoviy holatini perspektiv jihatdan aniqlash, buyumning hajmi va uni qalam vositasida yorug'-soyalarni to'g'ri tushlash kabi malakalarini rivojlantiradilar.

Tasviriy san'at mashg'ulotlari o'rta maxsus kasb hunar o'quv dargohlaridagi barcha o'quv fanlari ayniqsa psixologiya bilan keng aloqadadir. Buyumlarni o'ziga qarab tasvirlash, mavzuli kompozitsiya ishlash yoki tasviriy faoliyatning boshqa yo'nalishlarida O'quvchilarning ijodiy tasavvurini shakllantirish psixologik jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda bo'ladi.

O'quvchi yoshlarning amaliy vazifalarni to'g'ri bajarishi, naturaga qo'yilgan buyumlarni to'la to'kis idrok eta olishi uchun o'qituvchi naturaga qo'yilgan buyumlarni qanday sodda yoki murakkab shakllardan tuzilgan bo'lishidan qat'iy nazar metodik izchillikda bajarish tartibini o'quvchilarga yetarli darajada tushuntirib, unga qo'yiladigan maqsadlarni belgilashi lozim. Buning uchun o'quvchilarga naturani turli nuqtalardan kuzatish va shu asosda 5-10 daqiqalik qalamchizgilar bajarishni tavsiya etishi kerak. Qo'yilgan naturani turli nuqtalardan kuzatish va qalamchizgilar bajarish o'quvchida buyumlarni hajmini idrok etish, uning xarakterli xususiyatlarini aniqlash buyumlarning materiallik xususiyatlari, birining ikkinchisiga nisbati, buyum tekisligida joylashishini tasavvur etishga o'rgatadi. O'quv mashq vazifasi-ning muvaffaqiyatli bajarilishi ko'p jihatdan uning qaysi nuqtadan va qanday masofadan turib tasvirlashga bog'liq. Yuqorida ta'kidlanganidek vazifaning haqqoniy va to'g'ri bajarilishi ko'p jihatdan uning qaysi nuqtadan chizilayotganligiga qarab belgilanadi. Ma'lumki, buyumlarni xaqqoniy tasvirlash eng avvalo tasvirlash nuqtani to'g'ri tanlay bilish va uni qog'oz sirtida kompozitsion to'g'ri joylashtirishdan boshlanadi. Buning uchun chizuvchi naturadagi buyumlarning o'zaro nisbatlari, tuzilishi, yorug' soya munosabatlarini ko'z bilan chamalab, so'ngra ularni qog'oz yuzasida to'g'ri tasvirlashi kerak.

Buyumlarning tekislikdagi xolatini, xarakterli xususiyatlarini jonli tasvirlash, ayniqsa nisbatlarini to'g'ri belgilash o'quvchining ko'z bilan chamalash xususiyatlarining takomillashganiga ko'p jihatdan bog'liq.

Tasvirlashda o'zaro nisbatlar borasida mashhur pedagog-rassom N.N.Ge shunday degan edi: «Ushbu qonunni doimo yodda tuting: tasvirlamoq- bu nisbatlarni ko'rmoq, shuning uchun hech qachon bo'laklarni alohida ko'rmang va tasvirlamang. Masalan, portret chizishda Siz bir ko'z, bir quloq yoki bir qoshni emas, balki bu bo'laklar yuz qismida qanday joylashganini va ularning o'zaro mutanosibligini o'rganib tasvirlashingiz lozim. Mazkur bo'laklarni tasvirlashda har doim ularni umumiy ko'ring: simmetrik bo'laklarni doimo birga va bir vaqtda tasvirlang, ikkala quloqni, ikkala ko'zni, ikkala yonoqni ...»¹

O'quv mashqlari davomida, ayniqsa, boshlang'ich kurslarda naturani to'g'ri idrok eta olmaslik va uni tasvirlashda yaxlit ko'ra bilmaslik jiddiy kamchiliklarga olib keladi. Masalan: 1-kurs 1-semestri dasturidan olgan turli shakl va materiallardan tuzilgan natyurmortning qalamtasvirini bajarishda o'quvchilar naturaga qo'yilgan buyumlarni butun bir yaxlitlikda emas, har birini alohida-alohida tasavvur etadilar va tasvirlaydilar. Oqibatda buyumlarning o'zaro nisbatlari, ularning joylashgan yeri (nuqtasi) va kompozitsion tuzilishi tarqoq holda bo'lib qoladi. Bunday salbiy oqibatning oldini olish uchun tasvirlashga qo'yilgan buyumlarni butun bir yaxlitlikda ko'rib uni qog'oz sirtida hayolan chizib bo'lingan variantini tasavvur etish, shundan so'nggina uni amaliy bajarishga kirishish tavsiya etiladi. E'tiborlisi shundaki, bu usulda boshlangan tasvir haqqoniy bajarilibgina qolmay o'quvchining fazoviy tasavvurini o'stiradi.

O'quvchilarning ijodiy tasavvurlarini o'stirishning kuchli mohiyatlaridan biri o'ziga qarab tasvirlanadigan buyumlarni (natyurmort, gips, geometrik shakllar, portret va boshqalar) xayolan chizishdir. O'quvchilarda tasavvurni shakllantirishda bu usul muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, xayolan u yoki bu vazifani tasvirlash orqali o'quvchilar, uni o'ziga qarab chizish davrida olgan bilim va malakalarini xayolan tiklab, undagi xa-

¹ Shkola izobrazitel'nogo iskusstva. Vip. II M., 1965, str. 164.

rakterli xususiyatlarini, nisbatlarini, yorug' va soyalarning umumiy qonunlarini, psixologik holatlarini aks ettirishga harakat qiladilar. Bunday mashqlar o'quvchilarda fikr yuritib tasvirlash, rasmdagi obrazlarni chuqur o'rganish va tahlil etish mahoratlarini rivojlantiradi va bo'lajak rassomni me'morchilik faoliyatga puxta tayyorlaydi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qalamtasvir barcha tasviriy san'atga aloqador o'quv dargohlarida bo'lgani kabi o'rta maxsus kasb - hunar o'quv dargohlarida o'qitiladigan barcha maxsus fanlarning asosi hisoblanadi va ular o'rtasida bevosita bolqlikni ta'minlaydi. Qalamtasvir va uning asoslari borasida etarli bilim va amaliy malakalarni egallamay turib, o'quvchi kompozitsiya, rangtasvir, haykaltaroshlik, xalq amaliy va dizayn san'ati va boshqa fanlarni yuqori darajada o'zlashtira olmaydi.

Hozirgi vaqtda o'rta maxsus kasb - hunar kollejlari qalamtasvir fanini o'qitishning nazariy va metodik asoslarini ishlab chiqish va ilmiy jihatdan asoslangan yangi yo'li, shakli, mazmuni hamda metodlarini takomillashtirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Mazkur o'quv qo'llanma respublikaning o'rta maxsus kasb - hunar o'quv yurtlari va oliy o'quv yurtlarining badiiy grafika fakultetlarida o'tkazilgan ko'p yillik tajribalar, xulosalar, nazariy va amaliy mashg'ulotlarni chuqur tahlil etish davomida to'planagan materiallar asosida yaratildi. Kasb - hunar kolleji dasturida ba'zi vazifalarning tasvirlanish jarayoni, metodik bosqichlarda olib borilish usullari bir-biridan katta farq qilmasligini e'tiborga olinib, ular bir mashq misolida berilgan. O'rta maxsus kasb-hunar kollejlari me'mor-dizaynerlar tayyorlovchi kasb-hunar kollejlari uchun mo'ljallab yozilgan ushbu o'quv qo'llanmadan tasviriy san'at sohasining boshqa mutaxassislari, metodlar hamda barcha qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

I bob. QALAMTASVIR TASVIRIY SAN'ATNING ASOSI SIFATIDA

1.1. Tasviriy san'at haqida dastlabki ma'lumotlar

Tasviriy san'at, o'quvchilarda borliqni haqqoniy obrazlarda tasvirlashni mukammal o'zlashtirish, yosh rassomlarni tayyorlashdagi dastlabki qadam hisoblanadi. Qog'oz yuzasida jismlarning asl shaklini yuksak mahorat bilan, hamda to'g'ri tasvirlash uchun, tasviriy malakani mukammal egallash va uni amaliyotda qo'llash — naturaga, shuningdek, xotira va tasavvurga asoslanib rasm chizishni o'rganish zarur. Albatta, bunday ijodiy topshiriqlarni bajarish uchun inson rassomchilik qobiliyatiga ega bo'lishi va o'z ustida uzluksiz va betinim ishlay olishi muhimdir.

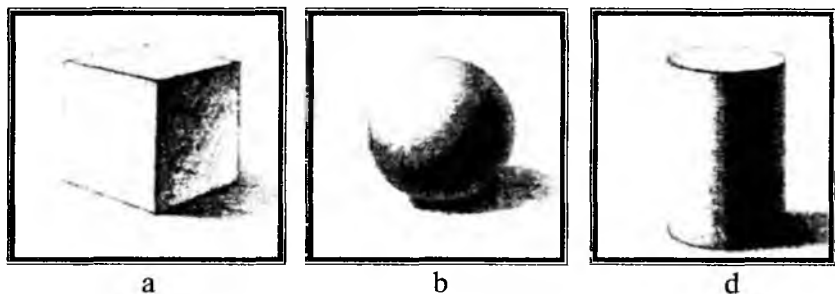
Tasviriy san'atning asosiy vazifasi yoshlarda tasvirlash mahorat qirralarini o'rganish natijasida yuzaga kelgan bilim va malakalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. U o'quvchidan tasvirlash qonun-qoidalarini bilishni va ulardan to'g'ri foydalana olishni ko'zda tutadi.

Rasm chizishga o'rgatish bu bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi vazifalarni hal etish bilan bog'liqdir: narsani o'ziga qarab *anglash, kuzatish, jismlarni o'zaro solishtirish, jismlarning shakli, rangi, materiallik xususiyati bo'yicha farqlash va boshqalar*. Rasm chizish mashg'ulotlari e'tiborli bo'lishga, fikrlashga va jismlarning shaklini aniq tahlil qilishga o'rgatishi lozim.

Realistik rasm chizish asoslarini, uslublarini va mahoratini o'zlashtirish, tasvirlashda ketma-ketlikni bilishga va turli materiallardan foydalana olishga o'rgatadi.

Nazariy va amaliy mashg'ulotlarida bo'lajak mutaxassis bilim olishi va malakasini oshirishi, turli xil qalamlar bilan ishlashni o'rganishi va o'z qobiliyatini shakllantirishi, amaliyotda undan samarali foydalana olishi muhim hisoblanadi.

Tabiatdagi barcha shakllar bilan bir qatorda, inson tanasi ham o'zida turli geometrik shakllarga o'xshash birikmalaridan tarkib topgan murakkab plastik qismdan iborat (kub, shar, silindr va boshq.). Shuning uchun tasviriy san'at bo'yicha dastlabki mashg'ulotlar oddiy geometrik shakllarni turli xolat va rakursda chizishga qaratiladi (1-rasm).

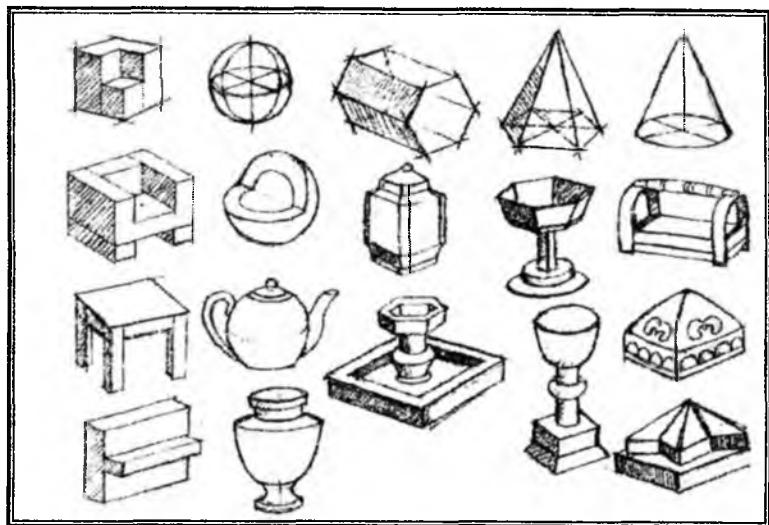

1-rasm.

O'quvchilarning tasviriy san'at sohasida mahoratlarini oshirishga alohida urg'u bergan holda, ushbu sohaning mashhur rassomlari, olimlarining fikrlarini har bir yosh mutaxassis yodda tutishi va ish jarayonida ularni o'ziga shior qilib olishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, tasviriy san'atda etuk malakalarga ega olim va rassomlarning tasviriy san'at nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanib kelayotgan kishilarning tasviriy san'at qonun va qoidalarini puxta o'rganish maqsadga muvofiq. 1 d rasmda rassom va olim G'. Abdurahmonovning geometrik shakllar va ularning buyumlarda aks etishi ko'rsatilgan.

Tasviriy san'atning asosiy vazifasi, bo'lajak mutaxassisda borliqni his etish va uni o'z ish jarayonida jonli tasvirlay olish qobiliyatini rivojlantirish, hamda yosh avlodga o'zbek va jahon san'atini to'laqonli etkazishdan iborat.

Tasviriy san'at sohasida amaliy jihatdan mahoratni shakllantirish jarayoni naturani hayotiy tasvirlash mashqlari orqali amalga oshiriladi. Bu haqda ko'plab ilmiy maqolalar, o'quv adabiyotlari va risolalar yozilgan. Chunonchi qadimda uyg'onish davridayoq rassom-ijodkorlar o'zlarining dunyoga mashhur san'at asarlari va metodik izlanishlari orqali o'z fikrlarini bayon etganlar.

1-d rasm.

Shaklni to'g'ri tasvirlash uchun o'quvchi avvalambor uning o'ziga xos tomonlarini to'g'ri tasavvur etish va ko'rishni o'rganishi kerak. Yosh va boshlovchi rassom uchun bu oson ish emas va doimiy mashg'ulotlarni talab qiladi. Mashhur-rassom ijodkorlarning fikriga ko'ra agarda ijodkor bir kun davomida rasm chizishdan to'xtasa, u ikki kun orqaga ketadi. Shuning uchun yosh rassom naturaga qarab jismlarning haqqoniy rasmini chizishni bir kun ham to'xtatmasligi kerak. Bu esa uning shakl va hajmni qanday qabul qilishiga, anglab etishiga bog'liq. Tabiatan barcha narsalar, buyumlar va ularning shaklini insonlar turlicha tasavvur etadilar. Bu esa o'z navbatida har bir insonning tasavvuri, xarakteri va ko'rish qobiliyatiga bog'liq.

1.2. Qalamtasvir asoslari va uning maqsad-vazifalari

Qalamtasvir — barcha tasviriy san'at turlarining asosi hisoblanadi. Rassom tasviriy san'atning qaysi bir turida ijod qilishidan qat'iy nazar, qalamtasvirga asoslanadi. U o'zining kuzatishlari,

katta asar kompozitsiyalari ustidagi izlanishlarini avval qalamda dastlabki chizgilar bilan ifodalaydi. San'at asarlarini yaratishda esa, ushbu bajarilgan chizgilar rassomga yordamchi manba bo'lib xizmat qiladi.

Rassom u yoki bu kartinasini yaratishni qalamdan boshlaydi. Shundan keyingina ushbu san'at asari ranglar jilosi orqali tomoshabinga estetik huzur baxsh etadi. Boshqacha qilib aytganda, qalamtasvirsiz hech bir rassom o'z asarini etuk holga keltira olmaydi.

Qalamtasvir boshqa san'at turlari orasida mustaqil ravishda tugallangan dastgohli san'at asari ham bo'lishi mumkin. *Tush, sangina, pastel, sous, qalam* bilan bajarilgan ko'plab kartinalar jahonning turli san'at muzeyi va ko'rgazmalaridan joy olgan. Qalamtasvir mashg'ulotlari ko'rib-kuzatib to'g'ri tasvirlash, borliqni idrok etish, qo'l, ong va sezgi organlarini shakllantirishda nafaqat bo'lajak rassomga, balki turli kasb sohasidagi kishilarga zarurdir.

Qalamtasvir mashg'ulotlari boshqa mutaxassislik fanlari qatorida bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Qalamtasvir darslari talablarga nazariy va amaliy mashg'ulotlar orqali olib boriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, amaliy mashg'ulotlar bilan bir qatorida nazariy bilimlar bo'lajak pedagoglarga ularning o'quv dargohini tugatgandan so'nggi ilmiy va ijodiy faoliyatlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Borliqdagi turli shakllarni realistik tasvirlash o'quvchilarga amaliy bilim va ko'nikmalarni beribgina qolmay, balki ularning umumiy dunyoqarashlarini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Realistik tasvirlash san'ati, bo'lajak pedagoglarga borliqni haqqoniy obrazlarda ifoda etish mahoratlarini rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, rasm chizishni o'rganish o'quvchilarga atrofdagi jismlarning realistik tasvirlash bilan birga, ularning estetik didlarini ham o'stiradi. Rasm chizish asoslarini o'rganish, narsaning o'ziga qarab metodik izchillikda tasvirlash prinsipiga asoslanadi. Bo'lajak o'qituvchining yetuk malakaga ega bo'lishda nafaqat amaliy bilimlarni chuqur o'zlashtirgan bo'lishi, balki tasvirlash san'ati sohasida nazariy tayyorgarligining puxtaligiga ham bog'liq.

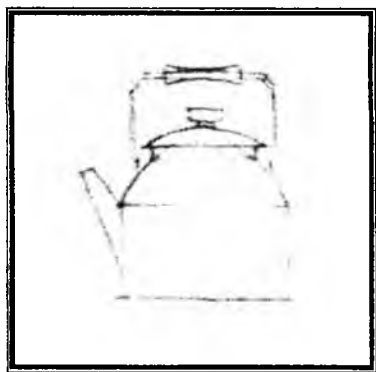
Yoshlarni buyuk rassom va tasviriy san'at ustalarining ijodiy faoliyatlari bilan tanishtirish, ularning asarlarini o'rganish va tahlil qilish, ko'plab nazariy asarlarini o'rganish, ularning asarlarini chuqur o'rganish, hamda ulardan nushalar olishga jalb etish katta ahamiyatga ega.

Qalamtasvir mashg'ulotlari mutaxassislik o'quv fanlarining asosi sifatida bo'lajak rassom-me'morga *quyidagi eng asosiy qonunlarni o'rgatishni maqsad qilib qo'yadi*:

1. Tasviriy san'atda kompozitsiya asoslari;
2. Shakllarning chiziqli konstruktiv tuzilishi;
3. Buyumlarning o'zaro nisbatlari;
4. Tasviriy san'atda perspektiva qonunlari;
5. Shakllarda yorug' va soya qonuniyatlari;
6. Tasvirni metodik izchillikda «analiz» va «sintez» qilib to'g'ri bajarish (2-a, b rasmlar).

a

b

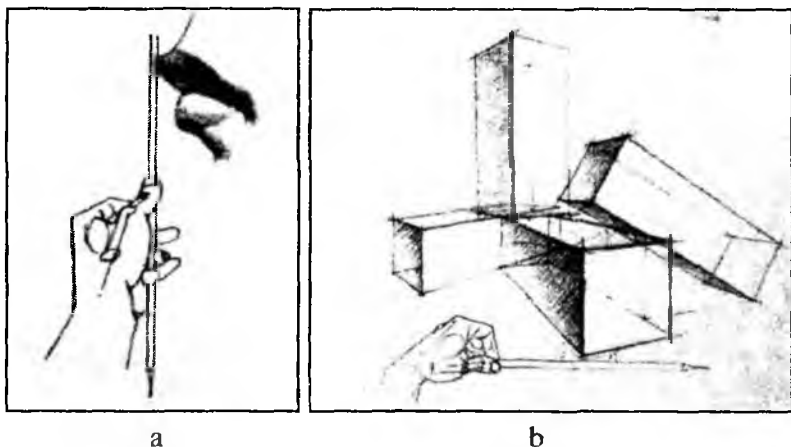
2-rasm.

Bu ko'nikma va malakalar o'quvchining barcha o'quv dargohlarida bosqichlar davomida bilim olish vaqtida nazariy va o'quv-amaliy mashqlarini bajarish orqali rivojlanadi va takomillashib boradi. Shuningdek, ushbu bilimlar bo'lajak me'mor-rassomning o'quv dargohni tugatgandan so'ng, pedagogik va ijodiy ish jarayonida ham muhimdir.

1.3. Shakllarning hajmini idrok etish

Bo'lajak mutaxassisni rasm chizishga o'rgatishda asosiy vazifalardan biri, bu yosh rassomda jism shaklini masofadan ko'rish va tasvirlash qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Jism shaklini fazoda ko'rish va tasvirlash — jismni «hajmdor» tarzda, uch o'lchamli shaklda (balandligi, eni va qalinligini) ko'rish demakdir.

O'quv akademik mashg'ulotlarining asosiy vazifasi naturaga qo'yilgan shakllarning o'lchamlarini to'g'ri ifodalagan holda realistik, ko'rsatib bera olishdan iborat. Bunga ko'z bilan o'lchash (masofa va jism o'lchamlarini ko'zda chamalash, shakllarning bo'yini eniga taqqoslash va h.k) qobiliyatini rivojlantirish va ko'zni to'g'ri qaratish orqali erishiladi. Bunday hollarda jism o'lchami va masofani aniqlash uchun ko'z bilan chamalash qobiliyatini rivojlantirish va qalam vositasida nisbatlarni topish muhim ahamiyat kasb etadi. 3 a,b rasmlar.

3-rasm.

Chamalash qobiliyatini shakllantirish uchun ish jarayonida doimiy ravishda ko'z bilan nisbatni aniqlash qo'l keladi. Tasvirning realistik tarzda chiqishi uchun bo'lajak o'quvchilar o'z ishlariga nisbatan e'tiborli bo'lishlari kerak. Shunindek, ular

tabiatdagi barcha voqea va hodisalarga nisbatan sinchkovlik bilan qarashlari, tahlil qilish ko'nikmalarini hosil qilishlari va bir vaqtning o'zida ko'rgan shaklni eslab qolish qobiliyatlarini ham rivojlantirishlari kerak bo'ladi.

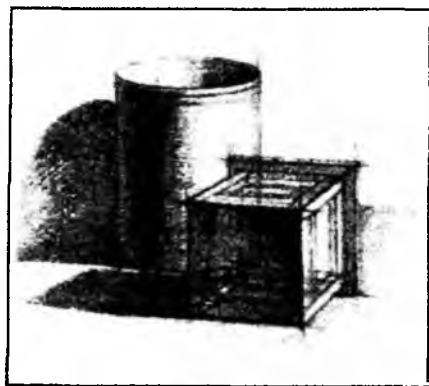
Ko'rish orqali eslab qolish yosh rassomning eng qimmatli va e'tiborli hislatidir. U tasvirdagi jism shakli, nisbati va tuzilishi haqidagi aniq va umumiy tasavvurni xotirada saqlaydi. Bu esa shaklni «xotiradan», «tasavvur va anglash» asosida chizish imkonini beradi va rassomning kelgusi ijodida mustaqil san'at asar kompozitsiyalari yaratish borasidagi malakalarini shakllantiradi.

Naturadan rasm chizish bo'yicha olib borilgan doimiy mashqlar natijasida ko'rib eslab qolish qobiliyati rivojlanadi. Bunday mashqlar, ayniqsa, rassomchilikka endi qadam bosayotgan yoshlar uchun nihoyatda muhimdir. Bunday mashg'ulotlar jismlarning shakl jihatdan, tuzilishi, nisbatlari va insonlarni tasvirlashda esa, plastik anatomiya to'g'risidagi bilim va malakalarini xotirada yanada mustahkamlanishida asosiy o'rin tutadi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda akademik rasmlar chizish bilan bir qatorda, qisqa muddatli chizgilar va qoralamalar ishlash ko'zda tutiladi. Ko'rish xotirasini mustahkamlovchi bunday mashg'ulotlarda avvalo eng asosiy qism yodda qoladi, shakllarning ikkinchi darajali qismlari esa shakl jihatidan o'rganiladi. Bunda asosiy maqsad — umumiy shaklni eslab qolish. Shuningdek mashg'ulotlar davomida eslab qolish darajasi kengayadi va chuqurlashadi: ikkinchi darajali qismlar va bo'laklar ham xotirada qoladi. Chizgilar va qisqa muddatli rasmlar o'quvchida naturani haqqoniy — to'liq ko'ra olish hislatini rivojlantiradi va tarbiyalaydi.

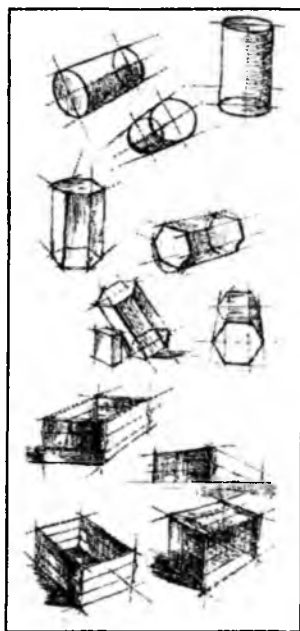
Ko'pchilik hollarda o'quvchi bir tartibda ishlamaydi, umumiy shakldan ko'ra uning qismlariga ko'proq e'tibor qaratadi va har bir elementning mohiyatini tushunib etmaydi. Agar-da o'quvchi tasvirni to'liq ko'ra olsa va realistik tasvirlashning asosiy qonunlaridan bo'lgan, hamda metodik izchillikda «*umumiydan—bo'laklarga va bo'laklardan—yana umumiyga*» tamoyilidan foydalangan holda tasvirlagandagina vazifa samarali bo'lishi mumkin. Doimiy ravishda qismlarni umumiy jism birgalikda tasvirlab ish yuritish bir vaqtning o'zida rasmning har bir qismi ustidan nazorat o'rnatish imkonini beradi.

Shaklning nisbatlari va chiziqli-konstruktiv tuzilishi, hajmini esa shtrixlash orqali amalga oshirish rassomdan bir vaqtning o'zida butun rasm ustida ishlash jarayonida mohirlik, hamda amaliy ko'nikmalarni talab etadi. Oddiy natyurmordan tortib, to murakkab shaklga ega bo'lgan inson qomatini tasvirlash mashg'ulotlarida ushbu tamoyilga katta e'tibor qaratiladi. O'quvchi qalamni oxiridan-charxlangan uchiga nisbatan qarama-qarshi tarafdin ushlashi va jimjiloqni qog'ozga ohista qo'ygan holda shtrixlar bajarishi kerak. Bunday ish yuritilganda qalam qog'oz yuzasida istalgan burchak bo'yicha harakatlana oladi. Kerakli tus chiqarish uchun shtrixlarni teng intervallarda bir-biriga mos ravishda chizish orqali erishiladi (4-a rasm).

Sferik yuzalarda to'q rangdan och rangga o'tish uchun shtrixlar orasidagi intervallarni kamaytirish yoki ko'paytirish hamda qalam uchini, qattiqroq yoki engilroq bosish orqali amalga oshiriladi (4-b rasm).

a

b

4-rasm.

Ma'lumki, jismning to'la hajmini bir tomondan ko'rish mumkin emas. Faqatgina jismning har bir qismini atrofdan ko'rib chiqib jismning xaqiqiy shaklini bilish mumkin.

Jismlarning kenglikdagi ko'rinishini tasavvur eta olish va anglash mahoratining natijasi, qo'yilgan jismning haqqoniy tarzda tasvirlanishi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun jismlarning bizga ko'rinish turgan chegaralari va konturlari yordamida jismga yorug'lik tushishi va hosil bo'ladigan soyani hisobga olib jismning sirtqi tarafi to'g'risida tasavvurga ega bo'lamiz. Ko'rib anglashning ushbu xususiyatlari realistik tasviriy san'atning qonun-qoidalarini belgilab beradi. O'z navbatida, realistik tasvirda shunday xususiyatlar bo'lishi lozimki, ular jismning shakliga, tusiga qarab tasvirni to'g'ri tasavvur etish yoki tushunish imkonini berishi kerak.

Yoshlarni tasviriy san'atga o'rgatish jismlarni kenglikda kuzata bilishni o'rgatishdan boshlanadi. Buning asosiy sababi, jismlarni to'g'ri tasvirlay olishdir. Realistik tasviriy san'atda insonni o'rab turuvchi shakl va jismlar tabiatda qanday mavjud bo'lib, ularni insonning ko'zi qanday qabul qilsa, shunday tasvirlanadi. Buning uchun o'quvchi ko'rib idrok etishning ba'zi xususiyatlarini egallashi, shaklni qog'oz yuzasida to'la hajmli etib uch o'lchamli tarzda (bo'yi,eni, balandligi) tasvirlash qoidalari va usullarini bilishini talab etadi. Tasviriy san'atning barcha turlari va janrlarida bo'lgani kabi, qalamtasvirga o'rgatish jarayoni ham mashg'ulotlarning oddiydan — murakkabga tartibda amalga oshirilishini ko'zda tutadi (4-b rasm).

Bunda agar oldingi mashg'ulot o'quvchi tomonidan etarli o'zlashtirilmagan bo'lsa, keyinggi, yanada murakkabroq vazifalarni tushunish qiyin kechadi. Buning uchun yosh rassom taviriy san'atdagi mavjud qonun qoidalariga to'la rioya qilishini talab etadi. Eng muhimi ushbu qoidalar yoshlarni tasviriy san'at sohasida tarbiyalashda ahamiyati katta.

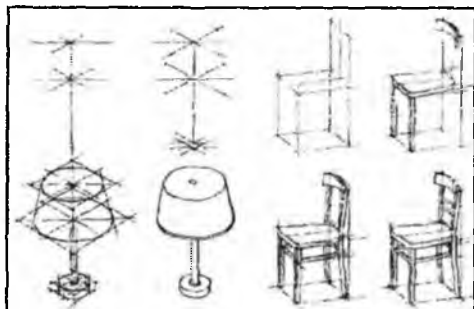
1.4.Tasviriy san'atning asosiy qonun-qoidalari

Perspektiva qonuni. Yosh rassomlarni narsani o'ziga qarab, xotira va tasavvurdan rasm chizishga o'rgatishda realistik tasviriy san'at qonun-qoidalarini nazariy asoslarini bilishlari katta ahamiyatga ega.

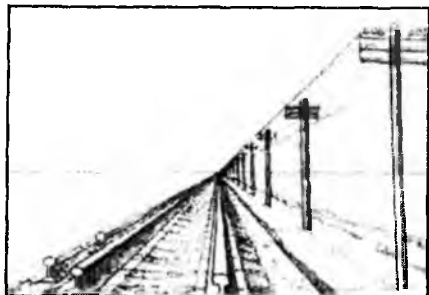
Buyum tekisligida jismni haqqoniy tasvirlash uchun, uning bizga ko‘rinib turgan qismi, undagi xos bo‘lgan *quyidagi barcha xarakterli jihatlari va xususiyatlarini tasavvur etishimiz lozim*:

1. Konstruktsiya jihatdan tuzilishi (5-rasm);
2. Nisbati;
3. Hajmi;
4. Materiallik xususiyati;
5. Fazoda joylashuvi.

Atrofimizdagi bizni o‘rab turgan barcha buyumlar tasviriy san’atning asosiy qonunlari biri bo‘lgan perspektiv qisqarishga ega. Tasvirlanayotgan buyumlar, ushbu buyumning qaysi tomonidan tasvirlanishidan qat’iy nazar (uzoqdan, yaqindan, yuqoridan, pastdan, to‘g‘ridan yoki chekkadan) chizuvchiga perspektiv o‘zgarib ko‘rinishini kuzatamiz (6-rasm).

5-rasm.

6-rasm.

7-rasm.

7-rasmda temir yo'llari, simyog'ochlar va kenglikdagi boshqa shakllarning bizdan uzoqlashgan sari kichrayib, bir nuqtada tutashganini ko'rishimiz mumkin. Hayotda garchi bu o'zaro parallel bo'lgan relslar hech qachon uchrashmasalarda, perspektiva qonuniga binoan ularning bizdan uzoqlashgan sari bu holatni ko'rishimiz mumkin. Bu perspektiva qonuniga asosan sodir bo'ladi.

Ko'chaning o'rtasidan ketaturib derazalar, ko'cha chetidagi daraxtlarga qarasak, ular xuddi qisqarib borayotgandek. Aslida esa ularning o'lchami o'zgarmaydi. Uzoq masofalarda juda katta hajmdagi jismlar ham kichrayib, noaniq belgilar, chiziqlar va bo'laklar shaklida ko'rinadi. Jismlarning bunday o'zgarishi ma'lum qonunlarga bo'ysunadi. Ushbu qonunlar insonning ko'rish qobiliyatiga, jismlarning masofa o'zgarishi natijasida qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bularni tasviriy san'atda **perspektiva qonuni** deb ataladi (8-rasm).

8-rasm.

Bizning jism haqidagi tasavvurlarimiz, o'sha jismni kuza-
tayotgan paytimizdagi shart-sharoitlar (masofa, hajm, havo o'z-
garishi, yil fasli va boshq.) asosida o'zgaradi. Jismlar shaklining
ko'z o'ngimizda o'zgarishi perspektiva qonuniga bo'ysunadi.

Olisdagi jismlar shaklining perspektiv qisqarishi qadimdan ma'lum bo'lib, Uyg'onish davridayoq buyuk tasviriy san'at namoyandalaridan **Leonardo da Vinchi** o'zining «Tasviriy san'at haqida 3 kitob» nomli asarida chiziqli hamda fazoviy perspektiva qonunlari to'g'risida aytib o'tgan edi. Ushbu qonunning nazariy jihatdan rivojlanishi nemis rassomi va nazariyotchisi **Albrext Dyurer** nomi bilan ham bog'liq.

Masofa, jism masshtabining o'zgarishi, jismning ko'zdan uzoqlashishi bilan faqatgina uning kengligi va balandligi emas, balki chuqurligi ham o'zgaradi. Shuningdek jism balandligi va hajmi ham kenglikning o'zgarishi natijasida kichrayadi. Uzoqdagi narsalar xuddi yaqinlashib qolgandek va ularni ajratib turgan bo'shliq-masofa g'oyib bo'lgandek tuyuladi. Jismlar va ko'z o'rtasidagi masofa yanada ortganida jismlar bir-birlari bilan bir nuqtaga birlashib ketadi.

Jism shaklini idrok etish perspektiv tasvirga nisbatan ko'proq oldindan ma'lum bo'lgan jism tuzilishiga bog'liq. Shu sababli, biz parallel chiziqlar olislashgani sari bir-birlari bilan qo'shib ketganlarini ko'rsakda, ma'lumki, bizning ko'z oldimizda turgan parallel chiziqlar kesishishi mumkin emas. 6 rasmga qarang.

Tabiatda vertikal yo'nalishga ega bo'lgan barcha narsalar (masalan, simyog'ochlar, daraxtlar, binolar va boshq.) rasmda ham vertikal ko'rinishda bo'ladi.

Tabiatdagi barcha shakllarning rasmini chizishda ularni ufq chizig'iga nisbatan joylashuvini aniqlash muhimdir: shakllar ufq tekisligidan pastda, yuqorida yoki ufq tekisligi darajasida joylashganligini aniqlash lozim.

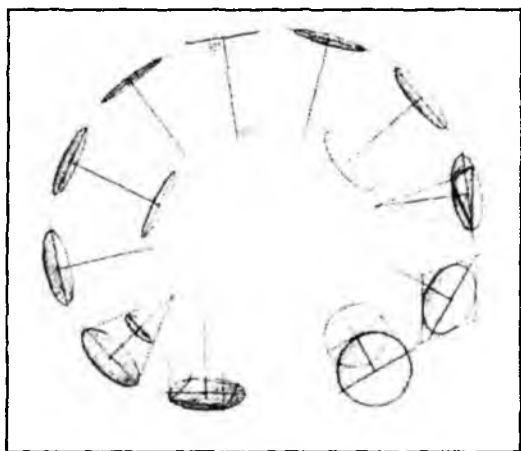
Ufq chizig'i kuzatuvchi ko'zi darajasida joylashadi, shuning uchun rassomning holati o'zgarishi bilan, ufq chizig'ining joylashuvi ham o'zgaradi (tik turib, o'tirib va h.kazo). Jismni ufq chizig'ini hisobga olgan holda chizganda jismning ko'rinadigan qismi o'zgarib turadi: ufq chizig'idan yuqorida joylashgan jismlar kuzatilganda, ularning pastki qismi, gorizontdan pastda joylashganlarining esa yuqori qismi ko'rinadi. 4 rasmda olisda joylashgan uylarning ufq tekisligiga nisbatan holatlari ko'rsatilgan.

Hajmdor jismlarni qog'ozda to'g'ri tasvirlash uchun avvalom bor geometrik shakllarning perspektiv tuzilishini o'rganib

chiqish lozim. bunda asosiy geometrik shakllar — *kub, silindr, shar, prizma* — boshqa shakllar asos bo‘lib xizmat qiladi va eng oddiy shakllar hisoblanadi. Eng murakkab jismlarning konstruksiyasi ham oddiy jismlarning tuzilishidan vujudga keladi. Sodda shakllar misolida jismlarning perspektiv tuzilishi qonunini osonlikcha o‘zlashtirish mumkin. Oddiy geometrik shakllarni perspektiv qoida asosida chizishni to‘la o‘zlashtirish, tabiatdagi har qanday jismni hech qanday qiyinchiliklarsiz chizish imkonini beradi.

Uch o‘lchamli jismni qog‘ozda tasvirlash tamoyillarini egalash uchun, turli jismlarni bir necha bor ufq chizig‘iga nisbatan turli holatda joylashtirib, shuningdek, rassomga nisbatan rasmlarni turli burchaklarda burib chizish muhim.

Aylananing perspektiv ko‘rinishi. Tsilindr, konusni turli holatlarda to‘g‘ri ifodalash uchun, avvalambor, aylanani perspektiva qoidalari asosida tasvirlashni o‘rganish kerak. Modelning old qismi holatini saqlagan holda, doirani gorizontaal diametri bo‘ylab aylantiramiz. Ushbu holatda doiraning ko‘rinib turuvchi qismlari ketma-ket o‘zgaradi: *asl holati, o‘rta ellips va to‘g‘ri chiziq* ko‘rinishida bo‘ladi. 9-rasmda gometrik shakllardan silindr va konus asoslarining turli holatlardan perspektiva qonuniga asosan qisqarib ko‘rinishi ko‘rsatilgan.

9-rasm.

Gorizontal holatlardagi aylanalar tasvirlovchining ufq tekisligining holatiga qarab ellips shaklida ko'rinadi. Ufq chizig'iga yaqinlashgani sari, ellipsning kichik o'qi qisqaradi (shakl bir yuza bo'lib ko'rinadi) va ufq chizig'i bilan mos keluvchi doira yuzi (kvadrat kabi) to'g'ri gorizontal chiziq ko'rinishida tasvirlanadi. Aylana ufq chizig'idan yuqorida yoki pastda joylashishiga qarab, ellips aylana shakliga o'tib boradi. Agar biror-bir aylana ufq chizig'idan yuqorida joylashsa, u holda uning pastki qismi, gorizontdan pastda joylashganida esa uning yuqori qismi ko'rinadi. Bunda doimo shuni yodda tutish kerakki, ellips qanchalik ingichka bo'lmasin, u katta o'qning ikki uchida sinmaydi, shuning uchun aylanani perspektiv chizmasini yaratish jarayonida turli radiusli yoylardan foydalanish yaxshi natija bermaydi. Bu amaliyotda isbotlangan va ushbu qoidaga rioya etilmasa, aylananing perspektivadagi to'g'ri tasviri hosil bo'lmaydi. Rassom ellipsning kichik o'qiga e'tibor qaratganida, uning olisdagi radiusi yaqindagi radiusga nisbatan qisqaroq ekanligini payqaydi. Naturadan rasm chizilganida, doimo ushbu holatni yodda tutish kerak. Bunda kichik o'qning rassomga yaqin turgan tarafi uzoqdagisi bilan solishtirilishi va rasm tuzilishi e'tiborga olinishi lozim.

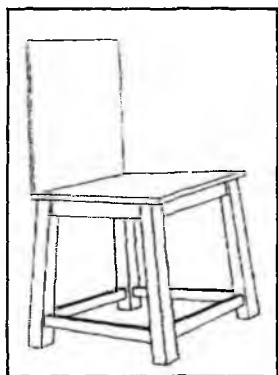
Yosh rassom aylana va ellipsni hech bir qiyinchiliklarsiz chiza olishi kerak. Avvalambor, bir-biriga perpendikulyar bo'lgan ikki chiziq - *simmetriya o'qlari* chiziladi. Ularning uchlaridan egrilik darajasi yuqori bo'lmagan yoylar chiziladi, keyin esa yoy natijasida hosil bo'lgan burchaklarga *to'g'ri chiziqlar* tortiladi. Hosil bo'lgan burchaklar to'g'ri chiziqlar o'tkazish yo'li bilan yo'qotiladi. Natijada *doira* hosil bo'ladi. Bu erda egrilik darajasi butun aylana bo'yicha bir xil bo'lishi lozim. Ellipsni chizishda ham xuddi shu usuldan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Tasviriy san'at asoslari to'g'risida gap borganda undagi bir qator qonun-qoidalarga murojaat qilishni taqazo etadi. *Ular quyidagilardan iborat:*

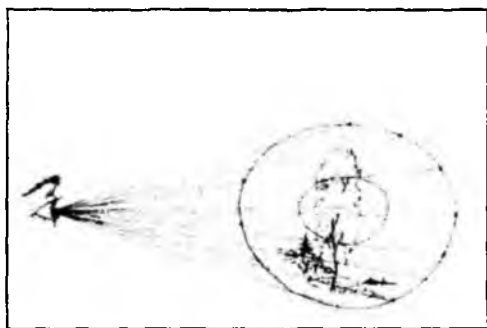
Surat tekisligi bu tasvirlanayotgan *natyurmort, manzara, portret* va hokazolar bilan rassom orasidagi bo'shliqqa aytiladi. Fiziologik nuqtai nazardan qaralganda, yorug'lik chizilayotgan buyumga tushib, rassomga u yoki bu qismining shakli ko'rinadi.

Shundan keyingina, rassom uni idrok etib tasvirlashga o'tadi. **Surat tekisligi** rassom bilan natura o'rtasidagi vosita bo'lib xizmat qiladi. **Buyum tekisligi** deb tasvirlanayotgan buyumning joylashgan tekisligiga aytiladi. Buyum tekisligi vazifasida *stol*, *pol*, *yer* va boshqa chizish uchun bajariladigan moslama bo'lishi mumkin. 10-rasmda natura qo'yish uchun moslama tasvirlangan.

Ko'rish maydoni va ko'rish burchagi bu chizuvchining tasvirlanayotgan buyumni ko'rish vaqtida qamrab olishdir (11-rasm).

10-rasm.

11-rasm.

Rassom tasvirlanayotgan obyektдан qanchalik uzoqlashib borsa, uning ko'rish maydoni ham kengayib boradi, bu esa tasvirlanayotgan obyektning barcha qismlarini aniq ko'rish va tasvirlashga imkon yaratadi. Tasvirlanajak buyumdan (obyekt-dan) juda katta masofada turib, undagi hamma bo'lak va qismlarni yaqqol tasvirlash mushkul. Aksincha, tasvirlanayotgan obyektga juda yaqin masofada turib ham, undagi hamma qismlarni ko'z bilan ilg'ab olish qiyin bo'ladi. Shuning uchun har qanday tasvirni bajarayotganda chamalash orqali masofani to'g'ri tanlay olish, ko'rish maydonini to'g'ri belgilash rassomdan mahorat talab etadi. Ko'p hollarda rassomlar tasvirlanayotgan predmet kattaligini 3 hissa ko'paytirilganiga teng masofada turib tasvirlaydilar. Masalan, inson qomatini to'laqonli tasvirlash

uchun rassom naturadan taxminan 5 - 5,5 metrlar masofada turishi kerak. Shundagina u tasvirni to'laqonli tasavvur etib vazifani aniqbajarishi mumkin.

Ufq chizig'i deb, ko'zimiz balandligida o'tadigan nurga aytiladi. Buni aniqlash uchun qog'ozni olib uni gorizontol holatda ko'zimiz darajasigacha ko'tarib ufqchizig'ini aniqlashimiz mumkin. Buyum chizuvchiga uch holatda ko'rinishi mumkin (6-rasm).

a) Ufq chizig'idan yuqorida.

b) Ufq chizig'idan pastda.

v) Ko'zimiz nuri balandligida (ufq chizig'i balandligi darajasida).

Ufq chizig'i har doim ko'zimiz nuri balandligidan o'tadi. Agar biz yuqoriga chiqsak u biz bilan ko'tariladi, pastga tushsak ufq chizig'i ham pastda kuzatiladi. Ufq chizig'ini yanada yaqqol tasavvur etish uchun kitob javoni yaqqol misol bo'la oladi. Ushbu sxemasida ufq chizig'ini uch holatda kuzatishimiz mumkin. **Fazoviy perspektiva** deb buyumlarning fazo (bo'shliq) ta'sirida o'zgarib (qisqarib) ko'rinishiga aytiladi. Fazo — tiniqmuhitdir. Lekin, uning tiniqligi tabiatning turli hodisalari ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan: havo namligi, atmosfera bosimining o'zgarishi, havodagi chang-to'zonning ta'sirida havo bulutligi va boshqalar. Shuning uchun tasvirlanayotgan obyektning fazo bo'shlig'ida qay darajada chuqur joylashganiga qarab *rang, nisbat, tus* va undagi alohida bo'laklarning (yaqqol yoki xira) ko'rinishlariga keskin ta'sir etadi.

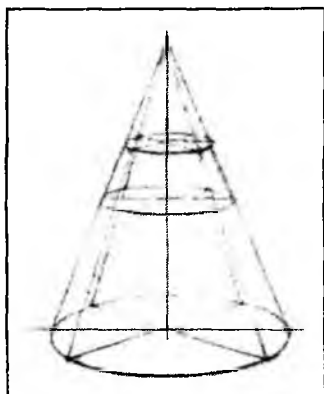
Fazo perspektivasi obyektning kunning qaysi vaqtida tasvirlanayotganligiga (ertalab, kunduzi, kechqurun) yil fasllari (qish, bahor, yoz, kuz,) hamda atmosfera o'zgarishiga (quyosh yoki bulut) qarab ham o'zgaradi.

Chiziqli konstruktiv tuzilish. Tasvirlash uchun buyum qanday sodda yoki murakkab bo'lishidan qat'iy nazar u konstruktiv tuzilishga ega. **Konstruktsiya** so'zi - tuzilish (qurilish) ma'nosini anglatib, rassom buyumni tasvirlashda ushbu qonunga amal qilishi shart. Buyumni haqqoniy qilib tasvirlash uchun uning tuzilishini chiziqli konstruktiv tuzilishiga e'tibor berish maqsadga muvofiq. Chiziqli konstruktiv ko'rish har qanday vazifani tasvirlashda amalga oshiriladi. Quyida konusni tasvirlashda chiziqli

konstruktiv usulni amalda qo'llab, naturani qanday yaxlitlikda bajarilishini ko'rishimiz mumkin. 12 rasm.

Buyumning konstruktiv tuzilishini uning asosiy qismlaridan, hamda yordamchi chiziqlar o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Chiziqli konstruktiv tuzilish orqali buyumni to'g'ri tasvirlashda perspektiv qonun-qoidalarga to'liq amal qilishni taqozo etadi.

Demak, chiziqli konstruktiv qurish buyumning chekka qirralarini kontur chiziqlar bilan engil tasvirlab, bizga ko'rinar-ko'rinmas tomonlarini ham asosli tarzda ko'rsatishni taqazo etadi. Buyumlar o'z hajmiga ega bo'lishdan tashqari nisbatlarda ham, balandligi va eniga egadir. Bu esa **buyumlarning nisbati** deyiladi.

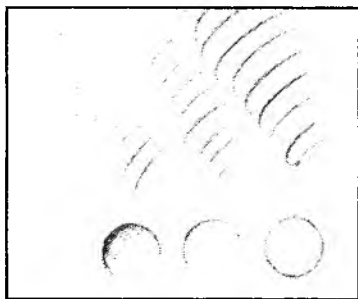
12-rasm.

Bir necha buyumlardan tashkil etilgan qo'yilma o'z nisbatlaridan tashqari o'zaro ham katta-kichikligiga qarab nisbatlari mavjud. Realistik tasvirlashda buyumlar nisbatini to'g'ri aniqlash katta ahamiyat kasb etadi. Buyum nisbatlarini to'g'ri aniqlash va tasvirlash *quyidagi* usulda amalga oshiriladi. Masalan, gips naqsh rozetkasini olaylik. Rozetkaning balandligini eniga nisbatan kattaligini aniqlash uchun qo'lga qalamni ushlab uzatgan holda rozetkaning kichik tomoni-enining o'lchamini qalamda bosh barmoq bilan belgilab rozetka balandligiga qo'yib taqqoslaymiz. So'ngra ushbu topilgan nisbatni qog'ozda belgilaymiz. Shu usulda bir guruh buyumlardan tashkil etilgan natyurmort yoki

boshqalarni o'zining hamda o'zaro nisbatlarini to'g'ri tasvirlash mumkin.

Hajmlar. Har bir buyum o'zining hajmiga ega. Uning *hajmi qirralari, balandligi, bo'yi* va *enining* mavjudligi bilan belgilanadi. Agar buyumning hajmi to'g'ri to'rtburchaklardan iborat bo'lsa, uning hajmi ham tekis yuzadan iboratdir. Egri chiziqlardan tashkil topgan buyumlar (shar, konus, silindr va boshqalar) tekis yuzalilarga nisbatan ancha hajmdor hisoblanadi. Yuqorida sanab o'tilgan shakllar kontur chiziqlar vositasida amalga oshiriladi. Kontur chizig'ining buyum shaklini namoyon etishda ahamiyati benihoyat katta. Buyumning tuzilishi, harakati, nisbatlari, uning qanday materialdan tuzilganligini va boshqalarni tasviriy ifodalashda rassom *kontur chiziqlardan* foydalanadi.

Buyumning shakllari to'g'ri to'rtburchaklardan iborat bo'lsa (kub, piramida, prizma va boshqalar), uning hajmlarini bajarish to'g'ri chiziqlar vositasida amalga oshiriladi. Sferik shakllarning hajmlari va konturlari egri chiziqlardan iborat bo'lsa, hajmlilik *ellips, aylana* hamda *yarimdoira* shakllar orqali amalga oshiriladi (13-rasm).

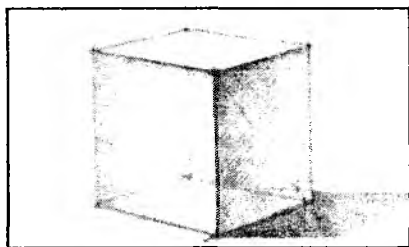

13-rasm.

Buyumni hajmdor tarzda tasvirlash, uning qanday shaklga ega ekanligiga va uni to'g'ri tuslash orqali bajariladi. Qirrali buyumlarda, masalan, kub hajmini to'g'ri tasvirlashda ko'pincha o'quvchilar xatolikka yo'l qo'yadilar.

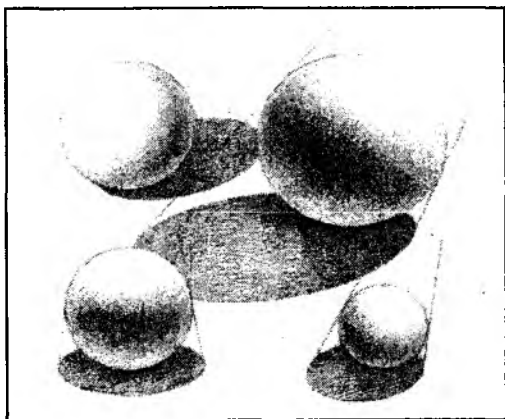
Kubning hajmini yorug' soyalar vositasida bajarish jarayonida uni yanada yorqinroq aks ettirish uchun uning qirralarini kontur chiziq bilan alohida bo'rttirib ko'rsatadilar. Bu esa mut-

laqo noto'g'ri. Tabiatda esa qirrali buyumlar yuzalarining bir-biridan tus jihatidan och va to'qligi bilan belgilanadi. Faqat (kub yoki boshqa qirrali buyumlarda) soya qismidagi qirrasi yorug' qismidagi yuzaga yaqinroq yerida tus jihatdan kuchliroq ekanligi bilan xarakterlidir (14-rasm).

14 rasm.

Dumaloq shaklli buyumlarni hajmlarini *ellips*, *aylana chiziqlar* orqali bajariladi. Shuni ta'kidlash kerakki, dumaloq hajmga ega buyumlarning ekvator qismi tus jihatdan boshqa yerlariga nisbatan kuchliroqdir (15-rasm).

15-rasm.

Qirrali buyumlarda bo'lgani kabi sharsimon buyumlarni tasvirlashda ham uning chetlari quyuq kontur chiziq bilan emas, balki *yorug'* va *soyalar* bilan amalga oshiriladi.

2-BOB. GEOMETRIK SHAKLLARNI NATURADAN TASVIRLASH

2.1. Umumiy metodik tavsiyalar

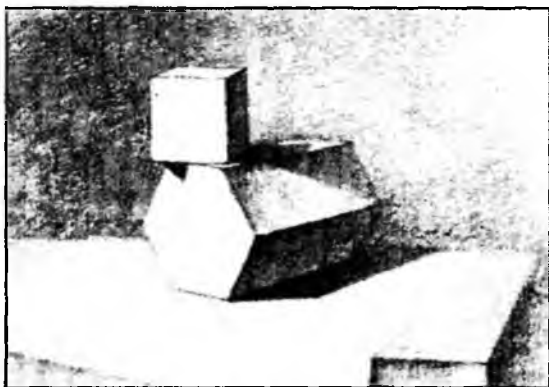
Tekislikda uch o'lchamli jism yoki jismlar guruhini tasvirlash jarayonida, ularni qismlarga ajratib, alohida chizish mumkin emas. Ushbu usul malakasiz, yosh rassomga xos. Bunday qoida bo'yicha ishlansa, tasvirdagi jism alohida turli masshtabdagi qismlardan iborat bo'lib qoladi va ular bir-birlari bilan hech qachon bog'lanmaydi. Natijada tasvir naturaga o'xshamaydi. Rasm chizish ketma-ketligiga rioya etilmagan hollarda rassomning e'tibori bir joyga jamlanmaydi, maqsadga intilish hissi sustlashadi va *passiv*, ko'chirish holatiga o'tib qoladi. Shuning uchun bexato rasm chizish uchun asosiy metodik qoidalarga rioya etish kerak.

Naturadan rasm chizish uchun obyektlar ketma-ketligi to'g'ri tanlanishi (oddiydan murakkabga o'tish tamoyilidan foydalanib), hamda o'quv maqsadiga javob berishi lozim. Shuningdek, rasm chizishni oddiy shakl va jismlardan, osondan qiyinga o'tib borish tartibida boshlash kerak. Oliy o'quv yurti o'quv kursining yakuniy maqsadi oddiy natyurmortlarini tasvirlashdan boshlab to — inson tanasining turli holatdagi ko'rinishini avvalo naturadan, so'ngra esa xotira va tasavvurdan chiza olish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan.

Rasm chizish mashg'ulotlari tizimida alohida geometrik shakllar tasvirini chizish muhim o'rin tutadi. Kurs boshlanishida o'quv-ko'rgazma quroli sifatida *oq gips* shakllardan foydalaniladi.

To'g'ri geometrik shakllarni (kub, prizma, piramida, silindr, shar va boshqalarni) chizish mashqlarida yosh rassom naturani idrok etish qonun-qoidalarini tezroq o'zlashtiradi, rasmning perspektiv qonun-qoidalarini to'liq egallaydi, hamda perspektiv qisqarishlar va nisbatlarni (ham naturani, ham rasmni kuzatganda) aniqlashda ko'z bilan chamalash qobiliyatini rivoj-

lantiradi. Oddiy geometrik shakllarni chizish yanada murakkabroq tabiiy jism tasvirini chizishda zarur bo'ladigan bilim va malakani egallashda muhim bo'lib hisoblanadi. Shunday geometrik shakllarni turli ko'rinishda chiza olish, qiyinroq shakllar tasvirini chizish imkonini beradi.

16-rasm.

17-rasm.

O'quv rasmini chizishdan asosiy maqsad jismning perspektiv ko'rinishini yassi yuzada hajmli qilib ifodalashdir. Shuning uchun o'quv topshirig'ini bajarishdan oldin, pedagog yosh

rassomlarga *jismning perspektiv tasviri qoidasini* tushuntiradi. Chiziqli perspektiva qoidalari istalgan hajmli shaklni turli rakurs yoki qisqarishda ifodalash imkonini beradi. *Bu qoidalar quyidagilardan iborat:*

1. Jism kuzatuvchidan qanchalik uzoqlashsa, u shunchalik kichik bo'lib ko'rinadi.

2. Naturaning tasvir parallel chiziqlari shartli ufq chizig'idagi ma'lum bir nuqtada birlashadi.

3. Rasm chizuvchi uchun ufq chizig'i uning ko'z nuri darajasida joylashadi. Siljimaydigan jismni biror holatda (o'tirib, turib stulda yoki past o'rindiqa o'tirib) chizganda, ufq chizig'i ko'tariladi yoki pasayadi.

4. Ufq chizig'idan pastda joylashgan gorizontal chiziqlar olislashgani sari ufq chizig'i tomon ko'tarilib boruvchi, yuqorida joylashganlari esa pasayib boruvchi bo'lib ko'rinadi.

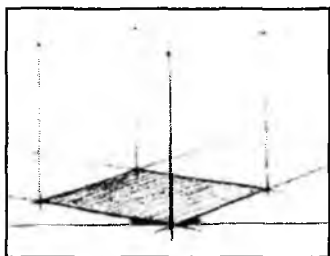
5. Vertikal chiziqlar va rasm yuzasi bilan parallel chiziqlar (qog'ozning vertikal va gorizontal chekkalariga mos kelsa) tasvirlash chog'ida yo'nalishini o'zgartirmaydi.

6. Ufq chizig'i va birlashish chizig'i odatda tasvirlanayotgan qog'ozdan tashqarida joylashadi. Shuning uchun u chizilmaydi va faqatgina rasm chizish davomida bor deb tasavvur qilinadi.

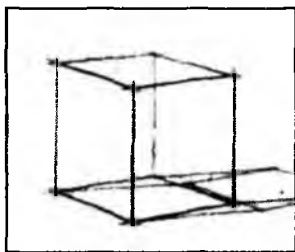
7. Qirrali jismning yon qirrasi qanchalik yaxshi ko'rinsa, uning og'ish burchagi shunchalik kichik bo'ladi va aksincha, perspektiv tasvirda qirra qanchalik qisqargan bo'lib ko'rinsa, uzoqlashayotgan qirraning og'ish burchagi shunchalik katta bo'ladi.

O'quvchi rasmni qalam yordamida ishlash qoidalarini mukammal bilishi lozim. Masalan, jismning *old taraf*i tasvirini chizish uchun qalam qattiqroq bosiladi; *ikkinchi darajali* jismlar alohida ajralib turmaydi, shuning uchun ular nisbatan yumshoqroq bosimda ishlanishi kerak; *uchinchi darajali* (eng olis-dagi) jismlarni tasvirlash uchun engil shtrix va chiziqlardan foydalaniladi. Agar o'quvchi ushbu qoidalarni hisobga olmay, barcha chiziqlarni bir xil qalinlikda chizsa, jismning kenglikdagi tasviri haqqoniy hosil bo'lmaydi. Barcha sozandalarda bo'lgani kabi, rassomlarda qo'l bilan harakat qilish mahoratini shakllantirish muhim hisoblanadi. Dastlabki mashg'ulotlar uzun chi-

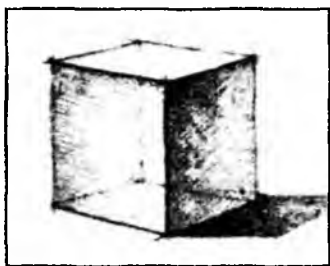
yaqin masofadan chizishni eng yaqin vertikal qirradan boshlash kerak. Kub balandligi ixtiyoriy, ammo qog'oz shaklini e'tiborga olib belgilanadi.

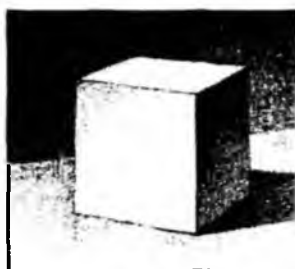
a

b

v

g

18-rasm.

Ushbu vertikal qirraning eng pastki va yuqori uchlari birlashtirilib *gorizontal qirralar* hosil qilinadi. Ufq chizig'idan pastda joylashgan kubda pastki gorizontal qirralar burchagining yotiqligi yuqoridagilariga nisbatan kattaroq bo'ladi. Gorizontal parallel qirralar gorizontning chap va o'ng tomonidagi nuqtalarda birlashadi ushbu holatda qog'ozdan ancha tashqarida birlashadi. Shu narsa bilinib turishi lozimki, tabiatda parallel bo'lgan qirralar rasmda gorizontning ma'lum bir nuqtasida tutashadi.

Pastki va yuqori gorizontal qirralarning yo'nalishini aniqlab, kubning chap va o'ng chegaralaridan ikkita vertikal qirra o'tkaziladi va shu yo'sinda vertikal chegaraning ko'rinib turuv-

chi qismi aniqlab olinadi. Bunda chegaralarning o'zaro kenglik nisbatini va oldingi vertikal qirraning balandligini kuzatib borish kerak. Kubdagi gorizontal qirralarning yotiq burchaklarini to'g'ri chizish va ko'rinib turuvchi chegara o'lchamlarini kuzatib borish rasmning muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlaydi.

Eng oddiy geometrik shakllarni chizish vaqtida, tasvirlash mahoratini mukammal egallab, o'sha shaklning nafaqat ko'rinadigan tomonlarini, balki ko'rinmaydigan tomonlarini ham chizish kerak. Agar shakl to'laligicha idrok etilmasa, u holda ishlangan rasm haqiqatdan olis bo'ladi. Shu sababli ham rasm o'z xususiyatga ko'ra *chiziqli-konstruktiv* deb nomlanadi va jismning umumiy tuzilishi, uning konstruktiv xususiyatlari chiziqlar orqali tushuniladi (xuddi shakl rentgen nurlari yordamida proektsiya qilinganidek).

Ikki vertikal qirra o'tkazib, kubning yuqori va pastki asoslari yasaladi. Barcha gorizontal qirralar (ular davom ettirilganda) ufq chizig'idagi ma'lum bir nuqtada kesishishi lozim. Shuningdek, yuqori va pastki asoslarning kengligini (burilish burchagini) nazorat qilib borish muhim hisoblanadi. Rassom bir shaklni bir necha bor turli holatlarda chizganida (ufq chizig'i va boshqa shartlarning o'zgarishi nuqtai nazaridan), u bir narsaga ishonch hosil qiladiki, agar shakl ufq chizig'iga qanchalik yaqin bo'lsa, u shunchalik yuza ko'rinishda bo'ladi, ufq chizig'idan uzoqlashgani sari esa, nisbatan keng burchakli ko'rinishga ega bo'ladi. Bunda har bir holat uchun chegara nisbatlarini, qirralar yotiqligini va ularning ufq chizig'ida tutashishini aniqlash zaruriy hisoblanadi. Rassomning butun e'tibori kub chizgilariga emas, balki butun shaklga va uni hosil qiluvchi yuzalarning perspektiv ko'rinishiga qaratilgan bo'lishi lozim.

Kub chizish tartibi bir muncha boshqacha bo'lishi ham mumkin. Ma'lumki, uy qurish uchun avvalo mos yer maydoni tanlanadi va bo'lajak uyning o'lchamidan kelib chiqqan holda, imorat qurish bo'yicha reja tuziladi. Fundament quyilgandan so'ng, pastdan yuqoriga qarab devor ko'tariladi. So'ngra navbat tom yopishga keladi. Rasm chizishda ham xuddi shunday: gorizontal yuzada turuvchi yoki yotuvchi har qanday geometrik shaklni chizishdan avval reja (asos) tayyorlanishi kerak. Ushbu holatda rasm chizish yuzasining pastki qismidan to ufq chizig'i

tomon yaqinlashib boruvchi qismi, ya'ni qog'ozning yuqori bo'lagi maydon sifatida qabul qilinishi mumkin. Kvadrat kub yasash uchun reja bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda kvadrat asosda yotishi va perspektiv qisqarish qoidalariga rioya qilishi shart.

Dastlabki chizgilar va jismninig xomaki shakli qalam bilan engil shtrixlar yordamida chiziladi. Chunki, noto'g'ri chizilgan chiziqlarni o'chirg'ich yordamida bir necha bor o'chirganida qog'oz o'z xususiyatini yo'qotadi.

Chizish doimo bizga eng yaqin bo'lgan nuqtalardan -- ushbu holatda kub asosidagi kvadrat burchagidan boshlanadi. Buning uchun, avvalo burchaklar yordamida kub asosi bo'lgan kvadratning ikki tomoni yo'nalishi aniqlanadi va chiziqlar gorizontda birlashish nuqtasiga etgunicha davom ettiriladi. Shundan so'ng, ushbu tomonlarning to'g'ri o'lchamlari kubning aniqlangan oldingi qirrası balandligiga nisbatan belgilanadi va kvadratning eng yaqin burchagidan chiziq tortiladi. Chiziqlar birlashish nuqtasida kesishadi. Perspektiv chiziqlar kesishganda, *kub asosi hosil bo'ladi*.

Kub chizish jarayonining ikkinchi bosqichi *quyidagi tartibda bo'ladi*. Kub asosi bo'lgan kvadrat burchaklarining cho'q-qilaridan vertikal yo'nalishda chiziqlar tortiladi va ushbu chiziqlar kubning bizga yaqin, oldingi qirrasining yuqori uchlarining birlashish nuqtalari bilan uchrashadi. Bunda boshqa qirralar ham kesishadi va kub hosil bo'ladi.

Ufq chizig'idan pastda joylashgan kubni chizish usulini o'zlashtirgandan so'ng, turli holatlardagi joylashtirilgan kublarni, gorizontdan pastda yoki yuqorida joylashgan kublarni chizish maqsadga muvofiq.

Rasm chizishni tugallash uchun kub qirralariga qalinroq *ton* beriladi va yordamchi chiziqlardan faqatgina ufq chizig'ida tutashganlari qoldiriladi. qoldirilgan ushbu yordamchi chiziqlar rasm qanchalik to'g'ri chizilganligini tekshirish imkonini beradi.

Chizilayotgan kub qirralari qalamni nihoyatda mayinlik bilan yurgazish orqali hosil qilinadi. Chunki, rassomdan uzoqroqda bo'lgan jism uning ko'z o'ngidagi jismga nisbatan yumshoqroq, mayinroq ko'rinishda bo'lishi lozim. Ushbu usul rasmni yanada maftunkor va ta'sirli qiladi.

Rasmni ish joyining o'zida tekshirilishi maqsadlidir. Buning uchun rasm chizilgan *molbert* asl jism yaqiniga joylashtiriladi. Natijada rasmni naturadagi jism bilan solishtirish imkoni tug'iladi. Tekshirish jarayonida jism va rasmga birin-ketin razm solinadi. Agar tasvirda xato mavjudligi aniqlansa, o'sha zahotiyoq unga tuzatish kiritilishi lozim.

Har qanday jismni tasvirlash uchun avvalambor uning kompozitsiyasi ustida ishlanadi. Oddiy geometrik shakllar ham bundan mustasno emas.

O'quv rasmlarida jismlar asl kattaligiga nisbatan kichikroq o'lchamda chiziladi.

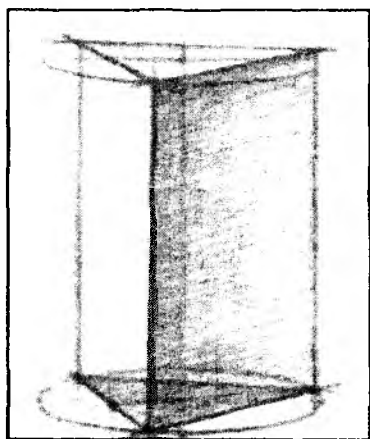
Qog'ozda bir jism rasmini chiza turib, uni qog'oz yuzasi-ning geometrik markazidan, diagonallarning tutashish joyidan balandroqqa joylashtirilishi kerak. Rasm tashqariga chiqib ketmasligi uchun chap va o'ng taraflardan kattaroq joy qoldiriladi.

Barcha murakkab va turli tuman jismlarning naturadagi ko'rinishini doimo oddiy geometrik shakllar asosida tasvirlash mumkin. Chiziqli-konstruktiv rasm chizish ketma-ketligi oddiy ko'chirib olishdan farqli o'laroq, ushbu qoidaga (geometrik shakllar asosida tasvirlash tamoyiliga) asoslanadi. Naturadan geometrik shakllarni chizishni kub, prizma va piramidaning *sing* holatini chizishdan boshlash kerak.

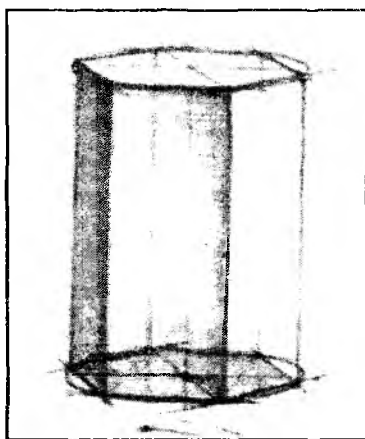
2 mashq. Prizma shakllari rasmini chizish (18-rasm). Tabiatdagi barcha buyumlarning asosi geometrik shakllardan xususan prizmadan tashkil topganligi ma'lum. Prizmalar uch, to'rt, besh, olti va ko'p qirrali bo'lishi mumkin. Ularni chizishda ham perspektiva qoidalariga rioya etiladi. Bunday rasm ustida ish olib borish jarayonida, rassom o'z bilim doirasini kengaytiradi va o'quv rasmlari bo'yicha malakasini oshiradi.

Avvalo rasmning qog'ozdagi joylashuv o'rni aniqlanadi va rasmni tasvirlash bo'yicha dastlabki chizgilar chiziladiva ufq aniqlanadi. Chizishni rassom o'ziga eng yaqin bo'lgan nuqtaburchagidan boshlaydi. Buning uchun asosning eng yaqin ikki tomoni yo'nalishlari ushbu tomonlarning ufq bilan hosil qilgan burchaklari yordamida aniqlanadi va ushbu chiziqlarni birlashish nuqtasigacha davom ettiriladi.

Keyin esa ushbu tomonlarning o'lchamlari prizma old qirrasining pastki qismiga nisbatan aniqlanadi. Ushbu qirra prizma balandligining bir qismi bo'lib hisoblanadi.

e

j

18-rasm.

Gorizontal holatdagi asosning burchaklaridan vertikal chiziqlar o'tkaziladi va ular prizma balandligini tashkil etadi. So'ngra rassomga yaqin bo'lgan qirra uchi birlashish nuqtasi bilan tutashtiriladi va o'tkazilgan chiziq *ufq chizig'i* tomon pasayib boradi. Prizmaning yuqori asosi ufq chizig'idan pastda joylashgan shaklni tasvirlash qonun-qoidalari bo'yicha chiziladi. Natijada uch va olti tomonli *prizma* hosil bo'ladi.

Rasmni tugallash jarayonida karkas model qirralarining chiziqlariga to'qroq tus beriladi va yordamchi chiziqlardan faqatgina birlashish nuqtasi tomon yo'nalganlari va ufq chizig'i qoldiriladi. O'quv rasmidagi qoldirilgan yordamchi chiziqlardan tasviriy san'at sirlarini endigina egallayotgan yosh rassomlar ishlarini tekshirishda foydalanishlari mumkin. Chunki, ushbu chiziqlar rasmni perspektiv qisqarish va ufq chizig'ining joylashgan o'rni nuqtasini tekshirish imkoniyatini beradi. Oxirgi bosqichda shaklning oldingi o'rindagi chiziqlari qalinlashtiriladi va ular olislashgani sari mayinlashib boradi.

3 mashq. Tekislikda vertikal holatda silindrning chiziqli - konstruktiv rasmi va gorizontal joylashgan silindrning bosqichli rasmini chizish. Yuqorida aytib o'tilganidek, silindrni chizish aylananing perspektiv holatini shakllantirishdan iborat.

Dastlabki mashg'ulotda silindrning *sinch modeli* stol ustiga tik holatda joylashtiriladi. Bunda silindr rassom nigohi bo'yicha ufq chizig'idan pastda joylashishi kerak.

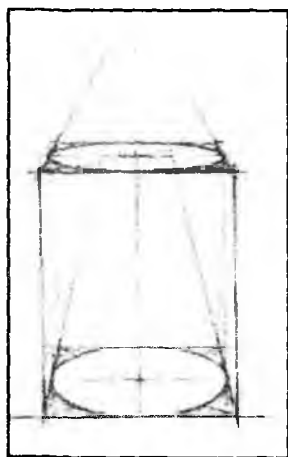
Silindr — uchta yuzadan tashkil topgan geometrik shakl: ikkita yassi, bir xil aylana va ushbu aylanalarni birlashtirib turuvchi bitta silindrsimon yuzadan iborat. Tsilindr shakli qanday hosil qilinishi jarayonini yosh rassomlarga ko'rsatib berish uchun to'rtburchakning ipga bog'langan karkas modelidan foydalaniladi. Bunda to'rtburchak aylantiriladi va silindr tasviri hosil bo'ladi. Topshiriqni tushuntirish jarayonida aylanish o'qi (bu yerda silindr o'qi) doimo silindr asosiga perpendikulyar bo'ladi. Tsilindr balandligi va asosi diametrlarining o'zaro munosabatiga ko'ra silindrlar turli xil bo'lishi mumkin: *baland*, *past*, *cho'ziq* va boshqa turdagi silindrlar.

Yuqorida aytib o'tilganidek, gorizontal tekislikda yotuvchi geometrik shakllarni chizishni ularning asosidan boshlash kerak. Tsilindrning ikkala asosi ham aylanadan tashkil topgan. Biz yuqorida aylananing ufq chizig'idagi joylashuviga ko'ra ellips holatiga o'tishi to'g'risida gaplashgan edik. Ellips ikkita o'zaro perpendikulyar o'qlar asosida quriladi: *katta* (gorizontal) va *kichik* (vertikal) o'qlar. Ular kesishganda ikkalasi ham teng ikkiga bo'linishi kerak.

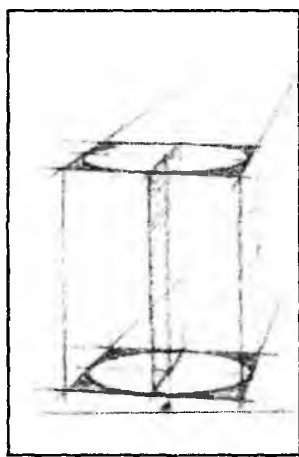
Shunday qilib ellipsning gorizontal tekislikda yotuvchi, aylana dametriga mos keluvchi katta o'qi gorizontal holatda qoladi va ushbu o'qning uzunligi tabiiy jismdagi kichik va katta o'q nisbatlarini ko'z bilan chamalash orqali aniqlanadi. Shu yo'l bilan rasmda gorizontal tekislikda yotuvchi aylanani hosil qilish mumkin. Buning uchun kvadratning perspektiv tasviri va diagonalalaridan foydalaniladi va uning ichida ellipsni nuqtalar bilan belgilab chiqiladi.

Ellips chizish qonun-qoidalarini tushuntirish davomida pedagog rassomlarni ellips har qanday holatlarda chizilganida ham uning chekkalari o'tkir burchak hosil qilmasligi haqida ogohlantirishi lozim. *Ellips* — bu tekislikda yotuvchi aylananing perspektiv ko'rinishi. Shuning uchun ellipsning pastki o'qi diametri minimal kattalikda bo'lganida ham uning pastki qismidan yuqori qismiga ehtiyotkorlik bilan o'tiladi.

Shunday qilib silindr chizishni ellipsning katta yoki kichik o'qi va perspektiv ko'rinishdagi kvadrat diagonalni yordamida uning asosini hosil qilishdan boshlanadi. Avvalambor, vertikal o'q chiziladi hamda uning yordamida silindrning vertikal holati belgilab olinadi va natijada shaklning to'g'ri chizilishini nazorat qilishga imkoniyat tug'iladi. Ushbu o'qda silindrning balandligi uning pastki asosda belgilangan eniga nisbatan aniqlanadi. Shundan so'ng pastki asos ellipsi chiziladi va asosdagi (kvadrat va ellips asosidagi) taxminiy nuqtalardan yuqoriga qarab, belgilangan tepa asosdagi nuqtagacha vertikal chiziqli chiziladi.

a

b

19-rasm.

Silindrning yuqori asosi ufq chizig'i va birlashish nuqtasini hisobga olgan holda chiziladi. Yuqori ellips aniqlanadi va ellipsning uchlaridan (ellipsning katta o'qlari uchlaridan) vertikal chiziqlar o'tkaziladi va ushbu chiziqlar silindrning yon yuzasini hosil qiladi. Bu yerda shuni yodda tutish kerakki, silindrni hosil qilish uchun silindr asosi diametriga va katta o'qqa teng kvadrat asosli prizma yasaldi. Silindr hosil bo'lganidan keyin, ortiqcha yordamchi chiziqlarni o'chirg'ich yordamida yumshatish va ellipsning oldingi qismlarini, hamda silindrning

yon tarafini ko'rsatuvchi chiziqlarni qalamni bosibroq yurgazish orqali qalinroq qilish mumkin. 19 - a, b rasmlarda silindrning chiziqli konstuktiv tarzda bajarish namunasi ko'satilgan.

Aylana va silindrning perspektiv ko'rinishini tasvirlash muhim ekanligi ko'pincha o'quv rasmlarida geometrik shakllarni va maishiy jihozlarni chizish davomida seziladi va bu yerda markaziy *o'q aylanish o'qi* vazifasini ham bajaradi. Bundan tashqari, silindr ko'plab murakkab shakllarning (jumladan, inson tanasining) tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ushbu topshiriqni tasviriy mahoratni shakllantirishning ilk davrida bajarish zaruriy va majburiy bo'lib hisoblanadi.

Silindrni yotgan holatda chizish uchun dastlab bir tomoni bilan gorizontol holatda yotgan prizmani chizish kerak bo'ladi. Bunda prizma asosi silindr asosining diametriga tengdir.

1-bosqichda modelni qog'ozdagi kompozitsiyaviy joylashuvini belgilash uchun qalam bilan umumiy shakl engil chizib olinadi va ufq chizig'i belgilanadi. Shundan so'ng prizma chizishni uning asosidan boshlash lozim. Bu yerda asos sifatida tomonlari silindr balandligi va uning asosidagi aylana diametriga teng bo'lgan to'g'ri burchakli to'rtburchak olinadi (20-rasm). Ushbu to'g'ri burchakli to'rtburchak silindrning gorizontol tekislikdagi proektsiyasi bo'lib hisoblanadi.

Rassom chizishni o'zi uchun eng yaqin bo'lgan nuqtadan, to'rtburchakning tomonlari tutashadigan joydan boshlaydi. Avval to'g'ri burchakli prizmaning perspektiv ko'rinishi chiziladi. Gorizontol tekislikda yotuvchi silindrni chizish uchun prizmaning asosi bo'lgan kvadratlar ichiga silindrga asos bo'lib xizmat qiluvchi aylanalar chiziladi. Ushbu aylanalar perspektiv ko'rinishda ellips shaklida bo'ladi.

Shuni eslatib o'tish lozimki, silindrning asosi bo'lgan aylanalar doimo markaziy o'qqa perpendikulyar bo'ladi va bu perpendikulyarlik jismning rassomga nisbatan har qanday holatda joylashgan tasvirini chizish chog'ida saqlanishi kerak. Shuning uchun kvadrat ichida chizilgan ellipsning katta o'qlari silindr o'qiga perpendikulyar qilib chiziladi. Ellipsning ushbu va kichik o'qlarini o'zaro solishtirish, perspektivadagi «aylanalarning ochiqlik darajasi»ni aniqlashda ko'z o'lchash orqali amalga oshiriladi. Asosdagi ellipslar birlashtiriladi va

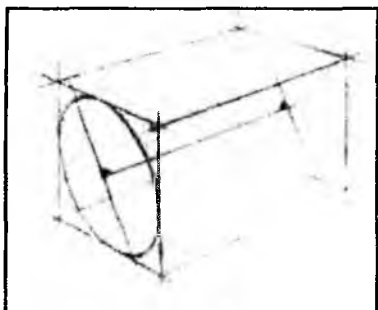
silindr kenglikda hajmli bo'lib ko'rinadi. Rasmni tugallash jara-
yonida silindr chiziqlari qalinlashtiriladi va natijada yordamchi
chiziqlar ikkinchi darajaga o'tib boradi. (20-s,d rasmlar).

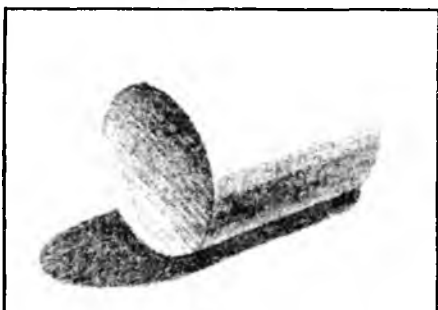
a

b

s

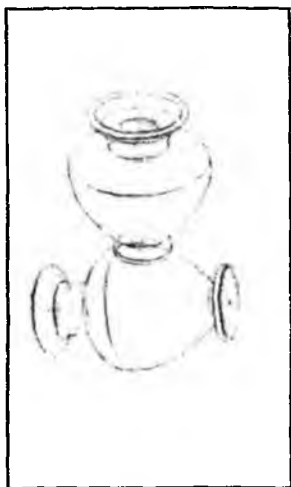
d

20-rasm.

4 mashq. Ufq chizig'i va ko'rish nuqtasiga nisbatan turli holatlardagi antik gips ko'zani chizish. Ushbu rasmlarda ko'za-
larning turli holatlardagi ko'rinishlari tasvirlangan (yonbosh-
lagan, og'ib turgan, tik turgan holatlar 21-a, b, s rasmlar).
Barcha holatlarda ellipslarning katta o'qlari markaziy o'qqa –
simmetriya o'qiga – ko'zaning aylanish o'qiga perpendikulyar.

5 mashq. Antik davr gips ko'za va shar rasmini tasvirlash.
Vazifaning asosiy maqsadi yirik hajmdagi shar shakllarining
nisbatlarini topish va soya-yorug' munosabatlarining ko'rinishini
o'rganish.

Antik davri gips koʻzani chizishda nisbatlarni aniqlashda koʻz bilan chamalashni mashq qilish muhim material deb hisoblanadi. Tavsiya etilayotgan *amfora* ham shular qatoridadir.

a

b

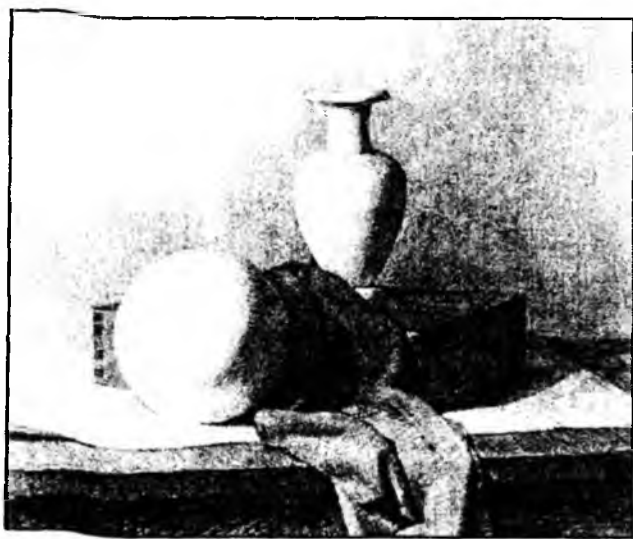

s

21-rasm.

Bu vazifani bajarish jarayonida simmetrik qurish prinsipini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi, negaki, simmetriya o'qining ikki tomonidagi bir xil shaklni taqqoslash va qurishga asoslanadi. Ayni bir vaqtda simmetrik qurishni bilish o'quvchilarning odatiy ish uslubiga aylangan bo'lishi kerak (bu usul keyingi - inson qomati va kallasining chizmatasvir ishlarida doimiy qo'llaniladi).

Mato, shar va vazaning tasvirini ishlashda buyumlarning material fakturasini ham ko'rsatish talab etiladi (gips, mato va tekislikning yorug'lik yuzasi). Matoning qanday joylashtirilganligi qo'yilmaning asosiy buyumi hisoblangan vazaning oq bir xil tusligini va shaklini ko'rsatishiga bevosita bog'liq. Shuningdek, vazaning shakli va gips fakturasini aniq ko'rsatadigan mato, yoritgich va fonlar muhim ahamiyatga ega. Yoritgich yuqori yon tomonidagi kuchsiz yorug'lik manbaidan tushiriladi, foni esa tushuvchi soyalarga nisbatan ochroq bo'lishi kerak (22-rasm). Ishning birinchi bosqichi ko'zaning konstruktiv qurilishidan boshlanadi. Bu yerda tasvirni engil yordamchi chiziqlar bilan uzluksiz tekshirilishi talab etiladi.

22-rasm.

Ishning keyingi bosqichlarida tasvirning soya-yorug' tusini belgilash murakkab jarayon ekanligi hisobga olinib, nozik engil shtrixlar yordamida bajariladi.

Tus munosabatlar birligi haqida eslab shakl bo'yicha ketma-ketlikda tusning ayrim joyi to'qroq yoki ochroq bo'lishini aniq tasavvur qilib shtrixlar berish lozim. **P.P.Chistyakov** bu haqda shunday deydi: «*Har doim mulohaza yuritish lozim: «bu yerdan u yerga, shakli shunday» hamda naturani tez-tez kuzatish kerak...*», «... *Hech qachon indamay rasm chizma, har doim o'zingga biror- bir vazifa belgilab ol...*».

Tavakkaliga ishlash degani naturadan maqsadsiz soya-yorug' qonuniyatlariga amal qilmasdan och va to'q joylarini ko'chirishdir.

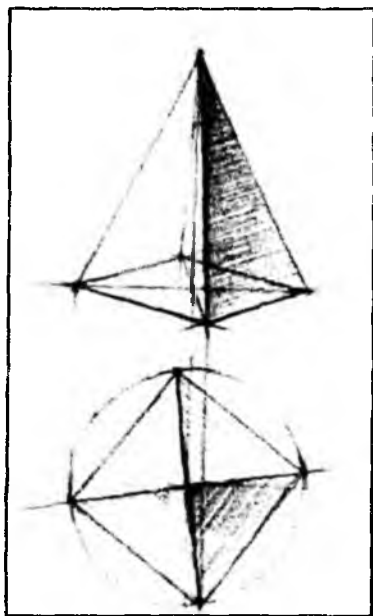
Bunday ish jarayonida qalamtasvir faqatgina umumiy qo'raytirishga va muttasil tuzatishlarga olib keladi.

6 mashq. To'rt va uch tomonli piramidalarning chiziqli konstruktiv rasmini chizish. To'rt tomonli piramidaning karkas shakli shunday joylashtirilishi kerakki, unga ko'ra piramidaning cho'qqisi ufq chizig'idan pastda bo'lsin. O'quvchilar joylashganlarida, ularning barchalariga piramidaning ikki tomoni ko'rinishi kerak. Topshiriqni bajarish vaqtida shaklning alohida xususiyatlariga to'xtalib o'tiladi. Piramidalar to'g'ri ko'pburchakning burchaklari soniga ko'ra turli xil bo'lishi mumkin. Masalan, uch, to'rt, besh, olti va hokazo burchakli piramidalar. Mazkur holatdagi piramidaning asosi kvadrat va yon taraflari asosi kvadrat bo'lgan teng tomonli uchburchaklardir. Piramidaning cho'qqisidan asosga tushirilgan va uning markazidan o'tuvchi (ushbu holatda kvadrat diagonallari kesishgan joydan o'tuvchi) perpendikulyar chiziq piramidaning balandligi bo'lib hisoblanadi.

Shaklni chizish uchun dastavval ufq chizig'i belgilanadi va rasm kompozitsiyasi aniqlanadi.

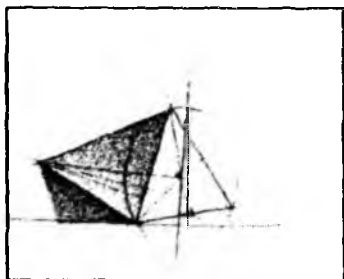
Turgan holatdagi piramidani chizish davomida dastlab, ufq chizig'ini, tomonlarning ko'rinish darajasini hisobga olgan holda, qog'ozda uning asosi — kvadrat chiziladi. Shundan so'ng diagonallarning kesishish joyidan vertikal chiziq tortiladi va ushbu vertikal o'q piramidaning balandligi vazifasini o'taydi. Piramida asosining burchaklaridan to'g'ri chiziqlar chiqariladi va bu to'g'ri chiziqlar piramidaning vertikal o'qining ma'lum bir

nuqtasida birlashadi. Piramida qirralari va ko‘rinadigan tomonlarining rangi to‘qroq chiziladi (23-rasm).

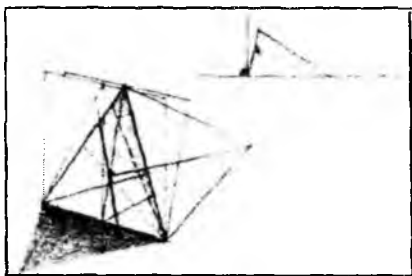

23-rasm.

Piramidani yotgan holatda chizish nisbatan qiyinroq (24-a, b rasmlar). Piramida ufq tekisligida, o‘z tomonlarining birida yotganligi tufayli, o‘sha tomon — teng qirrali uchburchak piramidaning asosi bo‘ladi. Chizish rassomga eng yaqin bo‘lgan nuqtadan (piramida burchagidan) boshlanadi va ushbu burchakdan gorizontal chiziq chiziladi. Ushbu holatdagi piramidani chizish bosqichlari quyidagidan iborat. Avvalambor, ufq tekisligida yotuvchi teng qirrali uchburchak, so‘ngra kvadrat— piramidaning asosi va oxirida piramidaning o‘zi chiziladi. Piramidani yotgan holatda tasvirlashning qiyin tarafi asosan piramidaning burchaklarini hosil qiluvchi chiziqlar yo‘nalishini aniqlashda va chiziq bo‘laklarining o‘zaro munosabatini to‘g‘riligini ta‘minlashda seziladi. Rasm chizishning so‘ngida old qirralarga yana ishlov beriladi.

a

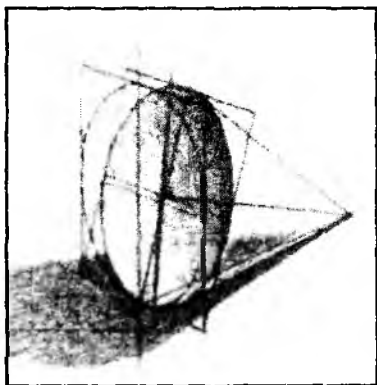
b

24-rasm.

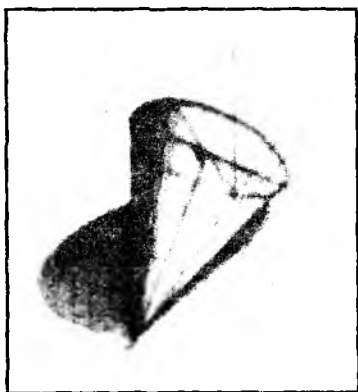
7 mashq. Konusning chiziqli konstruktiv rasmini chizish.

Ushbu topshiriqni tushuntirish uchun konusning karkas shakli-dan foydalaniladi. Tik holatdagi konusni chizish juda oddiy. Bu avvalo qog'ozda konusning asosi (ellips holatidagi aylana) joy-lashadigan joyni aniqlash, konusning yuqorisidan ellips asos markaziga (katta va kichik o'qlar kesishgan nuqtaga) tushirish va so'ngra asosning — ellipsning katta o'qi uchlarini konusning balandligi bilan tutashtirishdan iborat.

Konusni yotgan holatda tasvirlash gorizontol holatdagi piramidani chizish kabi biroz qiyin (25, 26, 27-rasmlar. Buning uchun konus balandligi va asosi o'rtasidagi burchak to'g'ri aniqlanishi kerak.

25-rasm.

26-rasm.

Tasvir barcha topshiriqlar kabi engil chizgilar chizish tarzda boshlanadi. Vazifani boshlashdan avval uni turli nuqtalardan turib qalamchizgilar bajarish kerak. Bu yerda o'qituvchi ham o'quvchilarga metodik maslahatlar berishi va konstruktiv jihatdan qog'oz burchagida ko'rsatib berishi lozim. Yotgan konusni ham yotgan piramidaga asoslangan holda chizish mumkin. Bunda silindrning yotgan holati asosi, yotgan holatdagi konus asosiga o'xshab ketadi (aylananing perspektiv qisqarishi). Rassomga nisbatan ma'lum burchakda kvadrat chiziladi va uning ichida ellips holatidagi aylana — konusning asosi joylashadi. Ellipsning o'qlari uning uchiga birlashtirilib, perpendikulyar chiziq chiziladi. Ellipsning yasovchi o'qlari kesishgan nuqtalardan konusning markaziy o'qi yuqori nuqtasi tomon to'g'ri chiziqlar chiziladi va natijada konus hosil bo'ladi. Tasvir qurilishida shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, konus asosining perspektiv qisqarishida uning kichik aylanasi sinmasdan, yengil tasvirlanishi kerak.

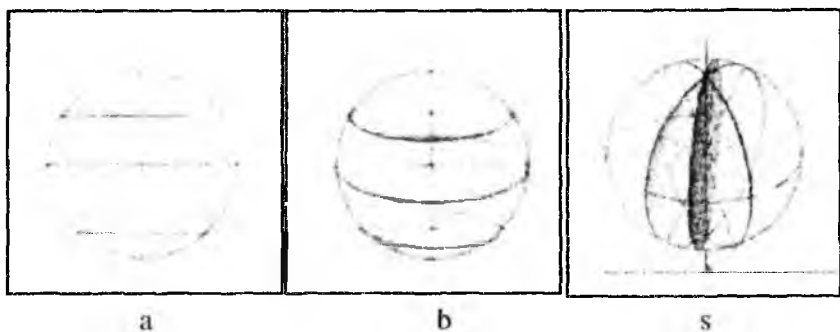
27-rasm.

Hayotda uchraydigan ko'plab uy-ro'zg'or buyumlarining umumiy ko'rinishi jumladan, *bidon*, *choynak*, *piyola* va ko'plab boshqalarning asosi ham shu yo'sinda tasvirlanadi hamda qaysidir ma'noda ushbu geometrik shakllarni eslatadi. 1- d rasimga qarang.

8 mashq. Shar rasmini konstruktiv tasvirlash. Shar tuzilishining ahamiyatli, o'ziga xos tarafi shundaki, uning yuzasidagi barcha nuqtalar bir nuqtadan — markazdan bir xil o'lchamda

tarqaladi. Bizni o‘rab turgan borliqdagi ko‘plab jismlar masalan, *mevalar, sabzavotlar sport to‘plari* va boshqalar shar yoki sharsimon shaklga ega. Odam *boshining tepa qismi, miya qutisi* ham sharsimon shaklga ega. Boshning pastki qismi suyaklari esa mukammal shakllaridan tashkil topgan.

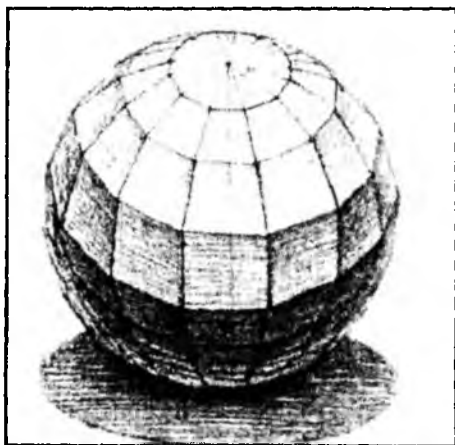
Bunday shaklning tuzilishini idrok eta olish muhim ahamiyatga ega. Sharining faqat bitta yuzasi bor va uning chegarasi mavjud emas; shar aylananing o‘z diametri — aylanish o‘qi bo‘yicha aylanishi natijasida hosil bo‘ladi, shuning uchun unga qaysi nuqtadan qaralmasin uning shakli, konturi va ko‘rinib turuvchi yuzasi o‘zgarmaydi va doimo aylana ko‘rinishida bo‘ladi. Sharining chiziqli tasviri faqatgina aylanani to‘g‘ri chizishdan iborat bo‘lsada, shar shaklning hajmli modelini yorug‘ soya asosida tasvirlash eng qiyin vazifalardan biridir (15-rasm).

28-rasm.

Shar chizishda yorug‘ va soya yordamida jismning hajmi qay darajada tasvirlash imkoniyati borligini bilish kerak. Rasm-dagi yorug‘ joylar — yorug‘lik ko‘proq tushgan joylarni, to‘q joylari esa uning eng keng joyida- ekvatorida bo‘ladi. Ularning oralig‘ida esa, ya‘ni yorug‘lik o‘tkir burchak ostida tushgan joylarda yarimsoya hosil bo‘ladi. Bunda yorug‘lik ma‘lum miqdorda qaytadi va soya hosil bo‘ladi. Ushbu soya jism yuzasining soyadagi qismi shaklini xarakterlaydi. Shuningdek, *tushuvchi soya* degan tushuncha ham mavjud. Shar shaklini yorug‘lik va soya munosabatlari asosida tasvirlash jarayonida yorug‘lik qayerdan va qanday tushayotganligini, jism yuzasining qaysi qismi

yorug'lik manbaiga eng yaqin joylashganini, o'sha yuzani qay darajada yoritishini, yorug'likning tugashi va soyaning boshlanish joylarini, hamda soya hosil bo'lish sabablarini tasavvur etish kerak. Shar shaklini yorug' soya vositasida amalga oshirish ham geometrik shakllar masalan kub, trapetsiya shakllari asosida olib borilganda un hajmliligini ko'rsatish ancha engillashadi (29-rasm).

29-rasm.

Yorug' va soya munosabatlarining turlicha bo'lishiga sabab shundaki, yorug'lik eng yaqin yuzadan uzoqlashgani sari kamayadi va asta-sekin yorug'likdan soyaga o'tib boradi. Shu sababli ham shardagi yorug'lik-soya munosabatlari murakkab va tasvirlash ham ancha mushkul. Shar shaklini chizishda ayniqsa shar yuzasiga yorug'lik tushayotgan bo'lsa, uning chegaralarini va orqa fonni tasvirlash murakkab ishdir. Bunday holatda shar yuzasining chegarasi ko'rinmaydi va kontur ko'zdan g'oyib bo'ladi.

Rasm chizishni boshlash uchun dastlab qog'ozda uni kompozitsiya jihatdan qurib olinadi. Shuningdek, rasm chizish jarayonida metodik ketma-ketlikka rioya qilish kerak. Avval shaklni yengil soya tasviri bilan, so'ngra esa butun shakl bo'yicha aniq yorug' va soya munosabatlarini to'g'ri taqsimlash orqali (yorug'lik tushuvchi yuzalarni taqqoslab) chizish lozim.

Ish davomida sharning yorug'lik tushmaydigan, ya'ni soya qismiga to'g'ri ishlov berilganda tasvir relefi yanada to'qroq tusda bo'lishi mumkinligini yodda tutish kerak; bunda yorug'likning qaytish darajasi soyadan yorqinroq, ammo yorug'lik tushuvchi yuzadan to'qroq bo'lishi kerak. Sharga yorug'likning qaysi nuqtadan tushishiga qarab, u to'sib turgan yerlarida tushuvchi soyalar hosil bo'ladi. Mavzuni mustahkamlash uchun, kub va shar ishtirokida tuzilgan qo'yilmani qalamtasvirini bajarish maqsadga muvofiq. Bunda orqa fonga uncha katta e'tibor berilmaydi (30-rasm).

30-rasm.

3 BOB. GEOMETRIK SHAKLLARGA ASOSLANGAN MURAKKAB BUYUMLARNI TASVIRLASH

3.1. Milliy naqsh rozetkasining qalamtasviri. (panjara, nilufar naqsh rozetkasi)

Panjara gips naqsh rozetkasini tasvirlashdan asosiy maqsad yoshlarni o'zbek milliy xalq amaliy san'ati bilan tanishtirish hamda qurish mahorati va shakl hajmini ko'rsatishdan iborat.

Qo'yilgan vazifani amalga oshirishda relefli ornamentni bajarish maqsadga muvofiq. Rozetkaning konstruktiv qurilishi va uni soya-yorug' tusini belgilash o'quvchilardan diqqat-e'tiborni talab etadi. Rozetka chizuvchilarga nisbatan ko'z balandligida och-kulrang fonda joylashtiriladi. O'quvchilar rozetkani yon tomondan kuzatib, ayrim perspektiv qisqarishlarning tasvirini bajarishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Naqsh rozetkasining umumiy shaklini bajarish jarayonida uning asosiy nisbatlari bo'yining uzunligiga hamda eni va chuqurligiga nisbatan to'g'ri belgilab olinishi muhim.

Ustki qism shaklini tasvirlashda o'quvchilar shakllarning bir xil emasligini ko'radi. Bu ularni yanada har bir bo'lakni diqqat e'tibor bilan tahlil etishga yo'naltiradi.

Haqqoniy tasvirlashning asosiy qonunlaridan biri «panjara» geometrik naqshini tahlil etib, uning xarakterli bo'laklari aniqlanib, bosqichma-bosqich tasvirlanadi.

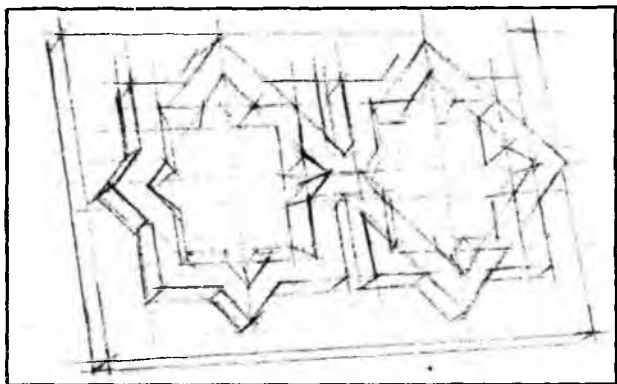
Qog'oz yuzasida juda engil chiziqlar bilan rozetka tomonlarining nisbatiga qarab qog'oz *tik* yoki *yotiq* holda qo'yiladi.

Naqsh namunasining vertikal tekislikka nisbatan og'maligi, tomonlardan birining ikkinchisiga nisbati, perspektiv qisqarish va ufq chizig'ining qanday holda turishi chiziqli konstruktiv usulda bajariladi. So'ng tasvirlangan ikki qismli *zanjir* elementi aniqlanadi. Buning uchun zanjiraning gips taxtasidagi eng yuqori va pastki qismi hamda chekka nuqtalari belgilanadi.

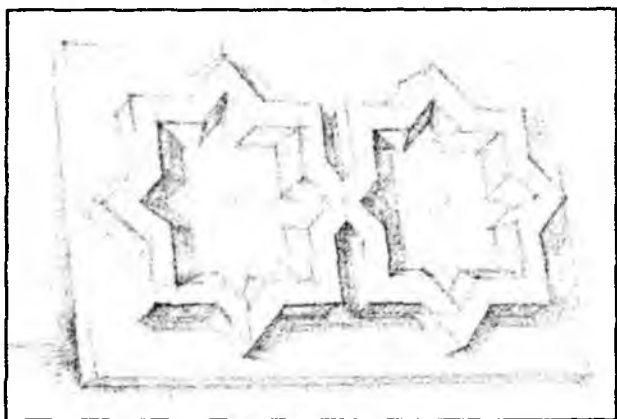
Ma'lumki, ushbu rozetkaning tomonlari, burchak graduslari bir-biriga teng va simmetrik. Shuning uchun uni teng ikkiga

bo'lib o'tuvchi nuqtalardan gorizontal va vertikal to'g'ri chiziqlar o'tkaziladi (31-a rasm).

O'tkazilgan vertikal ikki chiziq bir-biriga parallel bo'lsa, gorizontal chiziq ganch taxtasining yuqori va pastki gorizontal qirralariga parallel bo'lmagan holda o'z holicha o'tadi. Chunki, bu ikki to'g'ri chiziq o'quvchi qaysi nuqtadan turib tasvirlayotganiga qarab perspektiv qisqarib boradi va ma'lum masofaga borib bir nuqtada uchrashadi (kesishadi). So'ng panjaraning qalinliklari belgilanadi va ular to'g'ri chiziqlar orqali birlashtiriladi. Bu vazifaning 2-bosqichi hisoblanadi(31-b rasm).

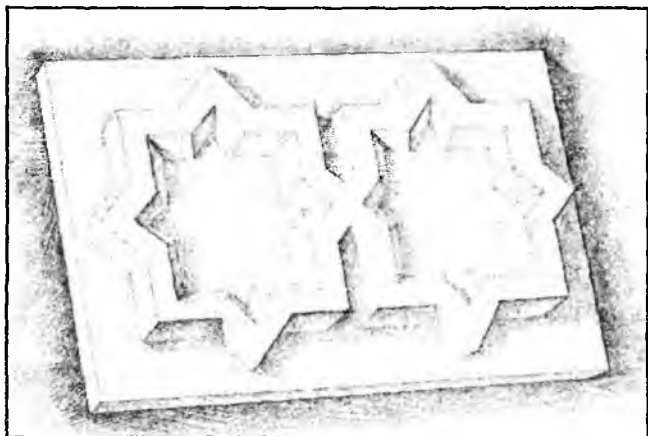

31 -a rasm

31 -b rasm

Keyingi bosqichlarda panjara tomonlarining burchaklari, tekisliklarning bir-biriga nisbatlari topiladi. So'ng rozetka bo'laklaridagi yorug' va soya, yarim soyalar yorug'lik manbaining tushishiga qarab qanday o'zgarishi aniqlanadi. Soya boshlang'ich bosqichda yengil shtrixlar asosida bajariladi. Rozetka bo'laklarining yorug' va soyalarini hech qachon alohida-alohida ishlash yaramaydi.

31-s rasm.

Tasvirlanayotgan har bir bo'lakni bir-biriga taqqoslagan holda barobar olib borish, tugallanganligi jihatdan bir-biriga muvofiq bo'lishi kerak. Ushbu amalning to'g'ri bajarilishi ish jarayonida qilingan xato va kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatishga yordam beradi. (31-s rasm).

Vazifada bosqichma-bosqich ish yuritish, ya'ni rozetkani qog'ozda to'g'ri joylashtirish, har bir bo'lakni konstruktiv chiziqli qurish va hajmlari ustida ish olib borish orqali biri ikkinchisini to'ldirib boradi.

Gips rozetkaning tasvirini to'g'ri bajarishda o'quvchilar quyidagi qonun va qoidalarga amal qilishlari zarur:

1. Belgilangan ixtiyoriy qog'oz sirtida tasvirlanayotgan naturaning chekka qirralarini belgilangan holda kompozitsion to'g'ri joylashtirish.

2. Naturadagi shakllarning asosiy tayanch nuqtalarini belgilab, ulardan birining ikkinchisiga bo'lgan nisbatlarini perspektiv qonun-qoidalar asosida tasvirlash.

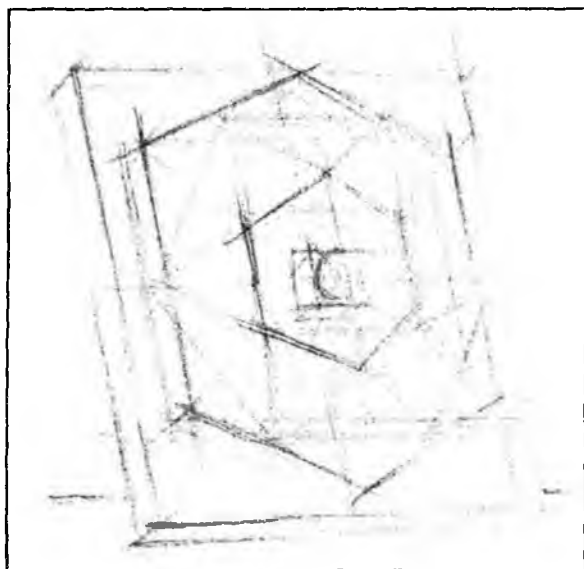
3. Shakllarni chiziqli konstruktiv ravishda qurish, naturada qo'yilgan asosiy bo'laklarni belgilash.

4. Tasvirlanayotgan shakllarning xarakterli xususiyatlaridagi tushuvchi shaxsiy soyalarni belgilash va alohida bo'laklarga ishlov berish.

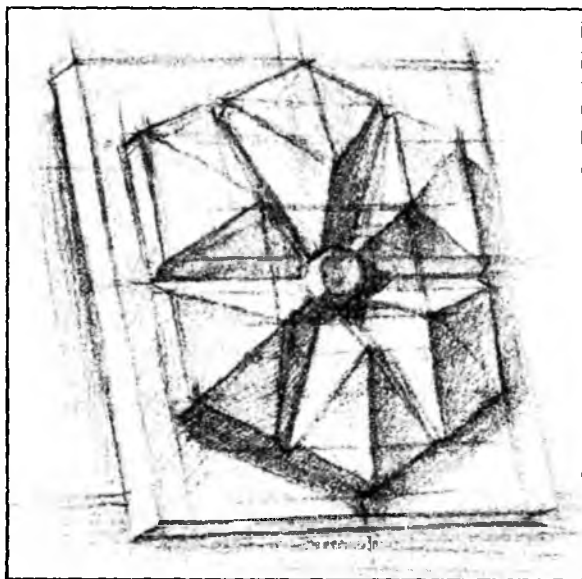
5. Naturadagi barcha buyumlarni tus jihatdan yana bir bor ko'rib, qo'yilmadagi shakllarning xarakterini aniqlash va soya, yarim soya, yorug', refleks joylarini aniqlash. Buyumni butun yaxlitlikka bo'ysindirish va vazifaga yakun yasash.

Ushbu metodik ketma-ketlikka rioya qilib tasvirni to'g'ri bajargan o'quvchi vazifadagi qo'yilgan maqsadga erishadi va keyingi vazifalarni aniq bajarishida u muhim vosita hisoblanadi.

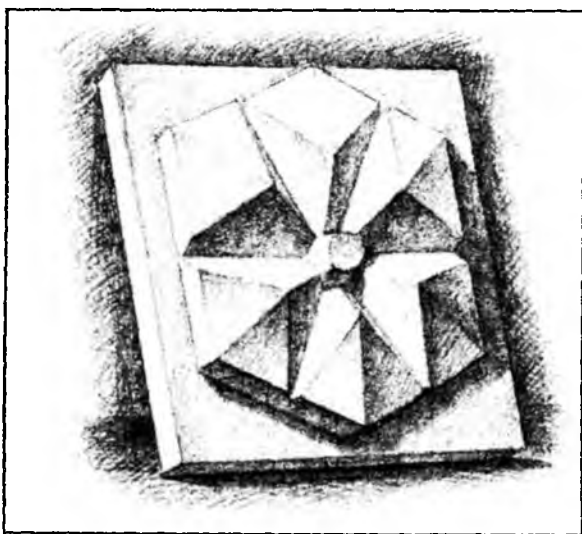
32-a, b, s va 33-rasmlarda ko'rsatilgan naqsh rozetkalarini metodik izchillikda tasvirlash jarayoni ham oldingi vazifadagi qonunlar asosida olib borilishi kerak.

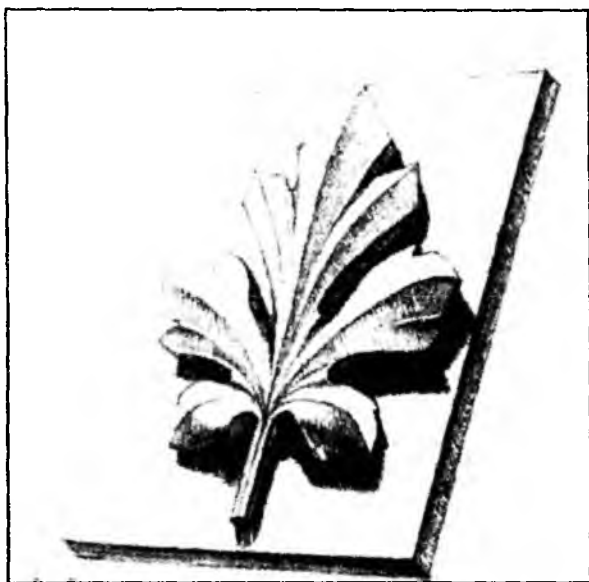
32-a rasm.

32-b rasm.

32- s rasm

33-rasm.

3.2. Klassik me'morlik bo'lagi va geometrik shakllar rasmini chizish

Geometrik shakllar va gips rozetkalar rasmini chizish mashqlarini o'zlashtirgandan so'ng murakkab elementlarga o'tiladi. Me'mor dizaynerlar tayyorlovchi kasb hunar kollejlari o'quvchilari uchun ushbu vazifa juda muhim hisoblanadi. Chunki, mazkur vazifalar aynan me'morlik elementlarini tasvirlari bilan muhimdir. Tasvirlash uchun «klassik» uslubida ishlangan ustunning *kapiteli* (me'morlik bo'lagi) tanlab olinadi. Ushbu modelni tanlab olinishdan maqsad yoshlarga geometrik shakllar: *kub*, *shar*, *silindr* kabilarni bajarish davomida olgan chiziqli konstruktiv qurilish, perspektiva, yorug'-soya va tus, munosabatlari kabi kunlar haqidagi bilimlarni mustahkamlashdir. Kapitalning nozik va murakkab konstruksiyasini chizish o'quvchilardan yuksak mahorat talab etadi.

Kapitel stol ustiga tik holda qo'yiladi va unga qo'shimcha ravishda olti qirrali prizma, shar ishtirokida kompozitsiya tuziladi

(ufq tekisligi tasvirlovchi ufq tekisligidan ancha balandda). Qo'yilma yuqori old tomonidan yoritilgan.

Vazifani boshlashdan oldin o'quvchilar turli nuqtalardan chizgilar bajarishlari va eng maqbul joyini tanlab olishlari kerak. Aniq joyni tanlab olingandan so'ng ishni tasvirlash bosqichlariga to'la amal qilgan holda olib borishlari shart.

Dastlab, kapitel va uning ustuni biriktirilgan to'g'ri to'rtburchak asosi taxtachasi qog'oz sirtida kompozitsion to'g'ri joylashtirilib olinadi. Shundan so'ng unga kapitel va uning pastki kesik silindrsimon ustuni chiziqli konstruktiv ravishda quriladi.

Shakl simmetrik bo'lgani uchun uni tasvirlashda turli yordamchi chiziqlar bilan bir qatorda kapitel asosidan o'tuvchi va shaklni teng ikkiga bo'luvchi o'q chizig'ini belgilab olinadi.

Vazifani metodik izchillikda bajarishda kompozitsiya asoslari, chiziqli konstruktiv tuzilish kabi tasvirlashning asosiy qonunlari, shuningdek, perspektiva qonuniga amal qilish lozim. Bu yerda to'g'ri to'rtburchak, prizma, aylana shakllarining perspektiva jihatidan qanday ko'rinishga ega bo'lishini ko'rish mumkin. Shuningdek, mashq davomida avval katta shakl, so'ngra esa uning nozik va mayda bo'laklari ustida ish olib borish kerak. Aks holda etarli darajada muvaffaqiyatli amalga oshirilmaydi. Bizning misolimizda kapitelni teng ikkiga bo'lib turuvchi to'g'ri to'rtburchak asosga ega. Aslida esa kapitel ustuni dumaloq shaklga ega. Shuning uchun uni qurishda uning yaxlit bir aylana shaklga ega ekanligini hisobga olgan holda ish yuritish kerak. Faqat shu yo'sinda tasvirlash orqaligina uni haqqoniy ko'rinishiga erishish mumkin (34- a, b rasmlar).

Natyurmortni naturadan chizish bo'yicha kerakli qonun-qoidalarni bosqichma-bosqich egallash muhimdir. Kenglikdagi jismlarni kuzata turib, biz ularni ko'ramiz va keyinchalik ularning uch o'lchamli ekanligini tasavvur etamiz. Kenglikdagi jismlar rasmini qog'ozga tushirish jarayonida, insonning ko'rib idrok etish qobiliyatini hisobga olgan holda, perspektiv o'zgarishlarni tasvirlash kerak.

Istalgan rasmni ishlash chog'ida, uni bosqichlarga bo'lish metodik jihatdan katta ahamiyatga ega. Rasm chizishni bosqichlar bo'yicha qismlarga ajratish yo'li bilan amalga oshirilgan taqdirda ham ular o'rtasida o'zaro uyg'unlik va bog'liqlik doimo

mavjud bo'lishi lozim. Dastavval shaklning umumiy chizgilari tushiriladi, shaklning alohida qismlari ajratiladi, bo'laklar ustida ishlanadi, shuningdek, bo'laklardan umumiy tasvirga qaytiladi.

Bir guruh geometrik shakllarning rasmini chizish alohida shakllar rasmini chizishga nisbatan ancha mushkul. Bu yerda nafaqat jismlarning nisbatlari va tus munosabatini ko'ra olish, balki shakl jihatdan turli bo'lgan va rassomga nisbatan har xil joyda joylashgan jismlarning har birining perspektiv ko'rinishini aniqlay bilish ham katta ahamiyat kasb etadi. Natyurmortdagi har bir jism boshqalariga bog'liq bo'lishi kerak. Shunda bitta rasmda bir necha tuzilish tarxlari namoyon bo'ladi: to'g'ri parallel chiziqlarning har qaysisi o'z birlashish nuqtasiga ega, turli burchaklar bo'yicha aylanuvchi shakllar uchun esa aylana chizishning o'ziga xos uslublari mavjud.

Ma'lum bir nuqtada tutashuvchi ikkita parallel chiziq yo'nalishi rasmning qay darajada to'g'ri ishlanayotganligini tahlil va nazorat qilish imkonini beradi. Ushbu bosqichda chiziqlar tasvirdagi jism shaklining to'laligi va hajmliligini ko'rsata olishi kerak. Jismning shakli va hajmini yanada to'liqroq ko'rsatish uchun yorug' - soyadan foydalaniladi.

Geometrik shakllar guruhini chizishni yaxshi egallash uchun, bunday vazifalarni ko'proq ishlash tavsiya etiladi. Bunda asosiy e'tibor shakllarning konstruktiv tahlili va perspektiv ko'rinishiga qaratiladi.

Perspektivadagi jismlarning tuzilishi va shaklini tasvirlashning o'ziga xos tarafi shundaki, bunda asosning gorizontal yuzasi, masalan, vertikal holatdagi kub yoki kvadratning asosi rasmda ham gorizontal bo'lib ko'rinishi kerak. Shuningdek, naturada asosi bir gorizontal tekislikda yotuvchi jismlar rasmda ham xuddi shunday tekislikda yotgandek ko'rinishi kerak.

Ushbu holatda jismlar guruhi ufq chizig'idan yuqorida joylashgan va silindrning yuqori asosi yuqori asosga nisbatan ingichkaroq ellips ko'rinishida bo'ladi. Jismlar tuzilishining barcha tomonlari (ko'rinmaydigan tomonlari ham) belgilanadi. Rasmning tuzilishini doimiy ravishda tekshirib, parallel chiziqlarni birlashish nuqtasi tomon uzaytiriladi, yorug'lik yo'nalishi aniqlanadi va asosiy soyalar belgilanadi. Natijada rasm hajmli ko'rinishga ega bo'ladi.

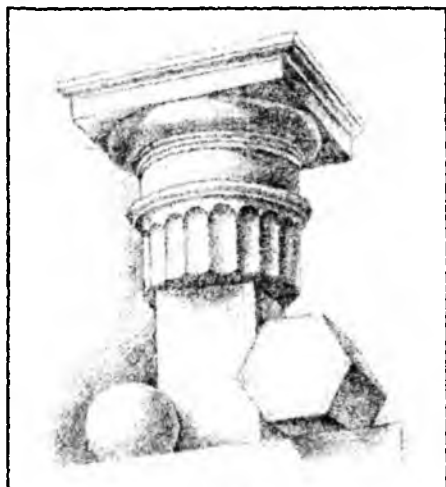
Jismlar nisbatlari ulardagi yorug'lik-soya munosabatlari va ular joylashgan kenglikni hisobga olgan holda, rasmni natura bilan solishtirish orqali aniqlanadi.

a

b

s

34-rasm

Bu esa ustun atrofidagi mayda vertikal qavariq bo'laklar uning asosini tashkil etuvchi aylanalarning perspektiva qonuniga binoan ellips bo'lib qisqargan shakllari va uning kichik katta bo'lagini yarim ko'rinishda emas bir butun yaxlit deb tasavvur etgan holda amalga oshiriladi.

Kapitelning nisbatlari yuqori darajada matematik hisoblari asosida qurilgan bo'lib, ushbu nisbatlarning aniqligi unga ko'rkamlik baxsh etadi. Shuning uchun uni tasvirlashda juda ko'plab yordamchi chiziqlar o'tkazib aylana markazini to'g'ri belgilash va perspektiva qoidalariga to'la rioya qilgan holda ifodalash hamda yorug'-soya munosabatlarini etarli darajada aniq tasvirlash lozim.

Rasm chizishning so'nggi bosqichida shakllar hajmi oydinlashtiriladi va tus munosabatlari ajratib ko'rsatiladi. Bunda jismlar hajmi mayin shtrixlarda tasvirlanadi va qirrali hamda egri geometrik shakllar yuzasidagi yorug'-soyaning to'g'ri taqsimlanishiga alohida e'tibor beriladi. Masalan, sferik shar modelini chizishda chegaralarni emas, balki uning tus va yorug'-soya munosabatlarini (jilva, yorug'llik, nimsoya, jismning o'z soyasi va tushuvchi soyani) to'g'ri tasvirlash muhim hisoblanadi. Tus munosabatlari to'g'ri tanlanganida shar yuzasi osonlikcha, deyarli o'z-o'zidan hosil bo'ladi.

Jismlarning barcha yuzalariga shtrix chizish soya qismlardan boshlanadi. Dastlab engil shtrix tortiladi, so'ngra esa u asta-sekin quyuqlashtiriladi va bir vaqtning o'zida tushuvchi soyani tasvirlab, nimsoyaga o'tiladi.

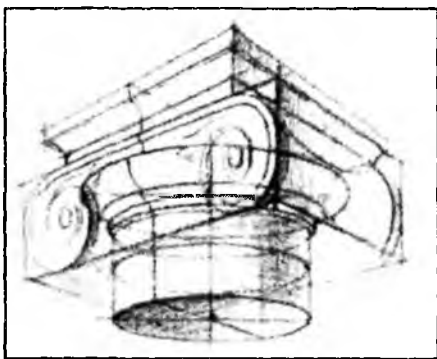
Yorug'-soya qoidalarini geometrik shakllar rasmini chizishda yaxshi o'zlashtirgan o'quvchi turli boshqa jismlarni (sopol, shisha, metall, yog'och va b.) qiyinchiliksiz tasvirlay olish imkonini beradi va boshqa jismlar hamda o'ta murakkab tus munosabatlarini ifodalay oladi.

Ushbu vazifani uzoq muddatli seansda bajargandan so'ng, sharq va g'arb klassik namunalariga mansub me'morlik bo'laklarini me'morlik obidalarni plenerda qalamchizgi va uzoq muddatli mashqlardan so'ng bajarish mumkin. (35, 36, 37-rasmlar).

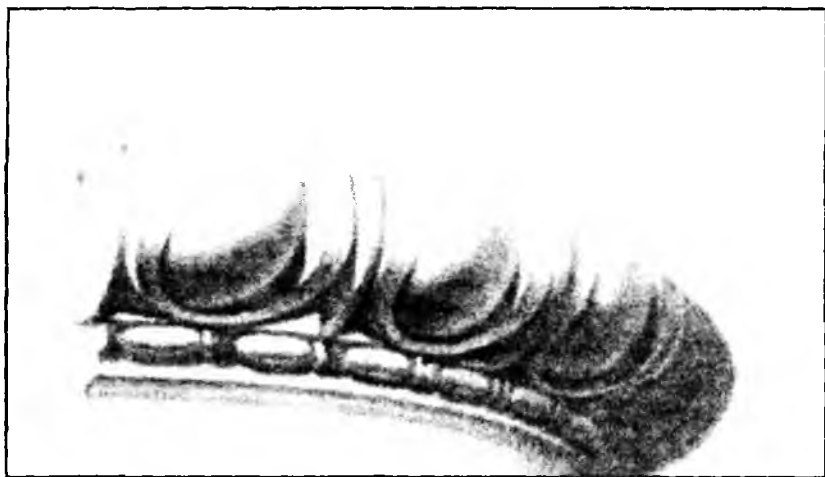
Mazkur toshiriqni guruhdagi o'quvchilarning qalamtasvir borasidagi malakalarining darajasiga qarab, bir muncha murakkablashtirish ham mumkin.

35-rasm.

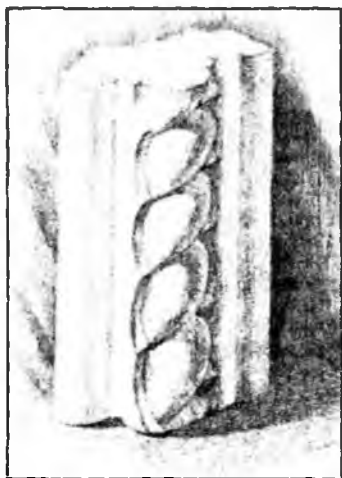
36-rasm.

37-rasm.

Mazkur topshiriqqa qo'shimcha ravishda o'quvchilar kapitalning turli xillaridan qalamchizgi mashqlarini bajaradilar. O'zbek milliy xalq me'morchiligida qo'llaniladigan «Morpech» bo'lagini o'ziga qarab mustaqil tasvirlaydilar (38-rasm).

Bunda o'quvchilar yordamchi chiziqlardan foydalanib, simmetriya qonunlari, chiziq konstruktiv tuzilish, yorug' soya munosabatlari, ba'zi bir elementlarni ritmik ravishda to'g'ri va hajdor qilib ishlar malakalariga ega bo'ladilar.

38-rasm.

3.3. Uy jihozlaridan tashkil etilgan natyurmortning qalamtasviri

Uy-ro'zg'or buyumlari natyurmortini chizish rassom oldiga yangi, yanada murakkabroq vazifalarni qo'yadi. Bunda jismlar turli xil shaklga ega bo'lishi mumkin. Shu bilan birgalikda ushbu jismlarning istalgan birini geometrik shakllarga o'xshatishimiz mumkin.

Naturadan chiziladigan barcha amaliy mashqlarni bajarish jarayonida qo'llaniladigan qonun-qoidalar ushbu natyurmortni naturadan chizish davomida ham qo'llaniladi va kerakli bosqichlarda amalga oshiriladi.

Uy-ro'zg'or buyumlaridan tashkil etilgan natyurmortning rasmini chizish alohida va bir guruh geometrik shakllar rasmini chizishga nisbatan ancha mushkul. Bu yerda nafaqat jismlarning nisbatlari va tus munosabatini ko'ra olish, balki shakl jihatdan turli bo'lgan va rassomga nisbatan har xil joyda joylashgan jismlarning har birining perspektiv ko'rinishini aniqlay bilish ham katta ahamiyat kasb etadi. Natyurmortdagi har bir jism boshqalariga boliq bo'lishi kerak. Shunda qog'oz yuzasida bir necha tuzilish tarxlari namoyon bo'ladi

Uy-ro'zg'or buyumlari natyurmortini chizishda turli materiallardan ishlangan jismlar yuzasidagi yorug'-soya kuchini solishtirish kerak. Masalan, metall idishning yuzasini tasvirlash chog'ida uning shakli va fakturasini to'liqroq tasvirlash uchun boshqacha xarakterdagi shtrixlardan foydalanish lozim. Rasmda tus munosabatlarini to'g'ri belgilash orqali o'quvchi, jism materialini tasvirley oladi. Shisha, metall, sopol va yorug'likni kuchli qaytaradigan buyumlar yuzasiga tushuvchi yorug'lik o'zining xususiyatiga ko'ra juda tez o'tishi bilan (yuzaning yorug'likni aks ettirish xususiyati kuchli bo'lganligi sababli) xarakterlanadi. Bunday o'tish boshqa materialdan ishlangan jismlarda, masalan, gips, yog'och va boshqalarda kamroq bo'ladi. Bunday tasvirlarni ishlashda shtrixlash qoidalariga va tasvir bajarish ketma-ketlikka rioya qilish katta ahamiyatga ega.

Quyida natyurmort chizish jarayonini ko'rib chiqamiz.

Tasvirga qo'yilgan shakllar hajmining dastlabki tahlili kompozitsiyaviy tuzilishini topish. Natyurmortni turli tomonlardan kuzatib yorug'-soya munosabatlarini hisobga olgan holda, shakl ko'rinishining eng ma'qul joyi tanlanadi.

1-bosqich. Tasvirning qog'ozda kompozitsion joylashuvi. Ma'lum formatdagi qog'ozda natyurmort shunday joylashtirilishi kerakki, unda qog'ozning butun yuzasi naturani tasvirlashda faol ishtirok etsin.

Agar tasvirlanayotgan jism (yoki jismlar guruhi) vertikal yo'nalish bo'yicha cho'zilgan bo'lsa, tabiiyki qog'ozning uzun tarafini vertikal holatda joylashtirish kerak.

Tasvirlanayotgan jismlar o'lchami to'g'ri tanlanishi lozim: tasvir juda kichik yoki juda katta bo'lmasligi, hamda u bir burchakka taqalib qolmasligi kerak. Chizilayotgan rasm qog'ozning taxminan o'rtasida joylashtirilishi kerak. Har bir alohida holat uchun, qog'ozning hajmini hamda tasvirlanayotgan jismlar va umumiy tasvir maydonining o'zaro munosabatini hisobga olgan holda, alohida kompozitsiya tanlashni talab etiladi.

O'quv mashg'ulotlarida kompozitsiya ko'rish maydonidagi tasvir asosida tanlanadi, qog'oz formati aniqlanib (yoki berilgan formatdagi qog'ozda), unga rasm joylashtiriladi. Tasvir kompozitsiyasini aniqlash (ayniqsa natyurmort chizish jarayonida) — uning joylashuvini, o'lchamlari va fonini to'g'ri belgilashdan

iborat. Yaxshi joylashtirilgan tasvirda, umumiy tasvirning butunligi va o'zaro munosabatini buzmay turib, hech narsani o'zgartirish yoki olib tashlash mumkin emas.

O'quv rasmini sifatli ishlash uchun bir necha chizgilarni bajarish tavsiya etiladi. Tasvirni qog'ozga to'g'ri joylashtirishda kompozitsiyaviy **tasvir izlash moslamasi** yordam beradi. Ushbu moslamani yasash uchun karton yoki qalin qog'ozning o'rtasidan to'g'ri to'rtburchakli darcha ochiladi va ushbu darcha qog'oz yuzasiga proportsional bo'lishi kerak. Moslamani chizilayotgan jismga qaratilgan ko'z nuriga perpendkulyar holatda ushlab, uni jismga yaqinlashtiramiz, uzoqlashtiramiz va jism qirralarini moslama tomonlariga to'g'rilab jismning aniq joylashuvini belgilab olamiz.

O'quv rasmini ishlash jarayonida qo'yiladigan asosiy talab - qog'ozda jismlar joylashuvini to'g'ri belgilashdan va har tomondan (o'ng, chap, yuqori va past tomonlardan) bir xil bo'sh joy qoldirishdan iborat. Bunda, shuningdek, jismlarning rangi va ular yasalgan material ham hisobga olinadi. Chunki, ular tasvirda tabiiy chizishi kerak. Shu sababli ham natyurmortdagi eng katta jism hech qachon qog'ozning o'rtasiga joylashtirilmaydi, balki chap yoki o'ng tomonda ifodalanishi lozim.

Yaxshi joylashtirilgan tasvir hech qachon siqilib qolganga yoki qog'ozda bo'sh joy ortib qolganga o'xshamaydi. Shuningdek, o'quv natyurmortida jismlarning nisbatlar qog'ozda to'g'ri belgilanishi kerak.

2-bosqich. Shaklning konstruktiv tahlili va perspektiv tuzilishi. Natyurmortdagi jismlar tasvirini ishlash chog'ida, rassom o'z joylashgan o'rniga ko'ra, ularning shakli, nisbatlari va perspektiv o'zgarishidan kelib chiqishi kerak.

Dastlab jismlarning umumiy ko'rinishi engil chizgilar orqali belgilab olinadi, chegara chiziqlari chiziladi va ushbu chiziqlar doirasida barcha jismlar tasvirlanadi. Jismlar joylashgan tekislik yuzasi ko'rsatiladi. Shundan so'ng bir-biriga bog'liq ravishda barcha jismlar alohida belgilab chiqiladi. Har bir jismning o'lchami, nisbati va joylashgan o'rni aniqlanadi. Jismlar nisbatini aniqlash chog'ida, albatta, solishtirish uchun o'lchov birligini tanlash lozim. Balandlikni solishtirish uchun o'rta yoki kichik jismning o'lchamini olish qulay hisoblanadi.

Jismlar konturini doimiy tarzda oydinlashtirish orqali jismlarning perspektiv ko'rinishi sinchiklab kuzatiladi: jismlar bir-birini to'smasligi va ular o'zaro kesishmasligi lozim. Jismlar orasidagi masofa va gorizontal yuzaga nisbatan jismlar asosining joylashuvi aniqlanadi. Buning uchun natyurmortni *yaqin masofadan, yon tarafdin, orqa tarafdin, tepasidan* kuzatish va jismlarning o'zaro joylashuvini aniqlash kerak.

Har bir jismni to'g'ri tasvirlash uchun, ularni proektsiyalash, ya'ni chiziqli konstruktiv yoki shishasimon jism sifatida tasavvur etib chizish kerak. Jismlarning perspektiv ko'rinishi va shaklining to'g'ri ishlanayotganligini kuzatib, uzluksiz ravishda jismlar nisbati aniqlab boriladi. Bunda avvalo katta qismlarning, so'ngra esa kichikroq - yordamchi qismlarning o'zaro munosabati oydinlashtiriladi.

O'quvchi tasvirning haqqoniyligini tekshirish uchun molbertdan uzoqlashadi. Bunda oraliq masofa natura va chizilayotgan rasmni to'liq solishtirish imkonini berishi lozim. Tekshirish davomida natura va rasmga ketma-ket qaraladi va mavjud xatolar o'sha zahotiyiq tuzatiladi. Shuningdek, agar rassom turgan holda ishlayotgan bo'lsa, u molbertdan bir oz uzoqlashib tasvir va naturadagi jismni solishtirishi mumkin. Rasm chizishning so'nggi bosqichida xatolarni aniqlab, so'ngra ularni tuzatishga ko'p vaqt sarflagandan ko'ra, rasm chizish jarayonining har bir bosqichida uni boshqarib, tekshirib borish tavsiya etiladi.

3-bosqich. Yorug'-soya munosabatlari yordamida jismlarning hajmini tasvirlash. Jismlarning perspektiv tasvirini ishlash davomida, ularning hajmi, joylashuvi va tushayotgan yorug'lik darajasini ko'rsata olish muhimdir. Bunga turli tus va qalam bosimidan foydalanish orqali erishiladi.

Naturaning tus munosabati to'q, o'rta va yorqin tuslarning rasmdagi o'zaro munosabatini, ularning tahlilini ko'zda tutadi. Bir seansli o'quv rasmlarda tus munosabatlari yoritilgan va soyadagi yuzalarni tasvirlash, hamda ushbu yuzalarning chegaralarini ko'rsatish uchun qo'llaniladi.

Rasmda avvalo chegaralar, soya va yorug'lik engil tuslarda belgilab olinadi. Jismning yoritilmagan yuzasi konturining atrofiga boshqa yuzalarning (devor, mato v.b) aksi tushadi va bu joyga jismning o'z soyasiga nisbatan yorqinroq tus beri-

ladi. Bunda jismlar nisbatlari rasm va naturani yorqin va to'q tuslar munosbatini solishtirish orqali aniqlanadi. Yorug'lik va soya yordamida tasvirga tabiiylik bahsh etish mumkin.

39-rasm.

4-bosqich. Rasmni umumiyashtirish. Ushbu bosqichda rasm deyarli tugatilgan bo'ladi va endilikda rasmni natura bilan solishtirish, keraksiz detallarni olib tashlash, birinchi va ikkinchi darajali qismlarni umumiyashtirish va ishdan umumiy taassurot olish kerak.

Yosh rassom uchun natyurmort chizish katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Naturadan natyurmort chizish realistik rasm-dagi jismlar joylashuvini to'liq ochib berish, e'tiborni asosan perspektiv tasvirga qaratish, hamda chiziqli-konstruktiv rasm chizishning qonun-qoidalarini o'zlashtirish imkonini beradi. Natyurmort ustida ish olib borish o'quvchilarda yangi ijodiy qirralarining namoyon bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi (39-rasm).

Mavzuni mustahkamlash uchun o'quvchilar uyda turli shakllardan iborat buyumlar, meva va sabzovotlar,

4-BOB. PORTRET ISHLASH ASOSLARI

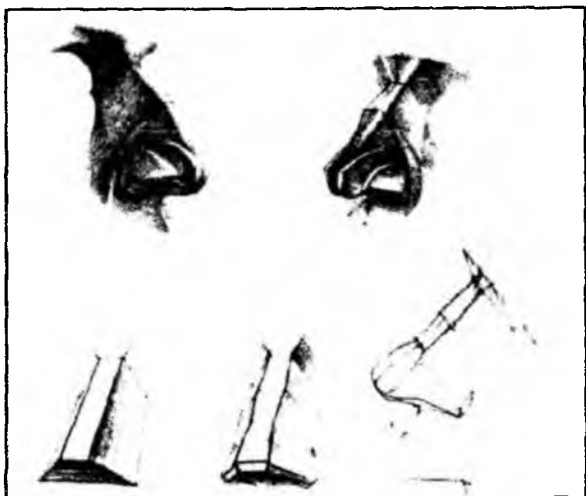
4.1. Bosh bo'laklari qalamtasviri.

Burun, ko'z, quloq va lablar rasmi

Bosh shaklining bo'laklarini ishlash yuzning bosh qismlari — burun, ko'z, quloq, lablarni tasvirlashning asosiy qoidalari haqidagi bilimlarni puxta bilishni talab etadi. O'quvchilarga boshning alohida bo'laklari rasmini chizish muhimligini tushuntirib gips boshning davomli rasmini chizish vaqtida bosh bo'laklarini chizish alohida ahamiyat kasb etishini ta'kidlash lozim. O'quvchi bosh rasmini chizish paytida ko'z, quloq, burun va lablarni tasvirlashning butun nozik tomonlarini chuqur va maxsus o'rganib olishi uchun narsalar shakli haqidagi bilimlarga ega bo'lish kerak. Demak, buning uchun u uning qismlaridan boshlashi, xotira va amalda etarli darajada yaxshi o'zlashtirib olishi kerakligini anglashlari lozim.

Tarixdan ma'lumki, qadimgi badiiy maktablarda ham bosh shaklini o'rganish, to'laqonli psixologik portret ishlash ham burun, ko'z, lab, quloq kabi detallar rasmini chizishdan boshlangan. O'sha dastlabki badiiy akademiyadayoq aka-uka Karachchilardan biri o'z akademiyasi tarbiyalanuvchilari uchun rasmdan qo'llanma tuzgan edilar. Bu qo'llanma «*Butun inson tanasini chizishga o'rgatuvchi ajoyib maktab*» deb nomlangan bo'lib, ularda ham bosh shaklini o'rganish bo'yicha bo'laklar rasmini chizishdan boshlangan. Keyinchalik ham bosh bo'laklari bo'yicha qo'llanmalarning hammasida ham ularga jiddiy e'tibor berilgan. Masalan, I.Preysler o'zining «*Rasm chizish bo'yicha qoida va qisqa amaliyot*» deb nomlangan qo'llanmasida nafaqat quloq shaklining qurilish qonuniyatlarini ochib beradi, balki tasvir qurish metodikasini ham ko'rsatadi. Tasvir rasm chizuvchiga quloq holatini aniqlab olishda yordam beradigan o'q chiziqlarni aniqlashdan boshlanadi. Shundan so'ng quloq suprasining umumiy aylanasi va qismlarining proportsional nisbatlari belgilab olingan.

Bosh qismlarini o'rganish rasm bo'yicha o'quv dasturlarida ko'zda tutilgan klassik gips namunalar (Dovud boshi) tahlili va tasviridan boshlaymiz.

40-rasm.

BURUN. Bosh shakli bo'laklarini ishlash burun tasviridan boshlanadi, biz ham ushbu vazifani burun shakli tahlilidan boshlaymiz.

Bosh shakli bo'laklari tasvirini qurish uslubini ochib bo'rib, yana go'yo ma'lum haqiqatga qaytgandek bo'lamiz. Lekin turli oliy badiiy o'quv yurtlaridagi ko'p yillik amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik o'quvchilar ular haqida unutib qo'yadilar va lozim darajadagi muvaffaqiyatga erishmay turib rasmni juda mantiqsiz va betartib tarzda olib boradilar.

Ma'lumki, burunning katta shakli to'rtta yuzadan iborat bo'ladi — oldingi, ikki yon va pastki yuzalardir (40- rasm).

Induividual xususiyatlarga ko'ra burun shakllari qurilish sxemasi ko'rinishi o'zgaradi va anatom olim **Mixail Gerasimov** sxemasiga ko'ra puchuq, qirg'iy burun, to'g'ri burunlardan iboratdir (41-rasm). Lekin ularning qurilish qonuniyati o'zgarmay qolaveradi. Masalan, biz qirg'iy burun kishini chizayap-

miz. Burun shakli strukturasi tahlil qilib, biz ko'rsatib o'tgan sxema ancha cho'zilganligini qayd etamiz; bunday kishilarning qanshirlari ancha tor bo'lib, prizma-burunning yon yuzasi qanshirdan ko'z yoshi qorachig'igacha chuqur kirib ketadi; burun bugri eng do'ng qismi odatdagidek bo'lib shakliga ko'ra cho'ziq, uchi pastga eilgan, bodom chiziqlari ko'rinmas bo'ladi, ular yagona shaklga qo'shilib ketgandek bo'ladi (41-rasm o'rtasi).

Puchuq burunli kishining qanshirlari keng, burni bukri botiqroq va kichik bo'ladi, bodomlari keng va burun uchi yaxshi ko'rinib turadi, butun sxema esa ancha siqiq (21-rasm, o'ngdan oxiri). Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki shakl xarakteri har xil bo'lishiga qaramay burun sxemasi, tarkibi o'zgarmas, ya'ni to'rt qismdan iborat bo'lib qolaveradi.

Burun shaklining tashqi ko'rinishi va qonuniyati asosan burun suyagi va qoshlar o'rtasi peshona qismi suyagining qurilish xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Puchuq burun peshona qismi oldinga ancha bo'rtib chiqqan, burun suyagi esa ichiga kirib ketgan bo'ladi. (41-rasm a).

a

b

s

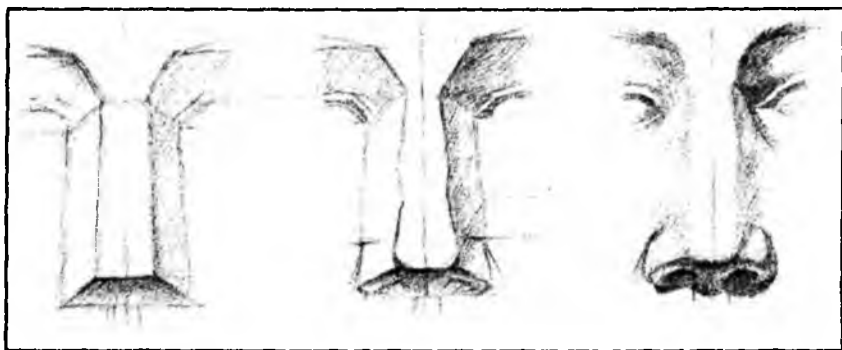
41-rasm.

To'g'ri burunli kishilarda peshona suyagidan burun bugrigacha o'tishi bir tekisda bo'ladi. (41-rasm, b). Qirg'iy burun kishilarda peshona suyagi biroz oldinga turtib chiqqan,

burun suyaklari esa ancha oldinga chiqib, keskin pastga qaragan bo'ladi (41-rasm, s). Burun ko'mirchagi va muskullar shakllarning joylanish qonuniyati ham shunday. Buni jonli portret rasmini chizayotganda hisobga olish kerak. Mazkur holatda biz burun shakli va uning plastik xarakteristikasi shaklini qurishning umumiy qonuniyatlarini o'zlashtirib olishimiz kerak.

Burun shakli qurilishining asosiy qonuniyati **Mikelandjelo Buanorottining** «Dovud» boshi haykal nusxasida yaxshi ifoda etilgan. Shuning uchun barcha badiiy o'quv yurtlarida bosh bo'laklarini o'rganishda Dovud boshining gips nusxasi gips nusxasi tavsiya etiladi.

Burun rasmini chizishga kirishar ekanmiz, tasvir qurishning uslubiy izchilligi-oddiylikdan murakkablikka, umumiylikdan xususiylikka rioya qiling. Eng avvalo burun gips nusxasining prizmatik shaklini belgilab olish zarur, uning holatini va proporsional nisbatlarini kenglikda belgilab olamiz (perspektiva qonuniyatlariga muvofiq). Keyin burun prizmasining joylashishi va yuzalarining (oldingi, pastki va ko'rinib turgan bo'lsa-ikki yon yuzalarini) yo'nalishini belgilab olamiz. Agar burun prizmasi biz tomon frontal turgan bo'lsa, u holda oldingi yuza yaxshi ko'rinadi, qolganlari esa perspektiv qisqarishda bo'ladi; agar biz burun prizmasiga pastdan qaraydigan bo'lsak, burunning pastki yuzasi yoyilgan va yaxshi ko'rinadigan, old va yon yuzalari esa perspektiv qisqarishda bo'ladi.

1-bosqich

2-bosqich

3-bosqich

42-rasm.

Prizma — burun qurilishi to'rtidan-uch burulishda yoki profilda bo'ladigan bo'lsa, burun prizmasining bizga qaratilgan yon yuzasi yaxshi ko'rinadi, uning qolgan yuzalari esa perspektiv qisqarishda turganligini ko'ramiz. Shuning uchun eng avvalo, tasvirda prizma-burunning umumiy shaklini to'g'ri belgilab olish, uning holati kenglikda chiziqli perspektiva qonuniyatlariga ko'ra to'g'ri turganligini aniqlab olishimiz va proporsional nisbatlarini tekshirib olishimiz lozim. Shundan so'ng bizning sxemamizga muvofiq shakl strukturasini ochishni boshlaymiz. Bizning misolimizda esa burun to'g'ridan ko'rinishga ega bo'lib, uning prizmatik holati aniq ko'rsatilgan. Eng avvalo burun old yuzasining asosiy qismlari-qanshar, bugri va bodom qovoqlarining joylashishini belgilaymiz. Shundan so'ng qanshardan ko'z yoshi qorachizig'igacha va bodomlardan burun teshiklari uchigacha bo'lgan yon yuzalar chuqurligini, shuningdek burunning pastki maydon xarakterini aniqlaymiz.

Burunning old yuzasi aniqlik kirita borib tasvirini bir vaqtning o'zida o'ng va chap tomonlarda yuriting. Masalan, o'ng tomondan qansharni belgilab olib, darhol chap tomonini ham belgilang; burun bugrisini o'ng tomondan belgilab, shu yerning o'zida chap tomonni ham; bodomlar shakli xarakterini aniqlay turib, o'ng va chap qismini bir vaqtning o'zida tasvirlay boshlaymiz.

Agar rasm chizuvchida ko'z chamalash malakasi rivojlanmagan bo'lsa, u holda dastlab qurishning yordamchi chiziqlaridan foydalanishi kerak. Masalan, burun prizmasini belgilab olib ko'z yoshi qopchig'i va burun qanotlari uchini to'g'ri chiziqlar bilan tutashtirish; burunning yuqori chetini belgilab darhol uni boshqa tomondan ham to'g'ri chiziqli bilan belgilashi va bu to'g'ri chiziqni burun asosi chizig'igacha davom ettirish lozim. 42-rasm 1-2 bosqichlar.

Burun teshiklarini tasvirlashda teshiklar qalinligini (ayniqsa soyada qolgan pastki yuzani bo'rttirayotganingizda) belgilashni yodingizdan chiqarmang.

Tus berishda shakldan ikkinchi shaklga o'tishda ehtiyot bo'ling, ularning chegaralarini juda qattiq bo'yab yubormang (ayniqsa qanshar shaklidan burun bugrisiga, bugridan bodomlarga o'tish joylarni). Burunning pastki yuzasini ocha borib bu-

run uchi, burun teshiklarining yon chegaralari va burun teshiklarining qalinligi ko'rsatilishi kerak bo'lgan pastki yuzalarga salgina tus berib, yuza chegaralarini ochish zarur. Pastki, yon va oldingi yuzalarga umumiy tus berish noto'g'ri. O'zingizni tekshirib ko'rishingiz uchun *quyidagi usuldan foydalanish mumkin*: sizning nazaringizda rasmdagi hamma shakllar yaxshi ifodalanган bo'lsa, rasmni kaftlaringiz yoki bir bo'lak qog'oz bilan bekiting bunda faqat rasmning kichkina bir fragment joyi ochiq qolsin. Endi shaklning uch o'lchamliligi lozim darajada yorqin ifodalanганmi yoki hammasi bo'yalib ketib, ushbu shakl rasmi faqat kontur chizig'ida o'z ifodasini topganmi-shuni tekshiring; agar shunday bo'lgan bo'lsa, shaklni modellashni va har bir yuzaning kenglikdagi yo'nalishini aniqlashni davom ettirish kerak.

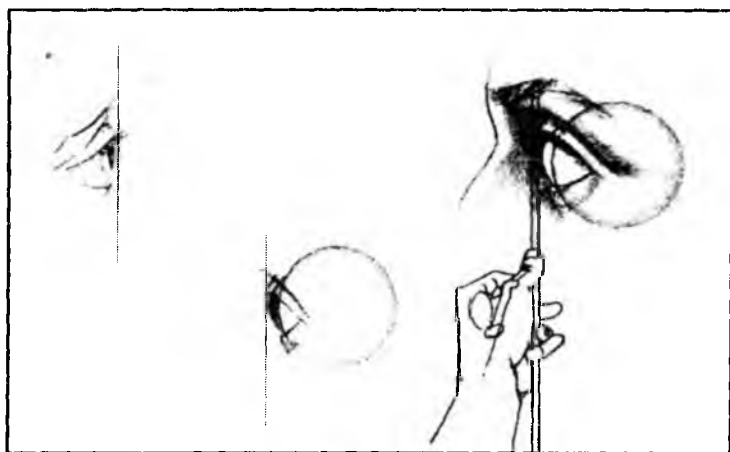
Tasvir qurish uslubiy bosqichida tushlash qonunlarini to'g'ri hal etishga alohida e'tibor qaratilgan. Rasmni prizma shaklidagi burunni engilgina tus berib tasvirlashdan boshlaymiz. Burunning oldingi (yoritilgan) va pastki (soyadagi yuzasini yon yuzalardan) (yarim soyadagi) ajratayotganda tus nisbatlari rasm chizilishi tugagunga qadar saqlanib qolishiga e'tibor bering. Ko'pchilik rasm chizuvchilarda burun va yarim soyada joylashgan burun teshiklarining yon yuzalarida xuddi burunning oldingi (yoritilgan) burun uchidagi yorug'lik kuchi qanday bo'lsa shunday kuchga ega bo'lib qoladi. Burun uchida ba'zan shu'la (refleks) paydo bo'ladi va burunning eng kuchli yorug'likdan sustroq bo'ladi.

Shundan keyin yorug'likda ham, soyada ham shaklning plastik xarakteristikasini ochishga kirishish kerak. Reflekslarni yon tomon yuzada joylashgan tusni kuchaytirish yordamida tushlang 42-rasm, 3-bosqich.

Ushbu rasmni bajarayotib nafaqat o'quv materialini o'zlashtirib olishga, balki ifodali rasm chiqarishga, gips materialini qog'ozda aks ettirishga harakat qiling.

Tasvirning printsiplari va uslublarini yaxshi o'zlashtirib olish uchun boshqa haykallardan turli holatlarda bir qator rasmlarni bajarish kerak, bunda albatta burun shakli qurilishining alohida xarakterli xususiyatlarini ochishga harakat qiling.

KO'Z. Ko'z shakli tuzilishning qonuniyatlari 43,44,45-rasmlarda ko'rsatilgan. Endi ko'z shakli qurilishining asosiy qonuniyatlarini tahlil qilishni ko'rib chiqamiz.

43-rasm.

Biz avval aytib o'tganimizdek, ko'z sharsimon shaklga ega bo'ladi va ko'z chuqurligidan to'rtidan bir qismi chiqib turadi (43-rasm). Biz uchun oqsil parda bilan qoplangan ko'z soqqasining tashqi qismi va rangdor parda bilan qoplangan ko'z qorachig'ining bo'rtib chiqqan qismi, hamda yuqori qovoq shakli xarakteriga ta'sir qiladigan ko'z gavhari muhimdir.

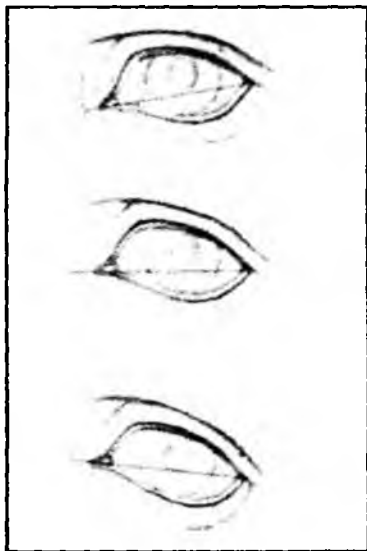
Ko'z olmasini qoplab turgan yuqori qovoqning bukilishi ko'z qorachig'ining turtib chiqqanligiga bog'liq, ya'ni yuqori qovoqning eng bukilgan joyi qorachig' joylashgan joy bo'ladi: rasmda u nigoh yo'nalishini ko'rsatadi. Dovud haykali ko'z namunasida ko'z qorachig'i va rangdor pardalar turli nuqtalardan aniq ko'rsatib berilgan.

Lekin ko'z shakli plastik tavsifini ochib berish o'quvchi uchun ancha qiyin. Ma'lum bo'lishicha, ko'zning katta o'lchamlari, qovoq qalinligining keng yuzalari ko'z olmasining katta hajmini ko'rish va uni ifodalashga halaqit beradi. Yuqorigi va pastki qovoqlarga tus berishda rasm chizuvchilar, kengligi va pastki qovoq yuzasining qalinligiga tus berish farqini ilg'ab

ololmaydilar. Natijada rasm uzuq-yuluq, ko'z shakli esa ifodasizroq chiqib qoladi.

Rasmni namunaning umumiy shaklini (qoshlar va ko'z chuqurchasining turtib chiqqan qismlarini) tasvirlashdan boshlang. Buning uchun jonli ko'zning umumiy tuzilishini tahlil qilib chiqishingiz va uning turli holatlaridan sxematik chizgilar bajarish kerak bo'ladi (44-rasm).

Shundan so'ng ko'z olmasining qovoqlardan turtib chiqqan va tugallangan namunasini davomli ravishda tasvirlash kerak. Bunda ko'zni qoshlar bilan uyg'unlikda tasvirlash lozim (45-rasm).

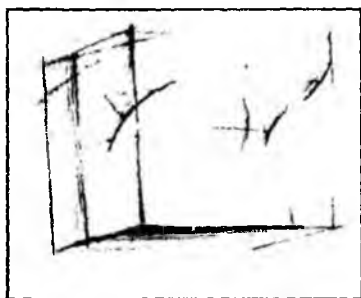

44-rasm.

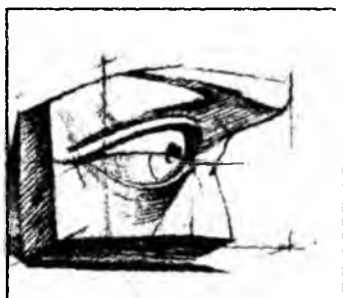

45-rasm.

Dovud haykali gips ko'z namunasini tasvirlashda dastlab ko'zning shakli qutidan iborat ekanligi, u shu quti devorchalariga tegib turishini tasavvur qiling. Ustki yuzasi quti qopqog'ining butun yuzasini, pastki yuza esa yarim yuzasini egallaydi. Binobarin, qosh usti yoylarining pastki chetidan asosigacha biroz og'ma holda qo'yilgan. Kuzatilgan tasavvurni perspektiva bo'yicha aniqlab olish kerak 46-a rasm.

a

b

s

46-rasm.

Shundan so'ng qosh ustki yoylari va qansharning turtib chiquvchi qismlarining o'lchamlarini shuningdek, ko'z soqqasining ichkarida joylashgan qismini aniq shu yerning o'zida qosh ustki yoylari va ko'z kesmalarining chizig'ini belgilab olish kerak. Bu ko'z yoshi qopchig'i va ko'z burchagini to'g'ri belgilashga yordam beradi. Yordamchi chiziqlarga e'tibor bermaydiganlar garcha qovoqlar shaklini to'g'ri ko'chirib chizib olsalarda, qovoqlar o'z joyida bo'lmay qoladi, ular perspektivada qo'pol xatolikka yo'l qo'ygan bo'ladi. Yordamchi chiziqlar yordamida tasvirni ko'rayotganingizda ko'z soqqalarini va qorachig'ini joylashtirishingiz oson bo'ladi, keyin ularni qovoqlar bilan qoplash qiyin emas 46-b rasm.

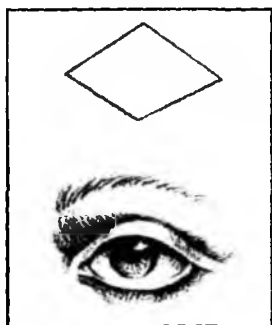
Ko'z qorachig'i o'qining yo'nalishini diqqat bilan kuza-ting. Talabalar odatda to'g'ri doira belgilab oladilar va uning

ichiga ko'z qorachig'ining «yurakchasini» chizadilar. Qorachig' va qovoqlar og'ma o'q bo'yicha joylashadi. Qorachig'ining yuqori qovog'i va yuqori cheti esa oldinga turtib chiqadi, pastki qovoq va pastki cheti ichiga kirib ketadi. Buni doimo nazarda tutish kerak (ayniqsa tirik *naturadan* chizayotganda). 46-s rasm-da ishning so'nggi bosqichi ko'rsatilgan.

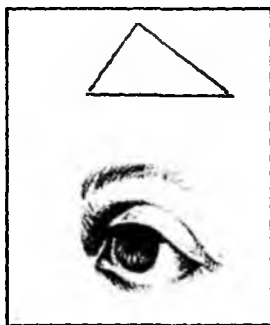
Ko'z qurilishi xususiyatlarini yaxshi eslab qolish uchun uni turli tomonlaridan chizib ko'rish lozim.

Aksariyat rasm chizuvchilar ko'z shaklining plastik xarakteristikasini tushunmagan holda ko'z soqqasida qovoqlarning perspektiv joylashishini ilg'ab ololmaydilar. Shu o'rinda mo'ljal sifatida qovoqlarning perspektivada joylashishi sxemasini taklif etish mumkin. Agar ko'z frontal holatda bo'lsa, u holda qovoqlar romb shaklida joylashadi 47-rasm; agar ko'z to'rtidan uch burilish holatida yoki profilda bo'lsa, u holda qovoqlar uch-burchak shaklida joylashadi 48-rasm. Ko'pchilik boshni to'rtidan uch burilishi holatida, ko'zlarni esa o'zlariga qaratib chizadilar. Qovoqlarning ko'z soqqasida joylashishi perspektiv holatini ko'rsatayotganda yuqori qovoq shaklining ko'z qorachig'ining joylashish holatiga qarab o'zgarishini hisobga olish zarur: odatda soyaga qarab e'tibor beriladigan yuqori qovoqning pastki chetini chizayotganda ehtiyot bo'ling. Pastki qovoqlarni engilgina chizing, qalamni qog'ozga qattiq bosmang — pastki qovoq doim yoritilgan bo'ladi.

Rasm chizuvchi yuqori va pastki qovoqlarni bir xil tus kuchida chizayotganida hajm va shakl ishonchliligini yo'qotadi.

47-rasm.

48-rasm.

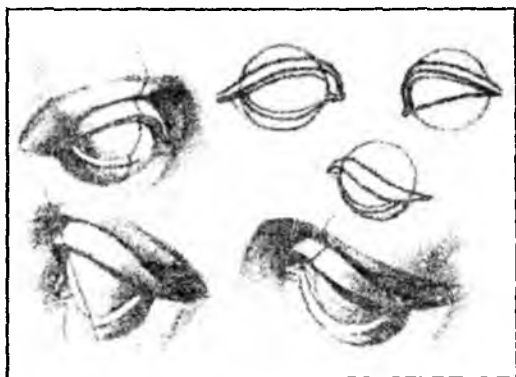
O'quv materialini mustahkamlash uchun birinchidan, eski qo'llanmalardan olingan yaxshi namunalardan nusxa ko'chirish yaxshi. Masalan, 1844-yili **A.Skino** o'zining «*20 varaq qog'ozdagi rasm maktabi*» qo'llanmasida ko'zning juda yaxshi rasmlarini bergan. Shuningdek **Pukirev** va **Savrasovlar** qo'llanmasida berilgan **A.Skinoning** rasmlari ham juda ifodali.

49-rasm.

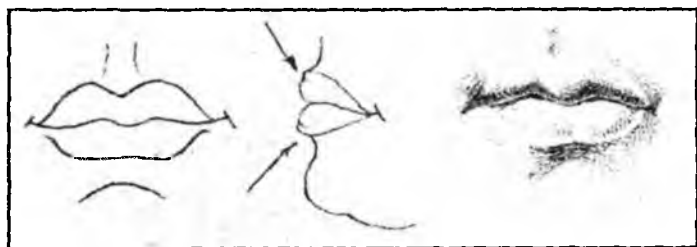
Ulardan rasm chizuvchi o'zi uchun ko'pgina foydali va ibratli tomonlarni topadi. Ikkinchidan, ko'z qurilishi xususiyatlarini o'rganish va eslab qolish uchun ko'zgu yordamida o'z ko'zingiz misolida qator rasmlar chizish foydalidir, binobarin bunda uni iloji boricha har xil holat va har xil nuqtalardan tasvirlash lozim. Nuqtai nazarni o'zgartirganingizda, ya'ni tomonlarga, yuqoriga, pastga nigoh tashlaganingizda yuqorgi qovoq shaklining holati va o'zgarishini diqqat bilan kuzating. Rasmda ko'zning emotsional ifodasini ham berishga harakat qiling (kulib turilganda, vajohat bilan qaralganda va hokazolar) va bunda ko'z qorachig'i o'zgarishini diqqat bilan kuzating. (49, 50-rasmlar).

LAB. Lablar ham odam boshini tasvirlab kuzatish va o'rganishning doimiy obyekti hisoblanadi. Shuning uchun bo'lajak mutaxassis uchun ular shaklining qurilish qonuniyatlarini ham, ularni yuzada tasvirlash qoidalarini ham yaxshi o'zlashtirib olishi kerak.

50-rasm.

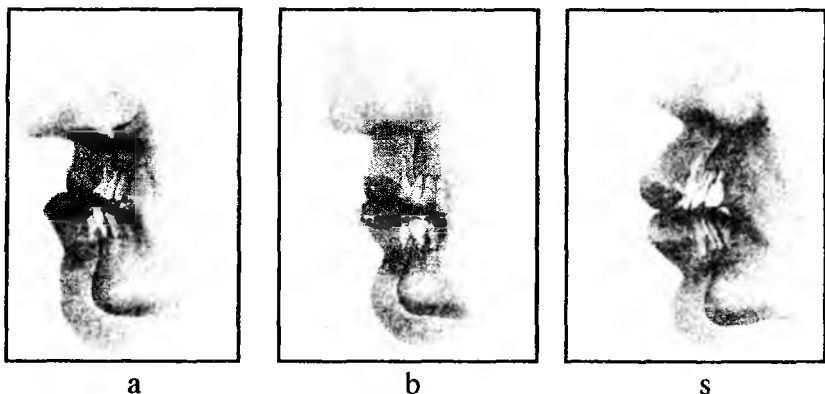
O'q chizig'i (profil)ga nisbatan yuqori va pastki lablarning hamma qismlari simmetrik joylashgan bo'ladi. Shuning uchun ular bir yo'la tasvirlanishi kerak: yuqori lab ustidagi maydoncha yuqori lab banti, chuqurchalar lab burchaklari, pastki labning ikkita yarmining va dahanga tushib turgan pastki lab massasidan iborat. Tasvir qurishning bu sxemasidan foydalanib, ko'pchilik berilib ketgan hamda bu sxemani qalamni qog'ozga bosgan holda qalin chiziq bilan emas, uning bantini engilgina, qalamni qog'ozga ozgina tegizib belgilash kerak. Chunki naturada ushbu chiziqlar o'rnida yorug'lik joylashgan, binobarin, lablar cheti uning eng shishib turgan qismi hisoblanadi 51-rasmda lablar cheti shishlari strelkalar bilan ko'rsatilgan. Boshlovchi rassom buni amaliyotida tushunib, ilg'ab olishni faqat Dovud lablari-ning gips nusxasini chizishda bilinadi, bunda shakl plastikasi yaqqol ko'rinadi.

51-rasm.

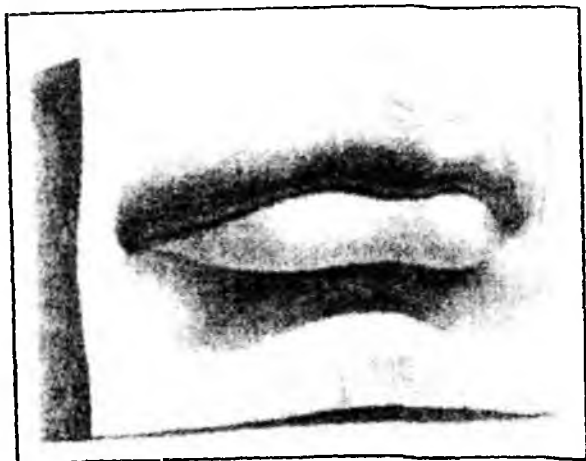
Lablarning shakli va ularning joylashishi tishlarning shakli, katta-kichikligiga ko'p jihatdan bog'liq. Agar tishlar bir-biriga bir tekis tegib tursa, lablar ham shunday joylashadi, yuqori va pastki lablar kengligi esa deyarli to'g'ri bo'ladi. Agar pastki jag' tishlar oldinga turtib chiqqan bo'lsa, pastki lab ham oldinga chiqibroq turadi, lablar kengligi esa *quyidagicha* o'zgaradi: yuqori lab pastroq (ingichkaroq), pastki lab esa shishgan va qalin bo'ladi. Agar pastki jag' tishlari yuqorigi jag' tishlari tagiga kirib ketsa, u holda yuqorigi lab oldinga turtib chiqadi, pastki lab esa orqaga tortiladi. 52-a,b,s rasmlarda (M.Gerasimov chizmasi bo'yicha) tishlamning asosiy turlari va lablarning bir-biriga tegish shakli ko'rsatilgan.

Tishlarning bir tekis tishlashi va lablarning tegishli shakli ko'pchilik kishilarga xosdir. Shuning uchun Dovud lablarining gips namunasini diqqat bilan tahlil qilish mumkin.

52-rasm.

Lab shakllariga tus berishda yorug'likdan yarim soyaga va yarim soyadan soyaga sekin-asta o'tishga harakat qiling. Shakllar yuzalarini buzib yuboradigan qo'pol chizgilar qilmang. Chiziq shakl bo'ylab tushishi kerak. Shakl yuzasi o'nga burilsa chizgi (shtrix) ham o'nga buriladi, yuza chapga ketsa chizgi ham chapga buriladi. Chunki tomoshabin rasmdagi chizgilar yo'nalishini kuzatadi, ular unga shakl plastikasini o'qishga, uqib olishga yordam beradi.

53-rasm.

Lablarni chizayotganingizda lab burchaklari oldidagi burun-lab shakli plastikasini diqqat bilan kuzatib boring. Lablarning yuqorigi va pastki yuzalari burchaklarga yaqinlashishiga qarab ichkariga tortiladi, yonoqlarning turtib chiqqan qismi esa (burun-lab tahlamasi) xuddi ularga yopib turgandek bo'ladi. Ko'pchilik talabalarda, aksincha, lab strelkalari oldinga chiqib ketadi, ular naqshga boylanib qoladi, shuning uchun yuzning butun pastki qism plastikasi buziladi.

Reflekslarni ehtiyotkorlik bilan bajaring. Talabalar odatda reflekslarni juda yorqinlashtirib yuboradilar. Bunda shakl parchalana boshlaydi va uning yaxlitligi yo'qoladi. Refleks kuchini tekshirib ko'rish uchun quyidagi usuldan foydalaning; naturaga qarab, refleksni ko'rib turib ko'zlaringizni biroz yuming — agar refleks yo'qola borsa, u rasmda ham yo'qolishi kerak. Agar refleks juda yorqin bo'lsa, uni biroz tuslash (pasaytirish) kerak. Rasmda shakl yaxlitligini ko'rish uchun ko'proq uni o'zingizdan uzoqlashtiring.

O'quv materialini o'zlashtira borib, bir yo'la chizayotgan rasmingiz ifodali chiqayotganligini ham kuzating. Ana shu maqsadda klassik qo'llanma namunalaridan nusxa ko'chiring, u yerda nafaqat shakl, balki materiallik ham yaxshi berilgan.

Nusxa ko'chirish qalamni boshqarish, grafika vositalari ifodaliligini ko'rishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu mashqlar tus va shakl ifodasini ochishga ko'maklashadi.

Lablar shakli qurilishi qonuniyatlarini yaxshiroq o'zlashtirib olish uchun tirik naturadan bir qator rasmlar chizish zarur (bunda natura sifatida ko'zgu oldidagi o'z qiyofangiz ham ish beradi).

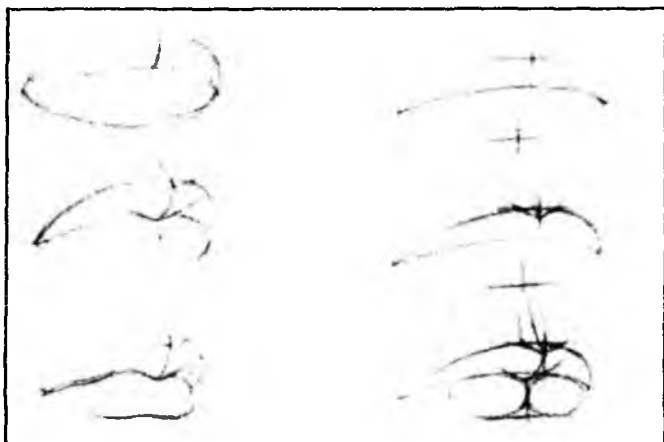
54-rasm.

O'zingizni ko'zgu yordamida chizayotganingizda rasmda nafaqat lablarning plastik xarakteristikasini, balki o'zingizning hayajonli (emotsional) holatingizni ham ifodalashga harakat qiling. Lablar juda ifodali bo'ladi, inson o'z lablari bilan ruhiy holatini ham namoyon eta oladi. Kishi yaxshi, sho'x kayfiyatda lab burchaklarini ko'taradi (ya'ni kuladi); ma'yus yoki yig'layotgan paytida u aksincha, lab burchaklarini tushirib yuboradi. Siz o'z lablaringizni turli emotsional holatlarda yoritib, yuqori va pastki lablarning chetki shakllarining xarakteri qanday o'zgarayotganligini, lablarning tutashishi chizig'i rasmi qanday bo'lishligini kuzating. Insonning turli ruhiy holatlarida lablar tasviri turlicha bo'ladi (lablar ko'rinishiga alohida e'tibor bering). Shuningdek ruhiy holatni nafaqat lablar, balki, inson yuz qismi bo'laklarining plastik o'zgarishidan uning qanday kayfiyatda ekanligini yaqqol sezishimiz mumkin (55-rasm).

55-rasm.

Portret xarakteristikasini ochishda bunga diqqat bilan e'tibor berish kerak. Bir kishining lablari ingichka, qattiq, cho'zilgan (cho'chchaygan) bo'ladi. Bunday lablar qat'iy xarakterga ega kishilarga xosdir; boshqa kishining lablari qalin va yumshoq xarakterga ega bo'ladi. 56-rasmda naturachining lablarini bosqichlarda tasvirlash usullari ko'rsatilgan.

56-rasm.

QULOQ. Odamning qulog'i, garchi har turli kishilarda uning shakli turlicha bo'lsa-da, doimo bitta strukturaga egadir. Dovud qulog'ining gips namunasi o'quvchilar uchun yaxshi qo'llanma hisoblanadi, unda shakl strukturasi va plastik xarakteristikasi yorqin ifoda etilgan. Shuning uchun ham ana shu namunani o'rganish va undan rasm chizishni boshlash kerak.

Rasm chizishni har galdagidek umumiy shaklni ochishdan boshlaymiz, shundan so'ng quloqning tarkibiy qismlarini joylashtirish va shakl xarakteriga aniqlik kiritishga o'tamiz. Agar shakl to'g'ri belgilangan bo'lsa, endi unga tus berishga o'tish mumkin.

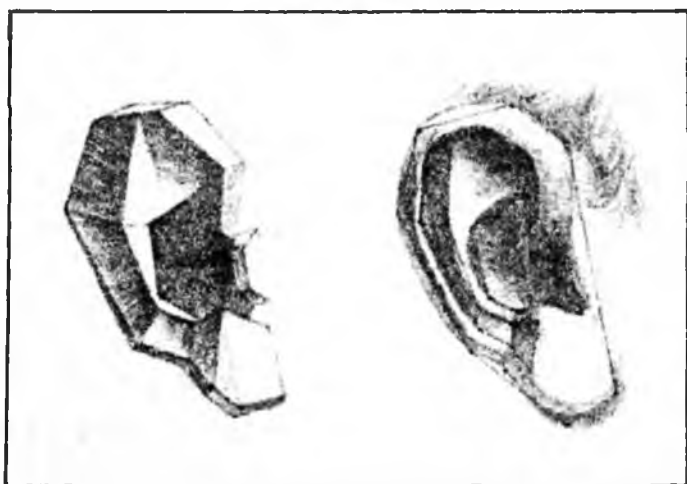
Quloq rasmini chizayotganda, yoritilish, shaklning alohida joylarining tus berilish nisbatlariga o'tishga alohida e'tibor berish lozim. Ko'pchilik odatda, quloq suprasi ichidagi shakl harakatlari namoyon etmaydi, gajama va qarshi gajama konfiguratsiyasining chiziqli rasmiga ko'proq ahamiyat beradi, tus berish vazifasi esa hal qilinmay qoladi. Natijada rasm parchalanib, uzuq-yuluq bo'lib qoladi.

Quloq suprasining qurilish xususiyatlarini yaxshi o'rganib olish uchun, quloq rasmini har xil tomon va vaziyatlarda chizib ko'rish lozim. Quloq suprasining uchdan to'rt burilishidagi ko'pincha uchraydigan holatiga alohida e'tibor berish kerak. Bu o'rinda eng avvalo quloq suprasi tasvirining asosini tashkil etadigan kenglikda ellips ko'rinishdagi yo'nalishini to'g'ri belgilab olish zarur. Shundan so'ng uning qalinligi va suprasi ichiga kirib borishdagi o'zgarishini aniqlash lozim. Quloqning bukri va yumshoq joyini tasvirlash ham xuddi shunday. Ko'pchilik ularni frontal holatda chizadilar, shuning uchun ham quloq suprasi buzilgan holda chiqadi. Quyidagi rasmda quloqning antik davr namunasidan ishlangan rasmi berilgan (57-rasm).

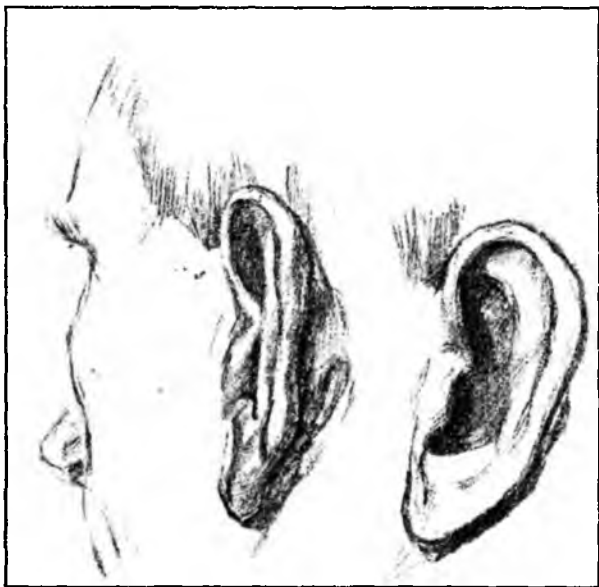
Har xil odamlarda quloqlar shakli qurilishining xarakterli xususiyatlarini ilg'ab olishni o'rganish kerak, buning uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak: birinchidan muntazam ravishda chizgilar va xomaki lavhalar chizish; ikkinchidan, har xil odamlarda (metro, avtobuslarda) quloqlar shakli xarakterini diqqat bilan kuzatish va yumshoq joyi, gajama bukrilarining shakli qandayligiga e'tibor qarating. 58- rasmda inson qulog'ining tasvirini chizishda geometrik shakllarga asoslangan usulni ko'rishimiz mumkin.

57-rasm.

58-rasm.

59-rasm.

Umuman boshda quloq qanday joylashganligi sinchiklovlik bilan kuzatish va undan ko'plab tasvirlar bajarish o'quvchining bosh detallari to'g'risidagi bilim va malakalarini rivojlantiradi (shalpang quloq, yopishgan quloq va hokazolar) (59-rasm).

Bosh detallarining (burun, ko'zlar, quloq va lablar) tasvirlarining xususiyat va qonuniyatlarini o'rganishda gips namunalarini chizish bilan bir qatorda tirik namunadan bosh detallari bo'laklari rasmini chizish juda foydalidir. Binobarin, tirik naturadan va gips namunadan bosh detallarini chizayotganda rasmda asosiy qonuniyatlar qanday uyg'unlashayotganligini kuzating. Masalan, ko'z rasmini chizar ekanmiz, yuqori qovoqlar ko'z soqqasini qanday qoplaganligi, qovoq qalinligi ko'zning perspektivadagi holatiga qarab qanday o'zgarayotganligiga e'tibor bering. Lablar rasmini chizayotganingizda labning tashqi cheti haqiqatdan ham biz gips namunasida ko'rganimizdek, oldinga turtib chiqqanligini tekshiring.

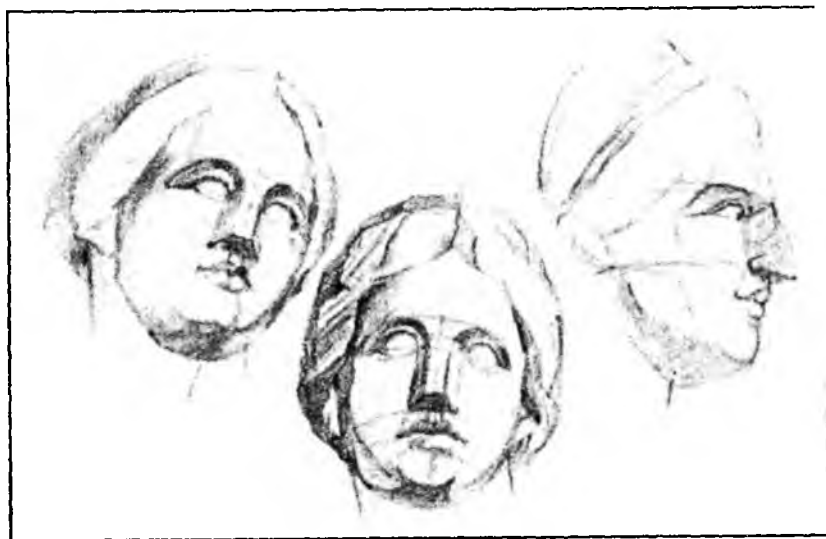
Ta'limning ushbu bosqichida yaxshi namunalardan nusxa ko'chirish foydalidir, chunki bunda shakl qurilishi qonuniyatlarini yana bir bor ko'rish, shuningdek, uning materiallilik xususiyatlarini ham ochib berishni o'rganish mumkin. Bosh detal-larini o'rganishda naturani va qisqa xomaki rasmlar va chiz-gilarni davomli tahlil qilishni qo'shib olib borish zarur. Chizgilar shakl qurilishi bilan bog'liq o'quv-tahliliy xarakterda va inson-ning emotsional holatini ochish yo'nalishida ham bo'lishi mum-kin. Chizgilarning oxirgi ko'rinishini ko'zgu yordamida o'zingiz-ni chizib ham bajarish mumkin. Bu o'rinda boshning bo'lak-larini ham (burun, lablar, dahan, peshona, ko'zlar, lablar) alo-hida tasvirlash mumkin. Klassik qo'llanmalarda boshning alohi-da bo'laklarini chizib bo'lgandan so'ng ularning o'zaro bog'liq-ligini (burun, lablar, dahan; quloqni boshning unga tutashgan qismlari bilan) chizish taklif etilgan. Bunday mashqlar, bo'lak-larning o'zaro bog'lanishini kuzatish, ularning umumiyligini anglashga yordam beradi. Shuningdek, Dovud, Zevs, Venera bosh niqoblarining turli nuqtalardan bajarilgan qalamchizgilari ham o'quvchilarning amaliy malakalarini o'stirishda katta yor-dam berishi mumkin (60, 61, 62-rasmlar).

60-rasm.

61-rasm.

62-rasm.

5-BOB. INSON QOMATINI TASVIRLASHDA PLASTIK ANATOMIYANING AHAMIYATI

5.1. Tana, qo'l va oyoq skeleti

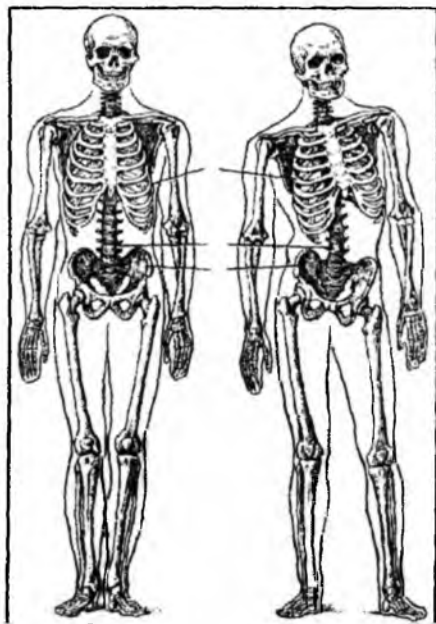
Tabiatdagi turli-tuman shakllar ichida inson tanasi o'ta murakkabi va mukammali bo'lib hisoblanadi. Inson tanasini o'rganish rassomda professional bilimni, tasviriy san'atning har qanday janrida ishlay olish qobiliyatini shakllantiradi.

Tasviriy san'at sohasida yuqori malakaga ega bo'lish uchun (inson tanasi rasmi ustida ishlash kabi) odamning plastik anatomiyasini bilish katta ahamiyat kasb etadi. Chunki, tasviriy san'at inson tanasi bilan uzviy bog'liq va uni insonsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun o'quvchilar inson tanasi nisbatlari va plastik tuzilishini nazariy va bir qator amaliy topshiriqlar bajarish orqali o'rganishlari va o'z bilim doiralarini kengaytirishlari kerak. Tasviriy san'at sahasida ta'lim oluvchi o'quvchilar anatomiyani to'liq o'rganishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ymay, tananing umumiy tuzilishiga e'tiborni qaratishlari kerak. Bunda har bir shakl o'rtasidagi plastik bog'liqlik hisobga olinishi lozim.

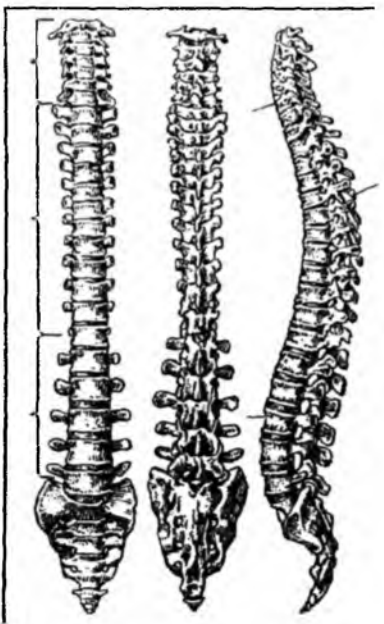
Plastik ijod namunalaridan shuni ko'rishimiz mumkinki, skelet inson tanasining asosi bo'lib hisoblanadi (63-rasm).

Inson tanasini turli holatdagi harakatini tasvirlashda skeletning tayanch-mexanik funksiyasidan foydalaniladi. Inson skeleti asosiy qism (umurtqa pog'onasi va ko'krak qafasi), bosh skeleti (suyagi), hamda qo'l-oyoq skeletlaridan tashkil topgan.

Umurtqa pog'onasi inson tanasining ustuni bo'lib hisoblanadi va u bosh, tana va qo'llarni ko'tarib turadi. Umurtqaning pastki qismi tana asosining harakatlanmaydigan qismi bo'lgan tos suyagi hamda birlashtiruvchi tos suyaklari o'rtasiga birikkan. Umurtqa ustuni yigirma to'rtta umurtqalardan iborat: ettita bo'yin, o'n ikkita ko'krak va beshta bel umurtqalari. Mazkur qismlanishga asosan umurtqa egiladi va tana shaklini belgilab beradi (64-rasm).

63-rasm.

**64-rasm. Umurtqa
pog'onasining uch holatda
ko'rinishi (old, orqa va yon
tomondan)**

Bosh va tana harakati umurtqa harakati bilan uzviy bog'liq. Ikkita yuqori bo'yin umurtqalari harakatga kelganida bosh buriladi. Belning o'ngga, chapga, orqaga va oldinga egilishi ham barcha bel umurtqalari va ikkita ko'krak umurtqalarining harakatiga bog'liq.

Umurtqa pog'onasining barcha bel hamda ikkita ko'krak umurtqalari joylashgan qismi eng ko'p harakatlanadigan qism bo'lib hisoblanadi.

Umurtqa pog'onasining harakati umurtqalarning harakatlanmaydigan tos suyagi bilan birlashgan joyda kamayadi. Tananing tos suyagi qismi odam o'tirganda bukilgandek tuyiladi; bunda umurtqa chizig'i o'zgaradi. Tana asosining yuqori qismi oldinga yoki ortga bukilganda harakatsiz holatda bo'ladi — ba-

landda joylashgan umurtqalar harakatlanadi. Bunday harakatlarda bosh yoyni hosil qiladi.

Tana asosining o'ngga yoki chapga burilishi umurtqa pog'onasining yuqorida joylashgan qismi o'z o'qi atrofida aylanma harakatlanishi tufayli sodir bo'ladi. Tananing o'ngga va chapga egilishida umurtqa harakatlanadi.

Orqa tarafdin umurtqa pog'onasining o'simta qismiga qovurg'alar birlashgan va ular oldinga egilib to'sh suyagiga birlashkan. Ko'krak qafasining umumiy ko'rinishi silindrsimon idishni eslatadi. Qovurg'alarning yuqorisida to'sh suyagiga o'mrov suyagi birlashadi. Qovurg'alar orqasida kurak suyagi yotadi.

Kurak va o'mrov suyaklari elka bo'g'imi o'rnida birlashadi. Qo'l kurak suyagi bilan elka bo'g'imida birlashadi va u uchta asosiy qismdan iborat: elka suyagi tirsak bilak va panjalar, kaft usti suyaklari kaft suyaklari va qo'l panjalari (barmoq) falangalaridan iborat. Suyaklarning mazkur qismlarga bo'linishi, qo'lning harakati turli qismlarda yuzaga kelishini ta'minlaydi: elkada, bilakda, kaftda va barmoqlarda.

Oyoq-qo'l harakati suyak bo'g'imlari harakatiga bog'liq. Suyaklarning xarakatlanuvchi, birlashgan qismlari *bo'g'im* deb ataladi. Bo'g'im suyaklarni birlashtirib turuvchi muskuldir. Suyaklar bir-birlari bilan mustahkam qotirilmaganligi tufayli, ular bir-biridan uzoqlashishi, egilishi, tomonlarga burilishi va aylanishi mumkin. Bunday harakatga bo'g'imlar imkoniyat yaratib beradi: bir suyak botiq bo'lsa, ikkinchisi bo'rtma bo'ladi va ular birlashadi.

Elka bo'g'imi *quyidagicha* tuzilgan: elka suyagining bo'rtib chiqqan uchi kurak suyagining botiq yuzasi bilan birlashadi va ular erkin harakatlana oladi. Kurak, elka va o'mrov suyaklari muskullar bilan o'ralgan. o'mrov suyagining ahamiyatli jihati shundaki, u qo'lning xarakatiga ko'maklashadi. qo'l xarakatlanganda elka suyagining uchi yoysimon holatda bo'ladi.

Elka suyagining pastki qismi yo'g'onlashgan, bilak suyagi bilan birlashishi uchun g'altaksimon maydoncha va sharsimon bo'rtiq bilan ta'minlangan. Tirsakning chuqurchasi va bilak suyagining g'altagi va boshchali bo'rtmasi bo'g'im yuzasi ustida harakatlanadi va ular tirsak bo'g'imida birlashadi.

Tirsak suyagining pastki uchi ham yo'g'onlashgan va u kaft usti suyagi bilan birlashadi. Ingichka uchli bilak suyagi esa, aksincha, kaft usti suyagi bilan birlashmaydi. Ikkala suyak ham bigizsimon o'simtalar bilan tugallanadi va ularga paylar birikadi. Bilak va tirsak suyaklarining birlashgan qismi bilak-tirsak bo'g'imini hosil qiladi.

Qo'l bukilanida, unga yon tarafdin qaralsa, kaft ustidagi bo'g'imlar sezilib turadi. Bunda qo'lning profil chizig'ida birikmalarni aks ettiruvchi do'mboqchalar ko'tarilib turadi. Bilak, kaft usti suyagi, kaft suyagi asoslarining pastki uchidagi bo'rtmalar va kaft suyaklarining boshchalari ushbu do'mboqchalarni tashkil qiladi.

Bilak harakatini, qo'lning egilishi va bukilishini, ular elka suyagining yumaloq qismi tagidan (suyak uchidagi yo'g'on qismdan) xayolan o'tkazilgan ko'ndalang o'q bo'ylab aylantirilganida ko'rish mumkin.

Qo'l vertikal o'q bo'ylab ichkari va tashqari tomonga aylantiriladi. Bunda faqat bilak va kaft suyaklari birgalikda aylanadi.

Pastki qismlar tos suyagi bilan birlashadi. Balog'atga etgan odamning tos suyagi *quyidagi* to'rtta qismdan iborat bo'ladi: ikkita nomi yo'q suyak, dumg'aza va dum suyak. Nomi yo'q suyakning turli qismlari quymich, yopqich va qov suyaklari deb ham nomlanadi. Yosh bolalarda ular alohida bo'ladi.

Oyoq (odam tanasining pastki qismi) son suyagi, katta va kichik boldir suyaklaridan va oyoq-kaft usti, kaft suyaklari hamda barmoq falangalaridan tashkil topgan. Yuqorida sanab o'tilgan suyaklar bir-birlari bilan bo'g'implarda birlashadi.

Son suyagining sharsimon boshchasi tos suyagining yarim yumaloq chuquriga kiradi. Tizzaga yaqin yerda son suyagi biroz egiladi va tizza bilan uning orasida yassi burchak hosil bo'ladi. Son suyagining pastki yo'g'onlashgan qismida dumaloq shakldagi ikkita bo'rtma bo'ladi. Bo'rtmalar va chuqurchalar bo'g'im yuzasini tashkil etadi va uning ustiga tizza qopqog'i o'rtnashadi. Tizza qopqog'i dumaloqsimon, baland burchagi pastga qaragan uchburchakli suyakdir. qopqoq tepa tarafdin son suyagiga, pastki tarafdin esa katta boldir suyagiga birlashadi. Katta boldir suyagi va son suyaklarining bo'g'im yuzalari tizza qopqog'i bilan

birgalikda tizza bo'g'imini hosil qiladi, hamda ular muskul paylari bilan birlashadi.

Katta va kichik boldir suyaklari to'piqda mahkam birlashadi. Ushbu suyaklarning do'mboqlari sanchiqqa o'xshab bir-birlariga kiyiladi. Ular to'piqdagi tovon usti suyagining yon tomoni bilan birlashadi. To'piq butun tananing tayanch markazi bo'lgan yoyni hosil qiladi. To'piq tuzilishi odam yugurganidagi yoki sakraganidagi tana silkinishlarini yumshatadi. To'piq yoyi old tarafdin oyoq kafti suyaklariga, orqa tarafdin esa tovon do'mbog'iga tiraladi.

Elka, tirsak, kaft usti suyagi, tizza va tovonlarning birlashishi inson tanasining tasvirini ishlash jarayonida asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan obyektlar bo'lib hisoblanadi. Ularni ifodalashni bilish yosh rassomda inson tana tuzilishini, uning harakatini to'g'ri tasvirlash qobiliyatini shakllantiradi. Tanadagi asosiy nuqtalar shaklni ishlash, uning nisbatlarini aniqlash va inson tanasi harakatini tasvirlash jarayonida rassom uchun orientir vazifasini o'taydi.

Umurtqa ustuni uchta asosiy o'zgarma nuqtalarga ega. Ular tana asosining (tosning) bukilish darajasini aniqlashda ko'maklashadi. Tana asosi skeletining old tarafida quyidagi orientir nuqtalar mavjud o'mrov suyaklarining birlashgan joyida ko'krak suyagi oxirida tos suyagida yonbosh suyaklarning yuqori qismida juft nuqtalar; pastki qovurg'alarning egilish joyida o'mrov suyaklarining tashqi uchlarida nuqtalar (ushbu nuqtalar elka kengligini belgilab beradi). Tana asosi skeletining orqa tarafida quyidagi asosiy nuqtalar joylashgan ettinchi bo'yin umurtqasida dumg'azada o'mrov-akrominal o'simtlarida kurak suyagi burchaklarida.

Qo'ldagi mo'ljal nuqtalar elka suyagi boshchasida elka suyagining bo'rtmasida bilak va tirsak suyaklari uchida joylashgan. qo'l kaftidagi asosiy nuqtalar bo'g'imlarning bo'rtib chiqqan suyaklarida, shuningdek, barmoq uchlarida joylashgan.

Oyoqdagi mo'ljal nuqtalar quyidagicha joylashadi. Tos suyagidagi yonbosh suyaklarda son suyagining katta bo'rtmalarida tizza qopqog'ida medial do'ngligida tovon do'mbog'i ustida falangalar birlashgan joyda barmoq uchlarida. Ushbu nuqtalarning joylashgan o'rni oyoqning tinch yoki harakatdagi holatini ifodalashda mo'ljal vazifasini o'taydi.

Yuqorida ko'rsatilgan nuqtalardan tashqari tanada joylashgan boshqa nuqtalar tanadagi teri joylashuvi va izlarini tasvirlashda foydalaniladi: masalan, kindik, qorindagi chiziqlar va muskullar. Asosiy nuqtalar qomatning alohida qismlari o'lchamlari va nisbatlarini aniqlashda mo'ljall vazifasini o'taydi¹.

5.2. Tana a'zolarining nisbatlari

Plastik anatomiyada tana nisbatlarini o'rganishining ikki yo'nalishi ko'rsatilgan: inson tanasi tuzilishini estetik idrok etish va uni anatomiya nuqtai nazaridan baholash, shuningdek, amaliyotda qo'llash qulay bo'lishi uchun barcha o'lcham va munosabatlarni bir tizimga tushirish.

Nisbat – bu qismlarning o'zaro va butun tasvir bo'yicha o'lchamlari tizimidir va u tasvirga estetik ifoda va mukammallik uyg'unligini baxsh etadi. Nisbatni his eta olish - bu rasm chizish jarayonidagi eng zarur bo'lgan xususiyatlardan biri. Chizilayotgan jismning nisbatlari qanchalik to'g'ri aniqlansa, rasm shunchalik asl ko'rinishiga yaqin bo'ladi. Odam tanasi nisbatlarini o'rganish bo'yicha maxsus qonun-qoidalar ishlab chiqilgan bo'lib, ular yordamida tananing har bir alohida qismini bir tizim holatiga keltirish mumkin. Ushbu qonunlarni tuzish uchun inson tanasi haqidagi ma'lumot doimo muhim bo'lgan. Qonun rassomlar uchun naturaga qaramasdan model tasvirini chizishda qo'l keluvchi vosita bo'lishi bilan bir qatorda, tana jismlari bir-biri bilan uyg'unlashuvchi insonning ideal obrazini yaratish yo'lidagi harakat bo'ldi deyish mumkin.

Turli tarixiy davrlarda go'zallik va mukammallik haqidagi tasavvur o'sha davr rassomlarining mafkuraviy qarashlari asosida namoyon bo'lgan.

Ular o'z asarlarida o'sha davr, xalq va sinflar dunyoqarashini aks ettirganlar. Qadimgi davrlardan inson tanasining o'lchov birligi – moduli bo'lib tananing biror bir qismi (bosh, kaft, barmoq, to'piq, burun) tanlab olingan va unga boshqa barcha qismlar solishtirilgan.

Qadimgi davrlardan Misrda ham rassomlar inson tanasini tasvirlashga katta e'tibor berganlar. Natijada Misr rassomlari in-

¹ Plastik anatomiyaga oid rasmlar 3-ildovada berilgan.

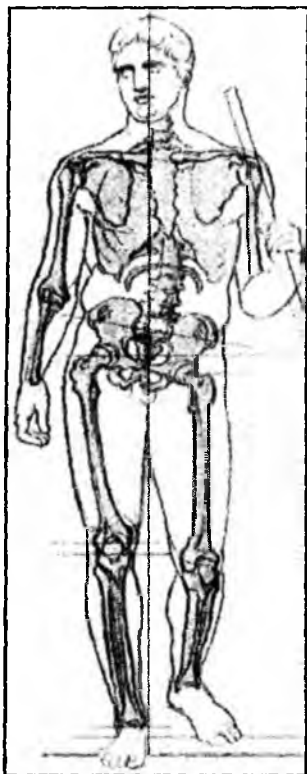
son tanasining har bir qismini o'lchab, o'rganib, uning asosida qonun ishlab chiqdilar. Bunda ular inson tanasi qismlarini o'lchashda matematik hisob-kitoblardan foydalandilar. Qonunning yaratilishida Misr rassom-nazariyotchilari qomatning qismlarga nisbiy bo'linishi tizimini ishlab chiqdilar. Unga ko'ra qismlar yordamida butun tanani va bir qism o'lchami bilan ikkinchi qism o'lchamini aniqlash imkoni paydo bo'ldi. Misrshunos olim **Lepsius**ning tadqiqotlari natijasida ushbu raqam siri ochildi. Misr qonuniga ko'ra o'lchov birligi sifatida qo'lning o'rta barmog'i uzunligi qo'llanilgan. Qomat 19 qismga bo'lingan.

Misr qonuniga asosan inson tanasi quyidagi o'lchamlarga ega bo'lgan: tovon balandligi bitta o'rta barmoq balandligiga, tizza qopqog'ining yuqori qismidan qovuqqacha bo'lgan oraliq esa to'rtta barmoq uzunligiga teng deb hisoblangan. Inson qovuq qismi butun tanani teng ikki qismga bo'ladi. Tana markazi (pastdan yuqoriga tomon o'lchanganida) o'n bitta barmoq uzunligiga to'g'ri keladi. Ko'krak so'rg'ichlari o'n to'rtinchi va o'n beshinchi barmoqlar o'rtasida joylashgan. Bosh uzunligi ikkita o'rtacha barmoq uzunligiga teng. O'n ettinchi barmoqda burun uchi, o'n sakkizinchi barmoqda esa peshona do'ngligi joylashgan.

Ammo qadim Misrda inson tanasining nisbiy munosabatlarini ishlab chiqishda yosh bolalar va o'smirlarni hisobga olishmagan. Rassom ayol, erkak va bolalarning rasmini bir qonun asosida, faqatgina o'lchamini o'zgartirib ishlagan. O'lchamlarning katta kichikligida insonning ijtimoiy nufuzini ham ko'rsatishda foydalanilgan. Shu sababli ham fir'avn yoki mashhur insonning rasmi qullar rasmiga qaraganda bir necha bor katta qilib ishlangan. Qadimgi Misr san'ati umuman ko'rinishda sinfiy tabaqalarni ifodalashga qaratilgan edi.

Shuni ta'kidlash lozimki, qadimgi Misr rassomlari bir tasvir doirasida jismga turli nuqtai nazar bilan yondoshganlar: masalan, tananing ba'zi qismlari old tomondan (bosh, oyoq), shu paytning o'zida boshqa qismlar (ko'zlar, elka) yon tarafdan tasvirlangan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, qadimgi Misr asarlarining o'ziga xos jihatlari ham bo'lgan. Qadimgi Misr asarlari ko'p asrlar davomida bir rangda, boshqa tus va ranglardan foydalanmasdan siluet da ishlangan.

Yevropa qonunlari qadimgi yunon-rum an'alariga asoslangan bo'lib, ular Uyg'onish davri rassom-nazariyotchilarining asarlarida bizning davrimizgacha etib kelgan. Mazkur asarlar birlik g'oyasi bilan sug'orilgan va ulardagi inson tasviri ideal normalarda ishlangan.

65-rasm.

Yunonlar qadimgi misr rassomchilik maktabining rasm ishlash usullarini egallab, inson tanasi tuzilishi muammosiga yangicha yondoshganlar. Ularning ta'kidlashlaricha, hayotdagi eng ajoyib mavjudot - bu inson: chiroyli qomatli ayol, rivojlangan muskulli erkak. Tabiatni, insonning yalang'och tanasi go'-

zalligini o'rganib, ulardan shunchalik ko'p go'zallik va nafasat topganlarki, natijada ular ma'budlar timsolini ham inson tasvirida ishlay boshlaganlar.

Qadimgi davrlardan yunon inson tasvirini tasviriy san'atining bosh bo'g'imi sifatida ta'riflab, inson tanasining barcha qismlarini sinchkovlik bilan o'rganib chiqqanlar. Ular inson tanasi tasvirini ishlashda an'anaviy qonundan foydalanib, san'atda yangi muammoni ilgari surganlar va uning yechimini o'z asarlarida ko'rsata olganlar. Ularning ta'kidlashlaricha, jahonda qonun-qoida hukmronlik qiladi va go'zallik mohiyati ma'lum tartib asosida (simmetriya, qismlarning o'zaro va butun jism bilan uyg'unlashuvi, hamda matematik munosabatlar natijasida) vujudga keladi.

Miloddan avvalgi 432-yilda **Poliklet** inson tanasi qismlarining nisbiy qoidalari to'g'risida ma'lumot yozib qoldirgan. U inson tanasi yangi nisbiy bo'linishini o'rnatdi va tasviriy san'at tarixida birinchi marotaba tananing yashirin dinamikasini bir oyoqqa tiralib turgan inson tasviri misolida ko'rsatib berdi (65-a,b rasmlar).

Ushbu muammoning yechilishi bilan inson tasviri real ko'rinishga ega bo'ldi va ishlangan rasmlarda tiriklik va tabiiylik mujassamlashdi. Poliklet o'z nazariy qarashlarini tasvirlab berish uchun Dorifor haykalini ishladi va ushbu asar rassomlarga namuna sifatida xizmat qildi. Keyingi davr rassomlari uchun ushbu asar o'ziga xos darslik vazifasini o'tagan. Ammo Poliklet qonuni haqida bizgacha etib kelgan ma'lumotlar bir-biriga qarama-qarshi. Ushbu ma'lumotlarning ba'zilarida Poliklet o'lchov birligi sifatida kaftdan foydalangan deyilgan bo'lsa, boshqalarida oyoqning tag qismi, yana ba'zilarida esa bosh balandligidan foydalangan deb e'tirof etilgan.

Yunon rassomlari tasvirni tabiiyligiga katta e'tibor qaratishgan. Ular borliqni asl ko'rinishda tasvirlashga intilganlar. Natura bilimlar manbai bo'lib xizmat qilgan va o'z navbatida rassomchilik bo'yicha ta'lim berish ham natura asosida paydo bo'lgan. Asosiy qoidaga ko'ra: inson — barcha jismlar o'lchovi. Ushbu falsafiy g'oya qadimgi yunon san'ati asosida shakllangan. Buyuk me'morlar inson tanasining nisbiy qonun-qoidalaridan kelib chiqib tana asosi va kapitelnig nisbatlarini aniqlaganalar.

O'rta asr rassomlari cherkov qonun-qoidalariga rioya qilib, real tasvir ishlashdan chekindilar va mistika (afsona) san'ati bilan shug'ullana boshladilar. Yalang'och inson tanasining betakror go'zalligi o'rniga rassomlarni chalg'ituvchi, ularni inson anatomiyasidan yiroqlashtiruvchi burchaksimon shakllar ishlana boshlandi.

Jismlarning turli shakllari tasvirining tuzilish qoidalarini nazariy jihatdan asoslashga urinish o'rta asr frantsuz arxitektori **Villar de Onnekur** tomonidan amalga oshirildi. Ammo biz bu yerda shuni ko'rishimiz mumkinki, rassom o'z talqinida rassomchilik qoidalaridan rasmga emas, balki rasmdan geometrik shakllarga o'tish g'oyasini ilgari suradi. Villar de Onnekur turli shakllarni, jumladan inson tanasi va yuzini geometrik shakllar asosida chizishga uringan. Olimlarning fikricha, bunday g'oya asosida ishlaydigan rassomlar geometrik qonun-qoidalarni raqamlarga bo'ysunishiga hamda uchburchak va aylananing mo'jizaviy kuchiga ishonganlar.

Uyg'onish davri nafaqat tasviriy san'at rivoji tarixi uchun, balki umuman rasm chizish usullarini o'rganish sohasi uchun ham yangi davr bo'ldi. Bu davrda realistik rasmlar ishlashga, borliqni haqiqiy ko'inishini tasvirlashga ishtiyoq tug'ildi. Uyg'onish davri ijodkorlari tabiat qonunlarini ochib berishga intildilar, hamda san'at va fanni bir-biri bilan bog'lash vazifasini o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Ularni qadimgi Gretsiya san'ati ruhlantirdi. Tasviriy san'at muammolari ustida mashhur rassomlardan **Aberti**, **Leonardo da Vinchi**, **Dyurer** va boshqalar ishladilar. Barcha san'atlarning durdonasi bo'lmish rassomchilikka bo'lgan hurmat-e'tibor yana tiklandi. **Mikelanjelo** shunday deb yozgan edi: *«qalamtasvir, yoki chizgilar san'ati ham rassomchilik, ham haykaltaroshlik, ham me'morchilikning yuqori nuqtasi bo'lib hisoblanadi; qalamtasvir — barcha ilmlarning ildizi va manbayidir»*.

Arxitektori **Vitruviy** nisbatlarni o'rganish vaqtida inson tanasi qismlarining quyidagi munosabatini hisobga olgan: bosh tana balandligining $1/8$ qismi, yuz $1/10$; yuz balandligi kaft uzunligiga teng, kaft — qomat balandligining $1/10$ qismiga teng. Bo'yin va bosh balandligi ko'krakdan boshlanganida qomat balandligining $1/6$ qismiga teng. Boshning eng yuqori nuqtasidan

ko'krak so'rg'ichlari joylashgan chiziqqacha bo'lgan oraliqqomatning $1/4$ qismiga teng. Kindikning balandligi butun tana balandligining $4/6$ qismiga teng. Boldirning tizza qopqog'ining pastki qismigacha bo'lgan uzunligi model balandligining $1/4$ qismiga teng. Tovon uzunligi model balandligining $1/6$ qismiga teng.

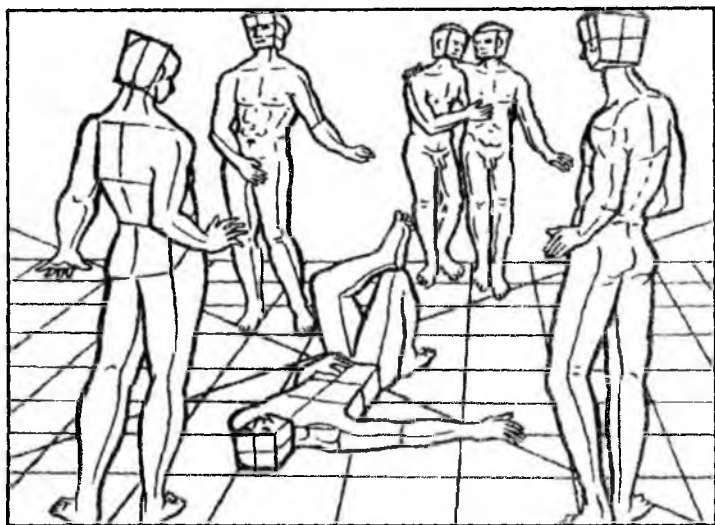
Vitruviyning nisbatlar tizimi Uyg'onish davrida **Chennino Chennini** va Leonardo da Vinchi tomonidan yangilangan, hamda u to'g'ridan-to'g'ri «Qadimgilar kvadrati» nomli qonun bilan boliq. Ushbu qonunning Vitruviy ilgari surgan grafik ifodasi hozirgi kunga qadar mashhur bo'lib kelgan ko'pchilik Evropa qonunlarining asosi bo'lib hisoblanadi.

Leonardo da Vinchi asosiy e'tiborni inson tanasi rasmini chizishga qaratdi. Bunda u qomatni to'g'ri shakllantirish, uning muvozanat o'qini aniqlash va harakat xususiyatini to'g'ri ko'rsatib berish muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu shart bajarilganidan so'ng, tana nisbatlarini aniqlashga kirishishi kerak.

Leonardo da Vinchi inson tanasi tasvirini chizish qoidalarini ishlab chiqish chog'ida, Vitruviyning nisbatlar tizimini - «Qadimgilar kvadrati» tizimini shakllantirdi (unga ko'ra inson tanasi uzunligi yoyilgan ikki qo'l uzunligiga teng)*. U inson tanasi qismlarining nisbiy munosabatini o'zida aks ettiruvchi rasm-sxemani ishlab chiqdi. Unda quyidagi munosabatlar ko'rsatilgan: tizza qopqog'ining pastki qismigacha bo'lgan oraliq tana balandligining $1/4$ qismiga teng, jinsiy a'zodan peshonagacha bo'lgan qism tana balandligining $1/2$ qismiga teng, jinsiy a'zodan ko'krak so'rg'ichlarigacha bo'lgan oraliqtana balandligining $3/4$ qismiga teng; to'sh suyagi dastasidan jinsiy a'zogacha bo'lgan oraliq tana balandligining $5/6$ qismini tashkil etadi; jinsiy a'zodan burungacha bo'lgan masofa tana balandligining $11/12$ qismiga teng; markaziy chiziqdan qo'lning boshlanish qismigacha bo'lgan oraliq qomat balandligining $1/8$ qismiga teng; markaziy chiziqdan tirsakkacha bo'lgan masofa qomat balandligining $1/4$ qismiga teng; markaziy chiziqdan kaftgacha bo'lgan oraliq qomat balandligining $4/10$ qismiga teng.

Leonardo da Vinchi qonuniyati asosida chizilgan inson tanasi tasviri uzun oyoqlar, kindikning past joylashuvi hamda uzunchoq yuz bilan ajralib turadi.

Shuningdek nemis rassomlari **Albrext Dyurer** va **Shonning** nazariy qarashlari juda ahamiyatli bo'lib hisoblanadi: ularning asarlari tasviriy san'at mashg'ulotlarini o'tkazish metodikasini rivojlanishiga turtki bo'ldi. Dyurer asarlari insonparvarlik tuyg'ulari bilan sug'orilgan. Dyurerning eng ahamiyatga molik asarlardan biri - «*Inson tuzilishi nisbatlarini o'rganish*» nomli asar bo'lib, u rassomning deyarli butun ijodiy hayotining asosi desak xato bo'lmaydi. Dyurer ushbu masala bo'yicha barcha mashhur g'oyalarni keltirib o'tgan va ko'plab rasm va chizgilar orqali ularga ilmiy izoh ham bergan. Rassom o'z ijodiy faoliyati davomida inson tanasining tuzilishini matematik hisob-kitoblar, hamda geometrik shakllar orqali tasvirlash yo'llarini izlab topishga intilgan (66-rasm).

66-rasm.

Dyurer inson tanasini quyidagi nisbiy qismlarga ajratish g'oyasini olg'a surgan edi: agar inson tanasi uzunligini I deb olsak, bosh uzunligi - $\frac{1}{8}$, tana asosi - $\frac{1}{2}$, qo'llar (tirsakkacha bo'lgan qismi) - $\frac{1}{4}$, ko'krak kengligi - $\frac{1}{6}$, elka kengligi - $\frac{1}{4}$, kaft kengligi - $\frac{1}{10}$, tovonlar - $\frac{1}{6}$, tos suyagining bir oz pastki qismi butun tana uzunligining $\frac{1}{2}$ qismiga teng. U ayol rasmini

ishlashga alohida ahamiyat beradi. Bu yerda Dyurer nafaqat tana qismlarining nisbiy bo'linishi qoidalarini hisobga olgan, balki ajratish chiziqlaridan tasvirni ishlashda yordamchi vosita sifatida foydalangan.

Uyg'onish darvrlarining ko'pchilik rassomlari — Rafael, Jovanni Paolo Lomatstso, Mikelanjelo va ularning izdoshi Jan Kuzen va boshqalar tananing qismlarga ajralishi qoidalari ustida ish olib borganlar.

Lomatstso qonuniga asosan tana balandligining o'nta qismga bo'linishining o'ziga xos afzalliklari shundan iboratki, bunda tasvir anatomik nuqtalar bilan ko'p hollarda mos keladi. Ushbu qonun uchta tenglikni olg'a suradi: burun asosi — kindik; kindik — tizza bo'g'imi hamda tizza bo'g'imi va yer yuzasi, qo'llar yoyilganda tana uzunligiga teng bo'ladi. Elkadan o'rta barmoqqacha bo'lgan qo'l uzunligi yuz uzunligining to'rt barobariga teng. Qonunning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda bo'yinning uzayishi hisobiga tana asosining qisqarishi ko'rsatilgan.

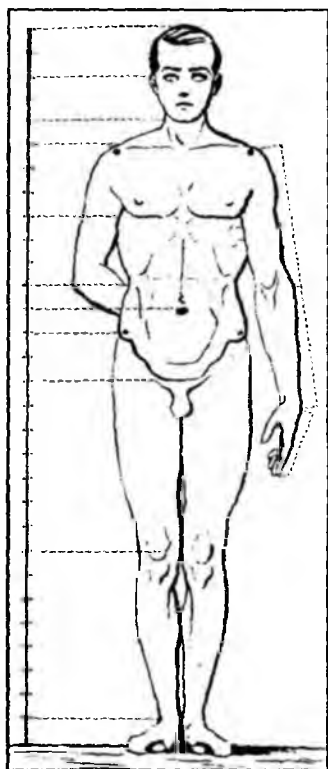
Mikelanjelo o'zining mashhur rasmlaridan birida bosh balandligini tananing $\frac{1}{8}$ qismiga teng, tizza qopqog'ining chekkasini esa tos suyagi va oyoq uchining o'rtasi deb ta'riflagan.

Jan Kuzen bosh balandligining $\frac{1}{4}$ qismini o'lchov biriligi (modul) sifatida qo'llaydi. Unga ko'ra butun tana uzunligi 32 modulga teng.

Rus rassom-pedagoglaridan **A.P.Losenko** va **V.K.Shebnevlar** nisbatlar ta'limotini ishlab chiqdilar. A.P.Losenko inson tana uzunligini sakkizta bosh va o'nta yuz balandligiga teng deb ko'rsatadi.

67- rasm. Losenko tananing kichik qismlarini o'lchab chiqishga intildi va bu albatta o'ta aniqlikni talab etardi.

XIX asrda olimlar va rassomlar antropologiya va statistika ilmlarining rivojlanishi natijasida inson tanasi va uning qismlari o'lchamlarini to'g'ri aniqlash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Natijada anatomiya va antropologiya sohasi vakillari anatomik jihatdan asoslangan yangi qonunlarni ishlab chiqdilar va ularda tananing turli qismlari modul sifatida qo'llanildi: masalan, **Fritch** qonunida modul — umurtqa pog'onasi.

67-rasm.

Inson tanasi nisbatlari to'g'risidagi to'liqroq ma'lumot haykaltarosh **Gottfrid Shadovning** (1764-1850) «**Poliklet yohud jins va yoshga ko'ra inson tanasi nisbatlari**» nomli asarida o'z ifodasini topgan.

Erkak kishi rasmida quyidagi muvozanat nuqtalari orasidagi tenglikka amal qilingan: bosh cho'qqisi — engak — so'rg'ichlar chizig'i, so'rg'ichlar chizig'i — kindik, kindik — jinsiy a'zoning pastki qismidan o'tuvchi chiziq, jinsiy a'zo — boldirning yarmi, boldirning yarmi — tizza bo'g'imi.

Ayol kishi tana balandligi bosh balandligining $7 \frac{1}{2}$ qismiga teng. Bosh balandligiga teng bo'lgan masofa tananing yuqori qismidagi quyidagi tayanch nuqtalarni to'g'ri aniqlashga

yordam beradi: bosh cho'qqisi — engak, engak — so'rg'ichlar chizig'i, so'rg'ichlar chizig'i — kindik, kindik — sonlarning o'rtasi birlashgan qismi. Tana balandligining yarmi taxminan to's suyagining yuqori qismi hisoblanadi.

G.Shadovning inson tanasi nisbatlarini o'rganishga qo'shgan yana bir hissasi shundan iboratki, u insonning yoshidan kelib chiqib nisbatlarning o'zgarishini kuzatgan. Morfologik tadqiqotlar asosida metrik ma'lumotlar o'rnatilgan va ularning natijalari alohida tasviriy did bilan ishlangan rasmlarda kuzatilishi mumkin.

Bolalarning tana nisbatlari yoshga ko'ra o'zgarib boradi. Yangi tug'ilgan chaqaloqboshining balandligi tana balandligining $\frac{1}{4}$ qismiga teng, qo'llarning uzunligi tananing $\frac{2}{5}$ qismini, oyoqlari esa $\frac{1}{3}$ qismini tashkil etadi. Go'daklarda kindik—tananing o'rtasi (balog'atga yetgan insonlarda tananing o'rtasi to's suyagining yuqori qismiga to'g'ri keladi). Yangi tug'ilgan chaqaloqning bosh kengligi to's qismi kegligiga teng bo'ladi.

Yosh ulg'ayishi bilan tana nisbatlari ham o'zgarib boradi. Bunda bir tomondan butun tana va uning a'zolari kattalashadi, ikkinchi tomondan esa tananing alohida qismlari o'rtasidagi munosabat ham o'zgaradi. Bosh balandligi faqat ikki barobar kattalashadi, tana asosi (tors) — uch barobar, qo'llar — to'rt barobar, oyoqlar — deyarli besh barobar, bo'yin — etti barobar, ko'krak qafasi aylanasi — uch barobar kattalashadi. Tananing pastki qismining o'sish darajasi tepa qismga nisbatan ancha yuqori bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, ayol va erkak kishilar tana nisbatlarida ham farqlar mavjud. Ayol kishi qomati erkaklarnikidan past bo'y, oyoq va qo'llarning nisbatan qisqaligi, kichikroq yelka va keng to's qismi, kaft va tovonning kichikligi, boshga nisbatan yuzning kichikligi, jag' va bosh chanog'ining kamroq rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

Odatda erkaklarning yelkasi to'sdan ancha keng. Ayol tanasi ingichka va nisbatan uzun bo'yin va biroz tushgan yelkalari bilan xarakterlanadi. Ayollar ko'krak qafasining yuqori qismidan ko'krak so'rg'ichlarigacha bo'lgan oraliq erkaklarnikiga nisbatan qisqa. Ayollarning oyoqlari qisqaroq bo'lganligi sababli ularning kindigi tananing o'rtasi bo'lib, u erkaklarnikiga

nisbatan balandroqda joylashgan. Tizza chiziqlari ayollarda erkaklarnikidan pastroqda joylashadi. Ayollarning beli ko'proq oldinga chiqqan, dumba muskullari ichkariga tortilgan, ko'krak qafasi qisqaroq(erkaklarnikiga nisbatan), qorin - uzunroq. Inson tanasining mukammalligi va o'ziga xos xususiyati yana shu bilan izohlanadiki, agar yangi tug'ilgan chaqaloqning kindigi tanani teng ikkiga bo'lsa, katta odamlarning (erkak va ayollarning) bel qismi tanani «oltin kesishuv» tamoyiliga ko'ra teng bo'lmagan ikki qismga ajratadi.

Oyoq-qo'l nisbatlari tana asosi yoki butun tana balandligi hamda oyoq va qo'lni o'zaro solishtirish orqali aniqlanadi. qo'llarning uzunligi o'z o'lchamiga ko'ra tana asosi (tors) uzunligiga yaqin. Tovon uzunligi tana balandligining o'rtacha 14-16% ga teng. Ichki nisbatlar haqida so'z yuritadigan bo'lsak, oyoq-kaft suyagi yaxshi shakllanadi, barmoqlar esa nisbatan qisqaradi. Tovon nisbatlarining o'ziga xos xususiyati uni kaft bilan solishtirilganida namoyon bo'ladi. Kaft va tovonni teng 10 qismga bo'lib, ularni alohida taqsimlab chiqamiz. Bunda quyidagi nisbat hosil bo'ladi: kaft — kaft usti suyagi 2 qismga teng, kaft suyagi — 3, o'rta barmoq- 5, oyoq- oyoq kaft suyagi — 5, oyoq-kaft usti suyagi — 3, katta barmoq- 2 qismga teng. qo'l kaftining maksimal uzunligining yarmi o'rta barmoqning kaft-falanga birikkan joyiga to'g'ri keladi. Tovon maksimal uzunligining yarmi kaft usti suyagiga 1- yoki 2-barmoqning bosh suyagi birlashgan joyga to'g'ri keladi.

5.3. Boshning plastik anatomiyasi

Bosh morfologiyasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, yuz tuzilishining turli-tumanligi, undagi qismlar va nisbatlarning turli munosabatda bo'lishi natijasidir.

Bosh va tana nisbatlari estetik idealni oldindan ko'rsatib beradi; rassom nisbatlar yordamida turli tuzilishdagi inson tanasini chizish imkoniga ega bo'ladi.

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, qadimgi an'analar, Uy-g'onish davrining tasviriy hujjatlari bilan bog'liq ko'plab zamonaviy qonunlar bosh balandligini o'lchov vositasi sifatida qo'llashni ko'zda tutadi.

Bosh balandligining tana balandligi bilan munosabati birinchi marotaba Vitruviy ijodida $\frac{1}{8}$ deb ko'rsatilgan. Ushbu nisbat keyinchalik Ch.Chennini va Leonardo da Vinchi ijodida ham o'z aksini topdi. Boshning nisbiy o'lchamlardagi chizmasi Leonardo da Vinchi tomonidan haqiqatga yaqinroq qilib ishlangan va uning butun tana bilan munosabati o'zida tabiiylikni mujassamlashtirgan. Leonardo da Vinchi tomonidan ishlangan bosh rasmlaridan birida yuz va bosh balandligiga izoh berilgan. Og'iz kengligi yuz tuzilishiga proportsional ravishda og'iz chizig'idan engakning uchigacha bo'lgan oraliq masofaga teng. Yuz kvadratni hosil qiladi va uning kengligi ko'zlarning tashqi burchaklari oralig'iga, balandligi – burunning yuqori chegarasidan labning pastki qismigacha bo'lgan masofaga teng.

Leonardo da Vinchi yuz nisbatlari ustida ko'p ishlagan va turli-tuman yuz ko'rinishlarini tasvirlash uchun yagona sxema yaratishning barcha qiyinchiliklarini boshdan kechirgan. Shu sababli ham u o'z ilmiy maqolasida shuni ta'kidlaydiki, agar tabiatda yuz tarkibiy qismlarini tuzishning yagona sxemasi mavjud bo'lganida, insonlarni bir-birlaridan ajratib bo'lmas edi; ammo tabiatda yuzning besh qismi shunchalik turli-tumanki, ularni birgina nisbiylik qoidasi asosida tasvirlashning iloj yo'q.

U Leonardo da Vinchi shunday deb yozgan edi: *«shunday yo'l tutginki, bosh cho'qqisidan engakkacha bo'lgan masofa, ya'ni bosh butun tananing $\frac{1}{8}$ qismiga teng bo'lsin. Boshni uch qismga bo'ling: peshonaning soch o'sgan qismidan bosh cho'qqisigacha, lablardan engakning pastki nuqtasigacha, hamda lablardan yuzning oxirigacha, shuningdek soch o'sgan qismigacha»* *.

Albrext Dyurer boshning nisbiy shakllarini quyidagi sxema bo'yicha tuzgan: bosh balandligi qomat balandligining $\frac{1}{8}$ qismiga teng; yuzning kengligi va balandligi - $\frac{1}{10}$; bosh balandligining yarmi ($\frac{1}{16}$) burun chegarasida joylashgan; bosh cho'qqisining maydoni – boshning sochli qismi chegarasiga teng; peshona balandligi, burun uzunligi, burun osti qismi bir-biri bilan teng va ularning har biri qomat balandligining $\frac{1}{32}$ qismini tashkil etadi.

Gottfrid Shadovning nisbatlar nazariyasi o'zining oddiyligi va badiiy qimmatini bilan alohida ahamiyatga ega. Maxsus rasmlar orqali u turli yoshdagi odamlarning bosh va oyoq-qo'llarining

nisbiy o'lchovlarini solishtirgan. Boshning ko'z kosasining yuqori qismidan o'tuvchi chiziq orqali ikki qismga bo'linishi bosh nisbatlarining yoshga ko'ra o'zgarishini kuzatish uchun qulay vosita. Shadov yuzning uch qismi tengligini ilgari suruvchi eski tizimdan voz kechib, peshonaga bosh suyagining bir bo'lagi deb qaraydi va uning balandligini soch qoplangan yuza har xil bo'lishini inobatga olib turlicha bo'ladi deydi.

Erkak kishi yuzining balandligi (engakdan ko'z kosasining yuqori chizig'igacha) 5 dyuymga teng ($1 \text{ dyuym} = 26 \text{ mm}$); ushbu masofa shuningdek yuz kengligiga ham teng. Bunda yuz kvadrat shakl hosil qiladi. Bosh, 4 dyuymli miya qismi bilan birgalikda, 9 dyuymga teng. Ushbu ikki qismning (miya va yuzning) o'zaro nisbiy munosabati yosh o'tishi bilan o'zgarib boradi. Uch yoshli bolaning yuz va miya qismining nisbatlari 3:3, katta odamlarda esa 4:5 ga teng. Bunda yosh kattalashishi bilan boshning yuz qismi miyaga nisbatan tez o'sishini ko'rishimiz mumkin. Bu-running pastki chizig'idan o'tuvchi chiziq yuz balandligini teng ikkiga ajratadi.

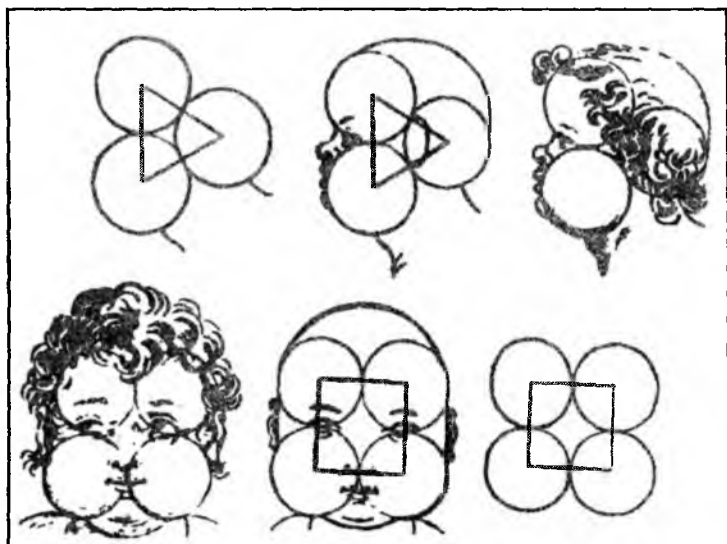
Yosh o'zgarishi bilan ko'zning yuz kengligiga nisbatan o'zgarishi juda kam bo'ladi va u insonda butun umri davomida deyarli bir xil bo'ladi. Bu yerda shuni ko'rishimiz mumkinki, rivojlanish davrida yuzning ko'z joylashgan yuqori qismi pastki qismga nisbatan kengroq bo'ladi.

Boshning old tarafidagi ko'rinishi chuqurligi yuz balandligi yarmining uchga ko'paytirilganiga teng. U kattalarda ramka shaklidagi to'g'ri to'rtburchakni hosil qiladi va uning balandligi 130 mm, chuqurligi - 195 mm bo'ladi.

Uch yoshli bolaning boshi kvadratning ichida joylashadi. Katta odam boshining profilini (kvadrat) bilan solishtirsak, yuzning miyaga nisbatan tez o'sganini ko'rishimiz mumkin. 68- rasm

Ayollarda ko'zning ichki burchaklari orasidagi masofa burun qanotlari kengligiga teng. Bolalarda esa ko'z ichki burchaklarining oraliq masofasi og'izdan kattaroq ammo burun qanotlari oralig'idan kichikroq bo'ladi.

Bolalarning bo'yin kengligi nisbatan kam o'sadi (65 mm dan 120 mm gacha), (69- rasm) kattalarda bosh suyagining ko'ndalang diametri 145 dan 170 mm ga etganida bo'yin ikki barobarga o'sadi.

68-rasm.

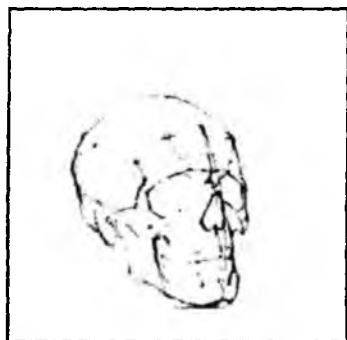

69-rasm.

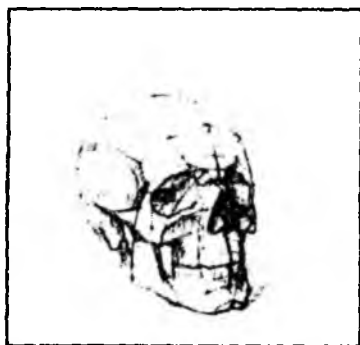
5.4. Bosh rasmini chizish

Odam boshini chizish — tasviriy san'at sirlarini tushunib etish va o'rganish jarayonidagi eng muhim bosqichlardan biri. Shuningdek, soch turmagini chiza olish kerak. Chunki turmak va bosh kiyim kostyumni to'ldiradi va ular birgalikda yaxlit kompozitsion butunlikni tashkil etadi.

Odam boshi tasvirini ishlash mahoratini egallash uchun bosh suyagini (70-a, b, s, d rasmlar) va **Jan Antuan Gudonning** «Ekorshe» boshining gipsdan ishlangan namunasini chizish maqsadga muvofiq (71, 72-rasm).

a

b

s

d

70-rasm.

Tirik modelning boshini chizish Bosh suyagi, bosh ekorshesi va gipsdan ishlangan bosh maketi rasmini ishlash bilan birgalikda amalga oshirilishi mumkin.

Bosh suyagini turli rakurslarda chizishdan maqsad — odam boshining asosi sifatida uning tuzilishini o'rganishdir. Bitta qog'ozda (qog'ozning $1/4$ formatida) bir nechta Bosh suyagi tasvirini ishlash kerak. Masalan, 70-a,b,s,d rasmlarda bosh suyagining metodik izchillikda bajarilgan rasmini ko'rishimiz mumkin. Bunda Bosh suyagining $4/3$ qismi tasviri kompozitsiya asoslari, konstruktiv qurilish, yorug'-soya munosabatlari va mashqning so'nggi bosqichlari ishonchli amalga oshirilganini ko'rishimiz mumkin.

Bosh suyagi kuchli perspektiv o'zgarishlarga uchramasligi uchun uni rassomlar oldiga ularning ko'z nuri darajasida joylashtirish kerak. Model yuqori-yon tarafdin yoritilishi lozim.

Ishga kirishishdan avval, talabalar dastlab tasvirning umumiy shaklini qog'ozga tushiradilar. Topilgan o'rta va yon chiziqlar asosida Bosh suyagining umumiy massasi belgilab olinadi. Bunda modelning shartli chegarasi burun ko'prigi va ko'z kosasidan o'tuvchi hamda quloq darchalarigacha davom etuvchi yuz va miya qismlarining nisbatlari to'g'ri aniqlanishi lozim. Kalla suyaklarining umumiy shakli va qog'ozdagi joylashuvi aniqlanganidan so'ng, tasvirni ishlashga kirishiladi.

Bosh suyagining $4/3$ burilishdagi tasviri juft shakllar asosida ishlanadi. Bosh suyagining ushbu holatdagi rasmini chizishda rassom orientir sifatida o'rta nuqtadan foydalanadi.

Asosiy detallar joylashuvi asosida umumiy shakl aniqlashtiriladi. Rassomga yaqin joylashgan ko'z kosasining tashqi chekkasidan, yoysimon suyak burchagidan o'tuvchi va pastki jag' burchagi bilan birlashuvchi shakl qirrasini bo'yicha yuz va yon taraflar munosabati aniqlanadi.

Alohida suyaklarning nisbatlari, miya qopqog'i balandligi va kengligi, peshona suyagi, yonoq suyagi, jag'lar o'lchami katta qismlardan kichik qismlarga o'tish tartibida ko'zdan kechiriladi.

Bosh suyagi $4/3$ burilishda tasvirlangani va simmetrik detallar har xil yuzalarda joylashganligi uchun, ular o'rta chiziqqa nisbatan turli oraliqlarda joylashadi. Masalan, rassomga yaqin

bo'lgan ko'z kosasi uzoqdagisiga nisbatan kattaroq va duma-loqroq ko'rinadi. Yonoqlar va peshonaning ikki qismi birinchi qismidan o'lchami bo'yicha farqlanadi. Parallel ko'ndalang yordamchi chiziqlar birlashish nuqtasi tomon harakatlanadi, shuning uchun rassomga yaqin joylashgan suyaklar uzoqdagilariga nisbatan kattaroq ko'rinadi. Rasm chiziqli-konstruktiv asosda biroz yorug'lik-soya munosabatlari bilan chiziladi va bunda umumiydan qismlarga o'tish tamoyilidan foydalaniladi. Peshona suyagi va pastki jag' suyak, keyin yonoqlar va ko'z kosalari, yuqori jag' va (noksimon) burun tirqishi belgilanadi. Oxirgi bosqichda bosh shakli va detallarni umumlashtirish vazifasi amalga oshiriladi. Chunki rasmni yakunlash jarayonida qismlar nomutanosibli yuzaga kelishi mumkin.

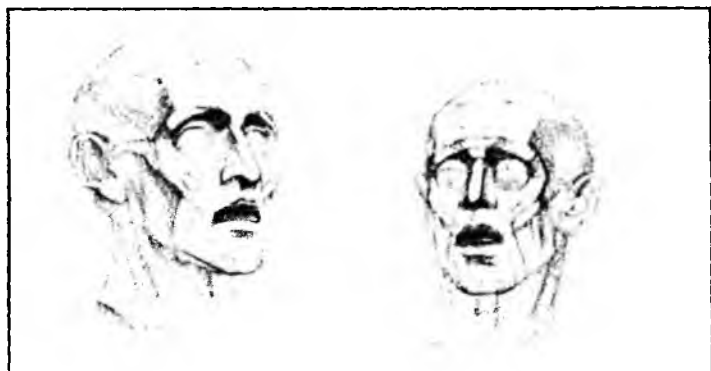
Rassom e'tibori asosan peshona shaklining umumiy tuzilishiga, qoshning yuqori qismidagi yoy va peshona bo'rtmalariga qaratilishi lozim, chunki keyingi ishlanadigan gipsli va tirik model tasvirini ishlaganda, rassomga peshona ko'rinishini tasvirlash bir qator qiyinchiliklar uyg'otishi mumkin.

Pastki jag' suyagidan boshqa barcha suyaklar bir-birlari bilan birlashgan. Bunda faqat ikki xil harakat yuzaga kelishi mumkin: bosh va umurtqa oraliqidagi bo'g'im harakati ta'sirida va pastki jag' ishlaganida. Boshning umumiy harakati – boshni yuqoriga ko'tarish va pastga tushirish (boshni silkitish), yon tomonlarga egish, aylantirish. Bosh harakati odatda ko'p hollarda bo'yin harakatiga mos keladi (masalan, bosh orqaga egilganida).

Boshni chizish avvalida o'rta yuzaning ikki tarafida yotuvchi juft simmetrik shakllar tuziladi. O'rta chiziq – simmetrik shaklni teng ikki qismga ajratuvchi shartli yuza. Bosh suyagining yuzasi engak do'mbog'i, oldingi burun ko'prigi, burunning o'rta qismi, burunning yuqori qismi, peshona markazi va ensa suyagi do'ngligidan o'tib boshning o'rta chizig'ini hosil qiladi.

Rasm tekisligida o'rta chiziq oddiy ko'rinishda egri shakl hosil qiladi va bosh burilish darajasiga ko'ra u bo'rtib chiqqan holatda, old tomondan qaralganda to'g'ri chiziq bo'lib ko'rinadi. Bosh egilganida unga mos ravishda o'rta chiziq ham egiladi. O'rta chiziq - boshning asosiy koordinatasi – rasm chizishning dastlabki bosqichida chiziladi. Uning yordamida boshning bu-

rilganlik va egilganlik darajasi hamda ikki simmetrik qismlar aniqlanadi.

71-rasm.

72-rasm.

Boshning asosiy koordinatalaridan yana biri peshona chegarasiga parallel bo'lgan va ikki orbita, yonoq yoyi, quloq tir-qishi hamda tashqi ensa do'ngligidan o'tuvchi chiziqdır. Ushbu chiziq o'rta yuzani perpendikulyar holatda, xoch ko'rinishida kesib o'tadi va rasmda boshning ko'tarilganlik yoki pastga egil-

ganlik darajasini aniqlaydi: agar uning boʻrtib chiqqan qismi pastga qaragan boʻlsa, bosh egilgan boʻladi, qarama-qarshi holatda bosh koʻtarilgan boʻladi. Ushbu (xoch deb nomlanuvchi) ikki kesishuvchi chiziqlar asosan tasvirlanayotgan boshning burilganlik hamda egilganlik darajasini aniqlashda ishlatiladi. Rassom tomonidan tanlangan koʻrish nuqtasiga mos ravishda xochdan oʻngda, chapda, yuqorida, pastda peshona doʻngligi, qosh yuqorisidagi yoylar, yonoq suyaklari, yonoq yoylari, yuqori jagʻ, pastki jagʻning oʻng va chap tomonlari, quloq va boshq. belgilanadi. Agar bosh egilgan boʻlsa, rakursga mos ravishda peshona, yonoq, pastki jagʻ, quloq va hok.larning suyak boʻrtmalari belgilanadi. Bosh suyagini (yoki boshni) orqa tomondan chizishda oʻrta chiziq va xochning boshqa chizigʻini, keyin esa quloq, yonoq yoyi, peshona va orbita chegarasi, yonoq va pastki jagʻ asosini eʼtibor bilan belgilash kerak. Bosh suyagi qismlari joylashuvining hajmli koʻrinishini toʻliq tasavvur etish uchun vaqti-vaqti bilan, oʻrindan turib, modelni turli tomonlardan tomosha qilish va avvalgi holatda rasm chizishni davom ettirish kerak. Yuz qismlarini aniqlashtirish — burun, ogʻiz, koʻzni chizish — boshning shakli (kenglikdagi Bosh suyagi elementlari) chizib boʻlingandan soʻng amalga oshiriladi. Odam boshining alohida qismlari tuzilishi bilan tanishish uchun ularni, masalan, Mikelanjelo tomonidan ishlangan

«Dovud boshi»ning gipsdan ishlangan boʻlaklarini chizishni oʻtgan boblarda koʻrib chiqqan edik.

5.5. Antik davr gips bosh modelini chizish

Bosh shaklini oʻrganishni bir nechta sabablarga koʻra gipsli modellardan oʻrganish tavsiya etiladi:

- yosh rassomga shaklni aniq koʻrishga halal beruvchi turli rang va tonlar (soch, koʻz rangi va h.k.) mavjud emas;
- bosh va uning boʻlaklari plastikasining umumlashganligi;
- shaxsiy va tushuvchi soya, jilva va yorugʻlik aksining aniq joylashganligi.

Rasm tasviri qogʻozga joylashtirishdan boshlanadi. Qogʻoz formati standart qogʻozning 1/4 qismini tashkil etishi kerak (73-rasm).

Tasvir o'lchami naturadagi bosh o'lchamidan katta bo'lib ketmasligi va qog'oz o'lchamiga mos kelishi, ya'ni tasvir juda katta yoki o'ta kichik bo'lmasligi lozim. Bosh rasmini qog'oz markazidan yuqoriroqda joylashtirish maqsadga muvofiq sanaladi. Boshning burilishi yoki harakati kompozitsion muvozanat nuqtai nazaridan rasmni markazdan bir oz chetlashtirilishiga sabab bo'ladi. Misol uchun boshning yon tomonga burilishi tasvirni markazdan biroz uzoqlashtiradi, chunki boshning yuz qismi bunday ko'rinishda ko'proq detallarga ega va u muvozanatni buzadi.

73- rasm.

Rasm chizishning birinchi bosqichida bosh tuxumsimon oval shaklda, xoch bilan birgalikda chiziladi. O'sha zahotiy oq oval shakldagi bosh o'rni va o'lchami qanchalik to'g'ri tanlanganligi tekshiriladi va zarurat tug'ilsa, tuzatish kiritiladi.

Modelning kenglikdagi umumiy shakli va joylashuvi xarakteri aniqlanadi – tuxumsimon shaklning asosiy nisbatlari (bandligi va kengligi munosabatlari), oʻrta chiziqning holati, yaʼni uning oʻngga, chapga egilganlik darajasi, shuningdek boshning burilishi yoki egilishi taʼsiridagi holati aniqlanadi.

Asosiy yuzalarning – old va yon tomonlarning chegaralanganlik darajasi belgilanadi. Pastki jagʻ holati belgilanadi. Rasmning hajmini koʻrsatuvchi asosiy soya munosabatlari chiziladi. Detallarni umumiy shakl bilan solishtirib, burun, qosh, ogʻiz oʻrni, quloqlarning joylashuvini koʻrsatuvchi chiziqlar chiziladi. Bunda ularning burun koʻprigidan uzoqlashishi eʼtiborga olinadi (74-rasm).

74-rasm.

Boʻlaklarni umumlashtirish butun rasm chizish jarayonida, rasm tugallanganicha muntazam amalga oshirib borilishi kerak. Keyingi bosqich boʻlaklar ustida ishlashga bagʻishlanadi. Bunda burun eni, koʻzlar orasidagi masofa va koʻzlarning joylashgan

o'rni, ko'z burchaklari va og'izning ikki chekkasini birlashtirib turuvchi o'qlar yordamida aniqlanadi. Peshona shakli yuzalarga ajratilib aniqlanadi (oldingi, orqa va yuqori yuzasi), peshona do'ngliklari belgilanadi, burun, ko'z kosasi va yarimsharlari, yonoq, og'iz, engak, quloqlar shakli sxematik tarzda yasaladi.

Konstruktiv rasm chizish davomida, umumiy shakl «yasaladi». Nisbatlar bo'yicha aniqlangan xatolar, boshning dastlabki aniqlangan shakliga o'zgartirish kiritmay, darhol tuzatiladi.

75-rasm.

Masalan, bunda Bosh suyagi qopqog'i kichikroq bo'lib tuyilsa, xochning gorizontal chizig'i (ko'z, burun, og'iz va bosh.) umumiy o'lchamga nisbatan ma'lum miqdorda pastroqqa tushirilishi kerak.

Detallarni umumiy shakl, qismlar o'rtasida plastik bog'liqlik hosil qiluvchi o'lchamlari, chiziqlar xususiyati bo'yicha

o‘zaro va umumiy shaklga nisbatan solishtirish — bularning barchasi rasmning sifatli chiqishida kafolat bo‘lib xizmat qiluvchi unsurlardir. Rasm tugallanayotganda qismlar umumlashtiriladi, ishlangan rasm natura bilan solishtiriladi, asosiy qismlar ajratiladi, ikkinchi darajali qismlar engil ifodalanadi (75-rasm).

Naturaga turli nuqtalardan qarab qisqa muddatli chizgilar chizish naturadagi jism shaklini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Yosh rassomlarni yuzaki chizishdan foydalanmaslik bo‘yi-cha ogohlantirish kerak, chunki bu kontur chiziqlarini ko‘chirib olishga olib keladi.

Bosh tuzilishi sxemasini («Ekorshe» gipsdan ishlangan namunasi va haykaltarosh V.Golubkina taklif etgan bosh shaklini kesib ishlash usulini) o‘zlashtirish bilan birgalikda, rassom yordamchi chiziqlardan iloji boricha kamroq foydalanishga harakat qilishi kerak. Bunday chiziqlarni rasmga qalamni tekkizmasdan havoda shartli chizib, tasavvurda saqlab qolishning o‘zi etarli. Agar rassom buning uddasida chiqa olmasa, chiziqlarni engil chizib chiqishi mumkin.

76-rasm.

Naturadagi odam boshini chizish, bir nechta sabablarga ko'ra, gipsdan ishlangan bosh rasmini chizishdan ancha qiyin. Birinchidan, odam harakatsiz uzoq vaqt tura olmaydi, u doimo xarakatda, shu sababli odam qanchalik harakat qilmasin boshning egilganlik va burilganlik darajasi, nigohi, yuz ishorasi, soch turmagi o'zgarib turadi. Ikkinchidan, gipsdan ishlangan bosh rasmlari mashhur rassomlarning ijod namunalaridir. Ular modelni yaratishda boshning ikkinchi darajali, katta ahamiyat kasb etmaydigan qirralarini ishlamaganlar va ular umumlashgan holda tasvirlangan, bu esa o'z navbatida gipsdan ishlangan modelni chizish birmuncha osonligidan dalolat beradi. Naturadan rasm chizilganida rassom o'zi ushbu tanlovni amalga oshirishi kerak.

Boshning oldinga ko'tarilishi old tarafdagi bo'yin muskul-larining tarang tortilishi bilan chegaralanadi: yarem chuqurchasi, hiqildoq va engak oralig'idagi masofa cho'ziladi, yarem chuqurchasi tekis holga keladi, bo'yin ko'krak-o'mrov so'rg'ichsimon mushagining tekislashishi hisobiga kengayadi.

Bosh va bo'yin tasvirini old tomondan chizilganda, o'rta chiziq yarem chuqurchasi, hiqildoqning o'rtasi, til osti suyagi va engakdan o'tadi. Bosh burilganida bo'yinning oldingi, yuqori — konussimon qismi o'z shaklini o'zgartiradi va biroz buraladi. Bunday holatda o'rta chiziq ushbu o'zgarishlarga mos ravishda belgilanadi, shaklning o'zi esa o'rta chiziqning chap va o'ng tarafiga asosan chiziladi. Shuningdek, ikkala ko'krak-o'mrov-so'rg'ichsimon muskullarning holati o'zgaradi va ushbu o'zgarish ham rasmda o'z ifodasini topishi kerak. Boshda xochning gorizontal va o'rta chiziqlari belgilanadi va uning yordamida boshning burilish va egilish darajasi osonlikcha aniqlanadi. Pastki jag' (ayniqsa, bosh yuqoriga ko'tarilgan holatda tasvirlanganda), quloq va so'ngra trapetsiyasimon muskullar va o'mrov suyagi belgilanadi. Bunda bosh va bo'yinning ko'krak qafasi va elka kamari bilan bog'liqligi aniqlanadi. Rassom shuni nazarda tutishi kerakki, rasm konturni ko'chirib olish yo'li bilan emas, balki aynan yarem chuqurchasidan boshlab chiziladi. Rasm anatomik xususiyatlardan kelib chiqib chizilgan bo'lsa, kontur o'z-o'zidan hosil bo'ladi.

Bo'yin va bosh rasmini yon tomondan ishlash chog'ida bo'yinning konussimon qismi o'rta chizig'ini topish, bosh silueti

deyarli profil holatda joylashtirilgan bo'lsada, o'rta chiziqni yarem chuqurchasidan boshlash muhimdir. Boshni bo'yin bilan tasvirlashda bosh va bo'yin muskullarining tuzilishiga oid bilimlar o'quvchi uchun nihoyatda muhimdir. 77, 78 - rasmlar. Bu xochning ikkala chizig'iga — o'rta va gorizontaal chiziqqa ham taalluqli; ularning to'g'ri o'tkazilishi hatto boshning deyarli ko'z ilg'amaydigan burilishi va egilishini aniqlashga yordam beradi va bu o'z navbatida tasvirga hayotiylik, tabiiylik bahsh etadi. O'mrov suyagi (u avval tublikka, so'ngra yana tomoshabin tomoniga harakatlanayotgandek go'yo) va trapetsiyasimon muskul-lar (boshdan pastga tushayotganida kurakdagi akromionga buralib birlashgan, keyin esa orqaga, o'mrov suyagi bo'ylab ichkariga kirib ketgan) holatini kuzatish kerak. Bunda o'mrov suyagi yuqorisidagi chuqurcha va uning yuqori tomon davom yo'nalishi belgilanadi.

77-rasm.

78-rasm.

O'mrov suyagi va trapetsiyasimon muskulning to'g'ri tanlangan rakursi tasvirga hajmli ko'rinish beradi.

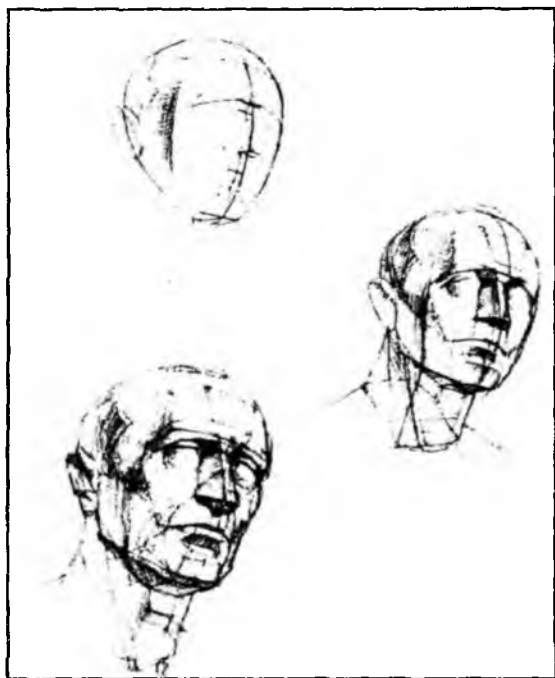
Model orqa tomondan ishlanganda, umurtqa pog'onasi o'rnida hosil bo'lgan ariqcha o'rta chiziq bo'lib xizmat qiladi, — u bo'yinning ettinchi umurtqasidan ensa do'ngligigacha davom etadi hamda bo'yin va bosh burilganda, albatta, yon tomon

bilan qo'shilib ketadi. Ensa do'ngligidan yuqorida boshning o'rta chizig'i va ensa do'ngligi, quloq tirqishi va yonoqlardan o'tuvchi xochning ikkinchi chizig'i belgilanadi. Ushbu chiziqlar boshning burilishi va egilishini ko'rsatadi.

Boshqa turdagi rasmlardan farqli o'laroq, bosh va bo'yin tasviri ishlangan rasmda asosiy e'tibor elka kamaridan yuqori bo'lgan qismga qaratiladi.

Tirik modelga qarab rasm chizishga o'tishdan oldin, rassom odam boshining chizgilarini tasavvur va xotiraga asoslanib ko'p marotaba ishlashi kerak; bu rassomga boshning, figuraning xarakterli shaklini tez tushunib etish va teranroq idrok etishda yordam beradi.

Naturadan bosh rasmi uzoq muddatli tarzda chiziladimi, yoki tez qalamchizgilar chiziladimi tasvirlash jarayoni metodik ketma-ketlikka rioya etilgan holda olib borilishi lozim. 79- rasm.

79-rasm.

Bosh shaklini tushunib etish va model shaklini xarakterlovchi sermazmun holatni (joylashuvni) aniqlash uchun har bir uzoq davom etuvchi rasmni umumiy chizgilar chizishdan boshlash tavsiya etiladi. Modelning uzoq muddatli tasviri ishlanganida, ushbu modelning bir nechta chizgilarini ishlash foydali, ammo boshqa nuqtai nazardan olib qaralsa, chizgilar chizishdan asosiy maqsad modelning uch tomonli shaklini to'liqroq tasavvur etishdan iborat. Shuningdek, o'quvchilar qadimgi usta rassomlarning portret asarlaridan nusxalar ko'chirishlari va ularning ijodlarini o'rganishlari muhimdir (80-rasm).

80-rasm.

6 BOB. GAVDA SKELETI TO'G' RISIDA MA'LUMOT. GAVDA SUYAKLARI, BO'G'IMLARI, BIRLASHMALARI, HARAKATLARI VA ULARNING PLASTIKASI

6.1. Inson skeletining qalamtasviri

Inson qomati rasmini chizish skelet va uning asosiy qismlari tuzilishini o'rganish bilan chambarchas boliq. Shuning uchun skelet tuzilishi bo'yicha dars mashg'ulotlarini o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Skelet tirik odam (yoki anatomik model) holatiga yaqin holatda, tik turgan chog'da, bir qo'li pastda, ikkinchisi biror narsani ushlab turgani bo'yicha va bir oyog'iga tayanib turgan holatida joylashtiriladi.

Skeletning bir o'zini yoki inson modeli bilan birgalikda chizish uchun naturadan odam modeli qanday bo'lsa, o'sha holatda chizish mahorati zarur bo'ladi. Skelet inson tanasining konstruktiv va dinamik ko'rinishi bo'lib hisoblanadi; u harakatlanuvchi asos vazifasini o'taydi va odamning harakatlanishi, yurishi, yugurishi, mehnat qilishi, sport bilan shug'ullanishi va h.k.lar ushbu konstruktiviyasining tuzilishiga bog'liq.

Suyaklarning birlashgan joyi (bo'g'im va birikmalar) o'zaro harakati muskullarga boshni burish, tana asosini egish va bukish, qo'lni ko'tarish va tushirish, kaftni mushtum holatiga keltirish, hamda har bir barmoqni alohida harakatga keltirish imkonini beradi. Rasm chizish chog'ida o'quvchilar e'tibori tors (tana asosi), bosh va qo'l-oyoqlarni harakatga keltiruvchi bo'g'imlarning turli-tumanligiga qaratiladi. Harakat davomida bo'g'imlarning ahamiyatini amaliy jihatdan tirik odam misolida ko'rsatish mashg'ulotni yaxshi o'zlashtirilishiga turtki bo'ladi. Bu rassomlar uchun skelet va tirik inson tanasi o'rtasida uzviy bolqlik mavjudligini yaxshiroq anglab etish imkonini beradi.

Inson skeleti ma'lum ketma-ketlik asosida chizilishi kerak. Qog'ozga avvalo tasvirning umumiy holati va joylashadigan o'rnini ko'rsatuvchi engil shtrixlar chiziladi. Skelet balandligi vertikal bo'yicha o'mrov suyagidan (to'sh suyagi tutqichidan) tovongacha bo'lgan oraliq hisoblanadi va u belgilab qo'yiladi. Oyoqlar joylashuvchi yuzada gorizontal tekislikdagi oyoq o'rnini ko'rsatuvchi perspektiv to'g'ri chiziqlar chiziladi.

So'ngra skelet balandligini oyoq suyaklarini birlashtiruvchi chiziq orqali ikkiga bo'linadi, o'mrov suyaklari birlashgan joydan esa ikki elka suyagini birlashtiruvchi chiziq tortiladi.

Vertikal chiziqning yuqori uchidan pastga tomon (butun tana balandligini hisobga olgan holda) kalla balandligi aniqlanadi va shundan so'ng butun skeletning balandligi kelib chiqadi. Son suyaklarining do'mboqlari o'rtasidagi oraliq masofa va o'mrov suyaklari holati o'zaro va butun skeletga nisbatan solishtirib aniqlanadi.

Aniqlangan son suyaklari chiziqlari uchidan pastga, oyoqning tizza bo'g'imlari tomon yo'nalgan to'g'ri chiziqlar o'tkaziladi. Tizza bo'g'imlaridan esa tovongacha chiziq tortiladi.

Shundan so'ng skeletning yuqori qismini chizmalarini ishlashga kirishiladi. Son chizig'i asosida tos suyagi, uning balandligi va umumiy shakli (trapetsiya) aniqlanadi. Dumg'azadan (tos suyagining eng pastki qismida joylashuvchi qismdan) boshlanuvchi va Bosh suyagigacha davom etuvchi umurtqa pog'onasi yo'nalishini ko'rsatuvchi chiziq chiziladi. Yuqorida aniqlangan Bosh suyagi balandligi butun Bosh suyagini chizishda asos bo'lib xizmat qiladi. Shundan so'ng Bosh suyagining burilish burchagini ko'rsatuvchi bo'yin suyagi chiziladi.

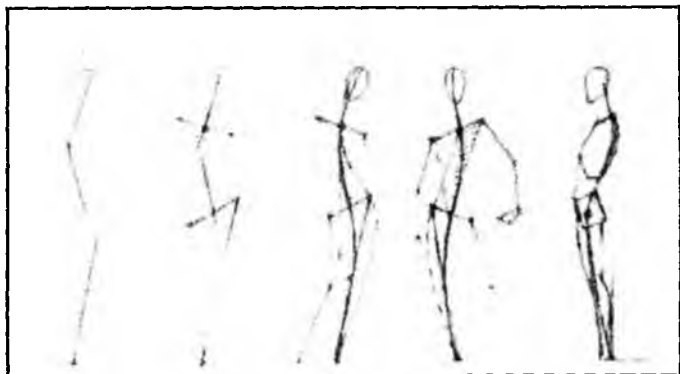
Ko'krak qafasi shakli va o'lchamlari umumiy belgilanadi —umurtqa pog'onasidan yuqori qismidan elka suyaklari o'tuvchi to'sh suyagigacha.

Rasmda orqa tarafdin ko'krak qafasi ustida yotuvchi kurak suyaklarining umumiy ko'rinishi engil chiziqlarda belgilab olinadi. Shundan so'ng qo'l suyaklariga mos keluvchi sxema chiziqlari - elka chiziqlari oxiridan kaftgacha, kaftdan kaft usti suyalarigacha chiziq chiziladi.

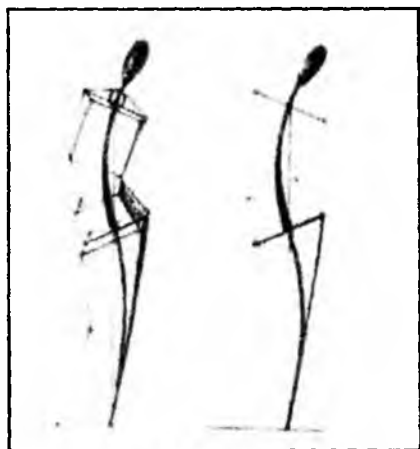
Skelet chizishdagi ketma-ketlikni pedagog skeletdagi suyak va birikmalar asosida tushuntirib beradi. Bunda u quyidagi asosiy nisbat munosabatlarini eslatib o'tishi kerak: odatda pastga tushirilgan qo'l son suyagining o'rtasigacha cho'ziladi, son suyagi uzunligi jihatidan boldir suyagi bilan deyarli bir xil, elka va tirsak suyaklari ham bir biriga teng deb olinishi mumkin. Bosh suyagining butun skeletga nisbati esa inson gavdasining tuzilishiga (bo'y bastiga qarab) 1:7; 1:7,5 yoki 1:8 bo'lishi mumkin (63-rasm).

Skelet sxemasi chizilganidan keyin, suyak shakli va suyaklarning birlashish xarakterini aniqlashtiruvchi chiziqlar chiziladi. Asosiy suyaklarning o'lchamini aniqlashda sxema va natura chiziqlari orientir bo'lib xizmat qiladi.

Skeletning shtrixli tasviri (unga yorug'lik tushishi natijasida uning hajmi ham ko'rsatilganida) rasm tayyor deb hisoblanadi. Skelet rasmini chizib bo'lgandan so'ng, insonning turli holatlari vaqtida gavda tuzilishining sxematik rasmlarini chizib mashq qilish o'quvchilar uchun muhimdir (81, 82-rasmlar).

81-rasm.

82-rasm.

6.2. Jan Antuan Gudonning «Ekorshe» gips anatomik modeli rasmini chizish

Tasviriy san'atda inson shaklini yaratish murakkab ijodiy jarayon bo'lib, agar o'quvchi birinchi bor naturadan kiyimdagi inson tasvirini ishlayotgan bo'lsa, u turli qiyinchiliklarga duch keladi, bu qiyinchiliklar ayniqsa tasavvur yoki xotiraga asoslanib rasm ishlash vaqtida ko'zga tashlanadi.

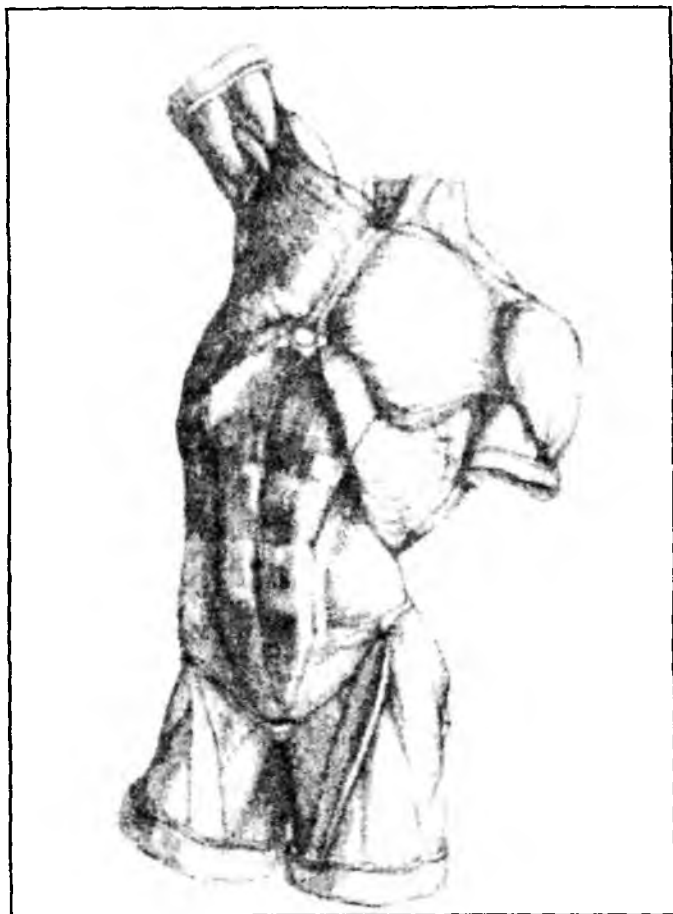
Insonning anatomik tuzilishini tirik, harakatdagi inson misolida o'rganish mushkul. Shuning uchun ushbu mushkul vazifani bajarishda mashhur frantsuz haykaltaroshi Gudonning «Ekorshe» modelidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Gipsdan ishlangan ushbu anatomik model o'zida inson tanasining terisiz holatini aks ettiradi. Uni chizish orqali odam tanasining plastik asosi bo'lib hisoblanuvchi muskullar tuzilishini o'rganish imkonini beradi.

Rasmni qog'ozning to'rtidan bir qismida ishlash tavsiya etiladi. Bu yerda anatomik modelning turli ko'rinishi ishlanadi.

1-vazifa. Anatomik modelning old tomondan ko'rinishini tasvirlash. Model old tomoni bilan 30-40 sm taglik ustiga o'rnatiladi.⁸³ rasm. Bunda jism yoritilganlik darajasiga e'tibor beriladi va yorug'lik yuqori-yon tomondan tushishi va hosil bo'lgan soyada model shakli yaxshi anglashilishi kerak. Shuningdek, rassomning yon tarafga uzoqroqqa skeletni xuddi shunday holatda joylashtirish bir-biri bilan bo'g'im va paylar orqali birikkan alohida suyaklardan tashkil topgan karkas modelni aniq tasavvur etish imkonini beradi. Skelet suyaklari inson tanasining plastik va nisbiy tuzilishini namoyon etadi. Chunki suyaklarning o'lchami tana qismlari o'lchami va nisbatlarini belgilab beradi. Ularning o'zaro birlashgan joyi esa tana harakati amplitudasini ko'rsatadi. Bundan tashqari suyaklar qattiq va ularning shakli o'zgarmas, muskullar esa kichrayib, kattalashib turadi, bu esa malakasiz rassomlarni chalgitishi mumkin.

Rasm chizuvchilar bir-birlaridan eng kamida bir-ikki anatomik model uzunligiga teng masofada joylashadilar. Shunda model va uning markaziy chizig'i barchaga ko'rinadi. Markaziy chiziq juft (simmetrik) shakllarni ishlash chog'ida orientir vazifasini o'taydi.

83-rasm.

Yosh rassomlar modelni yon tarafdin, markaz chizig'i to's suyagi bilan aralashib ketgan ko'rinishidan rasm chizmasligi kerak. Chunki bu yerda rassom uchun simmetrik juft shakllarni solishtirish imkoni bo'lmaydi.

Anatomik model rasmini ishlashning boshlang'ich bosqichi boshqa jismlar rasmini ishlashdan farq qilmaydi. Bunda jism sinchkovlik bilan tahlil qilinadi. Rassom modelni o'rganadi va ko'rish nuqtasini tanlaydi. Rassom tasvir vositalarini tayyorlab

ishga kirishadi. Model berilgan formatdagi qog'ozga to'liq sig'ishi uchun, avvalambor modelning eng yuqori va eng pastki nuqtalarini aniqlash kerak. Rasm ishlash jarayonida tasvir qog'ozning markazida joylashishi kerak.

Rasmni bir ko'rish nuqtasidan chizish katta ahamiyatga ega, ammo jismning turli tomonlarini bilish va kuzatish kerak. Shuning uchun rassomlar orasida shunday naql bor: *«Jismni old tomonidan chizayotganingizda, uning yon tomonlarini ham tasavvur eting»*.

Odam modeli rasmini ishlash chog'ida doimo shuni yodda tutish kerakki, hajmli shakllar rasm chizishning asosi bo'lib hisoblanadi, rasm chizish ketma-ketligi esa umumiydan alohida qismlarga va qismlardan boyitilgan umumiy tasvirga o'tish tartibida amalga oshirilishi kerak. Naturadan rasm chizish tartibiga amal qilmaslik natijasida, ishlangan tasvir notabiiy ko'rinish kasb etadi. Har bir ish o'z boshlanishi, davom etishi va yakunlanishiga ega bo'lganidek, rasm chizish jarayoni ham ushbu uchta bosqich asosida amalga oshirilishi kerak. Umumiydan qismlarga, oddiydan murakkabga o'tish tartibi — rasm chizish jarayonidagi asosiy bosqichlari bo'lib hisoblanadi. Ish boshlash avvalida rassom rasmning umumiy ko'rinishini belgilab oladi. Bu yerda u shaklning joylashuvi, harakati va xarakterini hisobga olishi lozim.

Rasm chizishda modelni ushbu model joylashgan gorizontal yuzaga nisbatan, hamda kenglikda vertikal bo'yicha to'g'ri joylashtirish katta ahamiyatga ega. Buning uchun avvalambor bo'yin chuqurchasidan tos suyagi tomon cho'zilgan va dum suyagi bilan yakunlangan markaziy o'qchizig'i holatini aniqlash zarur. Inson tanasi simmetrik va uning markaziy o'q chizig'i tors (tana asosi) harakatini aniq ko'rsatib beradi.

Ko'pincha yosh rassomlar tomonidan ishlangan tik holatdagi model yiqilayotgan ko'rinish kasb etadi. Buning asosiy sababi markaziy og'irlik chizig'i bo'ylab tushirilgan vertikal tasvir lanayotgan inson oyoqlariga (yoki tana og'irligi tushayotgan oyoqqa) to'g'ri kelmaydi. Rassom tananing asosiy qismlari bir-biriga nisbatan qanday holatda joylashganini aniqlashi muhimdir (qaysi oyoqqa tana tiralgan, tos suyagi oyoqlarga nisbatan qanday holatda joylashgan va u qay darajada egilgan, bosh va

qo'llarning burilganligi va hok. Model harakati rasmda to'g'ri ifodalanishi lozim. Buning uchun esa rassom model holatini, joylashuvini to'g'ri tahlil qilishi muhimdir.

Model holatini aniqlash uchun og'irlik tushish markazi va uning yo'nalishini aniqlash zarur. Og'irlik tushish markaziga ko'ra tana qismlari shunday joylashishi kerakki, bunda tana muvozanatda saqlanishi kerak. Model egilganida og'irlik tushish markazi ma'lum yo'nalish bo'yicha o'zgaradi. Bir oyoqqa tiralib turilganda (rasm), tiralish yuzasi tovon bilan chegaralanadi, tos suyagining og'irlik tushayotgan oyoqtomondagi qismi balandroq ko'tariladi, ikkinchisi esa biroz tushadi. Tos-son bo'g'imi bo'y-lab o'tkazilgan chiziqlarning og'irlik tushayotgan tarafi ko'tariladi. Tiralgan oyoqning tizza qismi bo'sh oyoqning tizza qismiga nisbatan teparoqda joylashadi. Tana muvozanatni saqlashga intiladi, jumladan, umurtqa egiladi, bosh va ko'krak qafasi og'irlik markazi bo'lib hisoblangan oyoq tomon egiladi. O'mrov suyaklari va ko'krak qafasi yo'nalishini ko'rsatuvchi chiziqlar tos suyagi va tizzaga nisbatan qarama-qarshi tomonga egiladi. Yon tomondan qaralganida shuni ko'rish mumkinki, odam bir oyoqqa tiralganida umurtqa ancha bukiladi, bosh oldinga egiladi, og'irlik tushayotgan oyoq prujinasimon ko'rinish kasb etadi, boldir va tos suyagi esa orqaga egiladi. Og'irlik tushish markazi odam harakatlanishi bilan o'zgarib boradi

Yosh rassomlar ishidagi asosiy kamchilik ko'p hollarda *quyidagi* asosiy nisbatlarni aniqlash bilan bog'liq bo'ladi: bosh butun tana uzunligiga nisbatan haddan tashqari katta yoki kichik, oyoqlar qisqa, qo'llar uzun va hokazo. Model tasvirini to'g'ri ishlash uchun doimiy ravishda asosiy nisbatlarni e'tiborda tutish kerak. Buning uchun o'lchov vositasi sifatida, masalan, bosh balandligini olish mumkin.

Ko'krak qafasi rasmini chizish davomida, avvalambor, o'mrov suyagi, to'sh suyagi va yuqoridagi beshta qovurg'a va ularning yuqori qismiga birikuvchi elka suyagidan boshlanuvchi katta ko'krak muskullarining holati va umumiy shaklini aniqlash kerak. Katta ko'krak muskullari orasida to'sh suyagi yuzasi va uning pastki uchini (xanjarsimon o'siqni) belgilab qo'yish kerak.

Shundan so'ng qo'llar yuqoriga ko'tarilganda ko'krak qafasining yon tarafida tish shaklini eslatuvchi va shuning uchun

ham oldingi tishli muskullar deb nom olgan muskullarning umumiy shakli aniqlanadi. Bunda belning eng keng mushagi-ning bir qismi ham ko'rinadi. Ushbu muskulni ham rasmda belgilash kerak.

Qorinning tashqi egri muskullari shaklini aniqlash va chizish bilan rassom torsning yon tomoni yuzasini chizishni tugallaydi.

Torsning oldingi pastki qismi eng oxirgi o'rinda chiziladi. Bunda asosiy e'tibor shartli o'rta chiziqqa mos keluvchi qorinning oq chizig'iga, hamda muskullari yaxshi rivojlangan odamlarda yaqqol ko'zga tashlanuvchi qorinning to'g'ri muskullari paylariga qaratiladi.

Rasmda ko'krak qafasining oldingi tomonidan torsning oldingi tomonigacha cho'zilgan qorinning to'g'ri muskullari holatini tasvirlab, ko'priksimon pay shakli xarakterini va kindikni belgilash kerak. Yelka kamari rasmini ishlashga kirishish oldidan yosh rassomlarga o'mrov suyagining ichki boshchasi to'sh-o'mrov bo'g'imi yordamida birikishi va o'mrov suyagining uch yo'nalish bo'yicha harakatlanishini tushuntirib berish zarur. Shundan so'ng o'mrov suyagining ikkinchi uchi yelka kamari va ko'krak bilan birikishi ko'rsatib beriladi, yelka kamari va qo'lning harakatlanishida muskullarning (deltasimon muskul, katta ko'krak mushagi, trapetsiyasimon muskul va h.k.) ahamiyati haqida tushuncha beriladi.

Yarem chuqurchasi aniqlanadi va elka kamarining tasviri juftlik asosida ishlanadi.

Model rasmini chizishda, avval yorug'lik-soya munosabatlarini hisobga olgan holda, shtrixlar yordamida umumiy chizgilar chiziladi. Model umumiy hajmga ega bo'lishi uchun shakllarning bir yuzadan ikkinchi yuzaga o'tishini shtrixlar bilan ajratib ko'rsatish lozim.

Shundan so'ng modelning alohida qismlari tasvirini ishlashga va har bir detalni aniqlashtirishga o'tish mumkin.

Shaklni hosil qilish uchun faqatgina model tuzilishi tamoyillarini bilish yetarli bo'lganligi uchun, shaklning mayda detallarini ishlashga hojat yo'q. Masalan, quloq kovagi, burun, barmoq bo'g'imlari va hok.lar chegaralangan vaqt davomida ishlamayotgan rasmda ifodalanmaydi.

Chiziqli-konstruktiv rasmlarda rassom modelning katta va kichik qismlarini umumiyLashtirib bir shakl ko'rinishida tasvirlay olishi, hamda shaklning konstruktiv tuzilishidan foydalanib, ushbu modelning tabiiy shaklini ko'rsata olishi etarlidir.

Shunday qilib gipsdan ishlangan anatomik model rasmini chizish tamoyillarini umumlashtiramiz:

model chizish avvalida engil chiziqlar — shtrix va yorug'lik soyasi bilan chiziladi, hamda shtrixlar va yorug'lik soyasi shakl ajralib chiqqunicha doimiy ravishda qalinlashtirib boriladi;

model rasmini simmetrik qilib chizish kerak, bunda juft shakllar va ularning perspektiv o'zgarishi solishtirib boriladi;

ekorshega tez-tez qarab gohida rasmning tuzilishi, gohida esa qismlari va umumiy shakli tekshirib boriladi;

rassomni chalg'ituvchi kichik detallar tasviriga rasm so'ngida, umumiy tasvir hosil qilingandan so'nggina e'tibor berilishi kerak.

2-vazifa. Anatomik modelning orqa tomondan ko'rinishini tasvirlash. Yoritish asboblari yuqori-yon tarafga shunday joylashtirilishi kerakki, unda modelning barcha qismlariga yorug'lik tushsin. Ishning dastlabki bosqichi modelni old tarafdin chizilgandagi boshlang'ich jarayondan farqlanmaydi.

Rasm chizish tos suyagining yonbosh suyagining yuqori qirralarini, son suyaklarining boshchalari joylashgan joyni hamda dumba muskullarining juft shaklini, dum suyagiga nisbatan simmetrik joylashgan tos suyagini aniqlashdan boshlanadi.

Rasmda umurtqa pog'onasining bosh bilan birlashgan qismi bilinib turishi kerak. Torsning pastki qismini chizishni bel mushagining shakli va holatini aniqlashdan boshlanadi. U yonbosh suyak va dumg'azadan umurtqa pog'onasi bo'ylab boradi. Yorug'-soya munosabatlarini hisobga olgan holda, qovurg'alardan biroz pastqordagi muskullarning ko'rinib turgan qismlari belgilanadi, so'ngra belning yuqori qismini chizishga kirishiladi.

Torsning qo'ltiq chuqurchalaridan boshlanuvchi yuqori qismi ikki tomondan belning eng keng muskullari bilan qoplangan bo'ladi. Bu muskullar torsning dumg'aza qismidan boshlanib, pastki ko'krak umurtqalari va bel umurtqalarini qoplaydi.

84-rasm.

Muskullar ikkita simmetrik burchak bilan qo'ltiq chuqurchalarini hosil qilgan holda, elka suyaklari bilan birlashadi. Rassomlar umurtqa pog'onasi chizig'iga asoslangan holda, keng muskullar yon yuzalarining qo'ltiq chuqurchasigacha bo'lgan qismini belgilaydilar va belning keng mushagi bilan birlashuvchi qorindagi egri muskullarning orqa tarafdagi yuzasini chizadilar. Trapetsiyasimon muskulning yuqori qismi tasviri ishlanganidan so'ng ko'krak qafasi ustida, orqa tarafda (qovurg'alar tepasida) yotuvchi kurakning holati va o'lchami engil chiziqlar bilan belgilanadi. Ularning holati qo'l harakatiga bog'liq. Chap qo'l pastga tushirilganda kurakning ichki tarafi umurtqa pog'onasi bilan parallel bo'ladi; tepaga ko'tarilgan yoki yonga cho'zilgan o'ng qo'l esa kurakning ichki tarafini chetga surilishiga va umurtqaga nisbatan ma'lum burchak hosil qilishiga sabab bo'ladi.

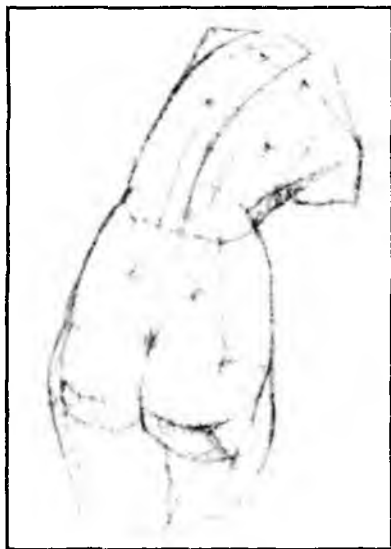
Shuningdek, teri ostida belning keng mushagi bilan ko'zga yaxshi tashlanuvchi katta dumaloq muskullarning juft shaklini

yorug'lik soyasi bilan tasvirlash lozim bo'ladi. Katta dumaloq muskullar kuraklarning tashqi tarafiga birikkan va ular belning eng keng mushagi kabi qo'ltiq chuqurchasi tomon ko'tarilib boradi.

Shundan so'ng kuraklarning akromial o'siqlari va o'mrov suyaklarining oldingi qismidan yelka suyaklarining markaziga tomon yo'nalgan juft deltasimon muskullarning ko'rinib turuvchi qismlari shakli chiziladi.

Shuning bilan ekorsheni orqa tarafdin chizish yakunlanadi va rasmni umumlashtirishga kirishiladi (85- rasm).

Odamning anatomik modeli rasmi skelet tasviri bilan hamohang ravishda, turli burilish burchaklarida ishlanganidan so'ng, o'quvchi inson tanasining anatomik tuzilishini, nisbatlarini, perspektiv o'zgarishini, tana plastikasini tushungan holda rasm chizishga o'tadi. Vazifani yanada chuqurroq o'zlashtirish uchun, ayol torsi modeli tasvirini (85,86,87- rasmlar) chizish ham foydalidir. Shuningdek, inson qaddi-qomatining turli holatlarda chiziqli rasmlarini ishlash ham mavzuni mustahkamlashda ahamiyatlidir (88, 89, 90, 91-rasmlar).

85-rasm.

86-rasm.

87-rasm.

88-rasm.

89-rasm.

90-rasm.

91-rasm.

6.3. Mato rasmini chizish

Stol ustidagi dasturxon, derazadagi parda, shamolda hil-pirayotgan bayroq va h.k. —osilib turuvchi, burmalar hosil qiluvchi jismlar hisoblanadi va rasmda ular u yoki bu koʻrinishda oʻz aksini topadi. Oʻquvchilar boʻlajak mutaxassis sifatida turli burmalarni xis etishlari va chiza olishlari kerak.

Mavzu boʻyicha dastlabki mashgʻulotlar burmalar xususiyatini oʻrganish boʻyicha oʻtkazilishi mumkin. Burmalar baʼzi joylarda qisqargan. Burmalarni chizish jarayonida, ularni mexanik tarzda koʻchirib olish emas, balki ularning hosil boʻlish tartibini kuzatishga intilish kerak.

Burmali tasvir bir nuqtadan shunday yoritilishi kerakki, bunda jism burmalari imkon boricha relefli koʻrinishi lozim. Eng yaxshisi mato joylashtirilganda, uning bir tomoni osilgan holatda boʻlishi, ikkinchi tomoni esa gorizontal tekislikda yotishi kerak. Mato bunday holatda joylashtirilganida, uning burmalari turli xarakterga ega boʻladi. Iloji boricha rasmni ishlash jarayonida ishni murakkablashtiruvchi mayda burmalar tasvirini ishlashdan chekinish lozim. Burmalar aniqroq koʻrinishi uchun, tekis, gʻijim boʻlmaydigan va bir xil rangli mato tan-

lanishi maqsadga muvofiq. Burmalarning hosil bo'lish xarakteri faqatgina matolarning tabiiy xususiyatiga (tuzilishiga, sifatiga) bog'liq bo'libgina qolmay, balki mato shakl va maydon bo'yicha qanday yuzani egallashiga ham bog'liq. Masalan, stol ustidagi dasturxon, hech qanday relef hosil qilmay, gorizontal holatdagi stolning ustki yuzasini o'zida aks ettiradi. Dasturxonning pastga osilib turuvchi qismlari esa burma shakllarni hosil qiladi va dasturxon holati o'zgartirilsa yoki bir tomonidan tortilsa, ularning relefi o'zgarishi mumkin. Stol ustidan ko'tarilgan dasturxon qo'lda osilib turadi va o'z og'irligiga hisobiga osilib turuvchi burmalarning butun tizimini hosil qiladi hamda ularning ko'rinishi va joylashuvi qo'l harakatiga, holatiga, mato qanday osilib turganligiga uzviy boliq.

Osilib turuvchi mato tasvirini rasmda ifodalash — ko'rinib turuvchi burmalarni oddiy tasvirini chizish degani emas; bu jarayon matoni sinchiklab kuzatish va mato bilan bog'liq shaklni o'rganishni ham taqazo etadi.

Tasviriy san'atda asosan inson egnidagi kiyimni, naturmort bilan bog'liq postanovkalarni chiza olish muhimdir. Chunki kiyimdagi burmalar odam harakatlanishi bilan o'zgarib boradi, shuning uchun ham ular tana xarakati bilan to'g'ridan-to'g'ri boliq. Rassomlar oldida doimo shunday vazifa turadiki, ular kiyimni tasvirlash bilan bir qatorda, uning ichida odam tanasi mavjudligini ham ko'rsata olishlari kerak. Chunki kiyimboshi ortida inson go'zalligi, uning g'ururi, qadriyati yo'qolib ketmasligi kerak. Buni qadimgi rassomlarning san'at asarlari namunasida keltirib o'tishimiz mumkin.

Topshiriqlarni bajarish davomida yosh rassomlarga mashhur rassomlarning mato va undagi burmalar sermazmun tasvirlangan asarlaridan ishlangan nushalar namoyish etilishi kerak (92-rasm).

Osilib turgan mato tasvirini ishlash ketma-ketligi quyidagicha. Qog'ozda tasvir o'rni belgilab olingandan so'ng, mato joylashuvchi yuza (stol, kreslo va h.k.) rasmi chiziladi. Keyin ushbu yuzada matoning asosiy burmalari yo'nalishini ko'rsatuvchi tayanch nuqtalar belgilanadi va engil shtrixlar bilan asosiy burmalar hamda matoning gorizontal tekislikda yotuvchi qismidagi burmalar chiziladi. Shundan so'ng, ikkinchi darajali bur-

malarni belgilab, matoning soya tushgan qismlariga shtrixlash yo'li bilan to'q ton beriladi. Shuning bilan osilib turuvchi mato (drapirovka) tasvirining boshlang'ich bosqichi yakunlanadi. Rasmning davomi oddiy tartibda amalga oshiriladi (93, 94-rasmlar).

92-rasm.

93-rasm.

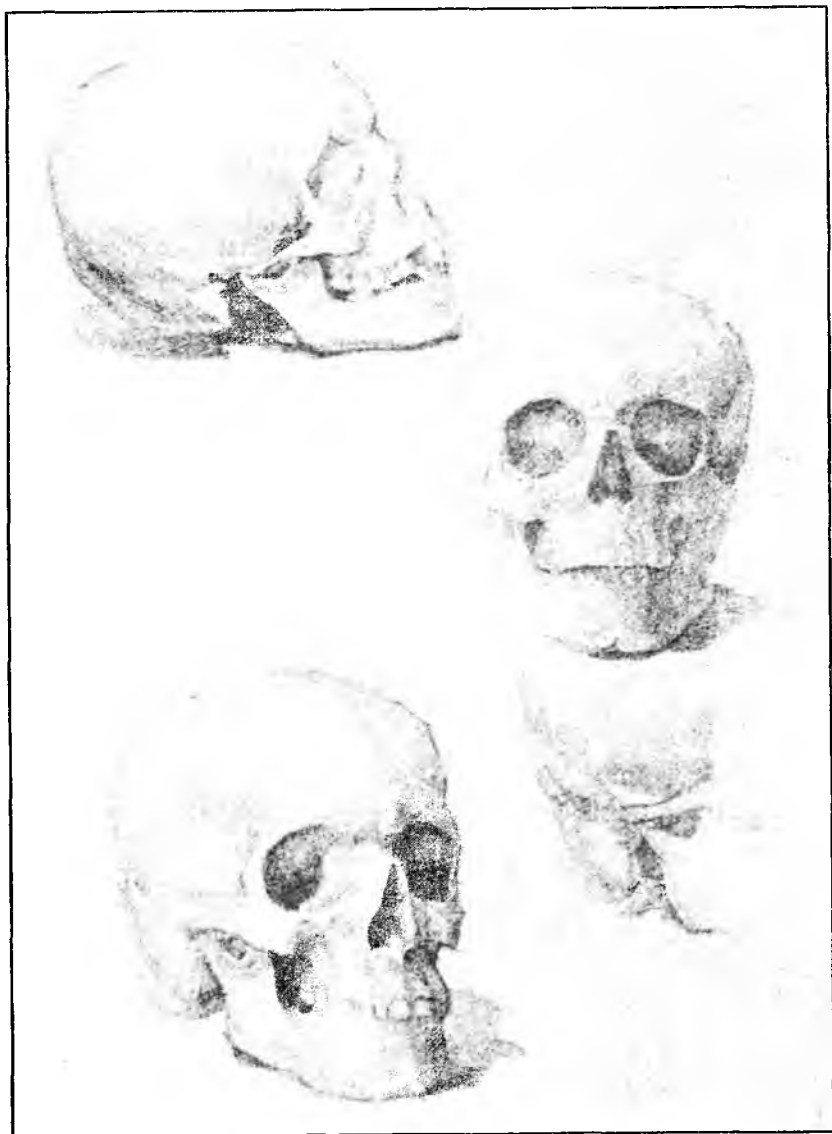
94-rasm.

Mavzularni mustahkamlash bo'yicha savollar.

1. Qalamtasvir bajarish qanday metodlarda olib boriladi. Uning bosqichlarini tushuntirib bering.
2. Uzoq muddatli qalamtasviri ishlash bilan qalamchizgining farqi nimada?
3. O'quv akademik qalamtasviri ishlashning maqsad va vazifalarini tushuntirib bering.
4. O'quv va ijodiy qalamtasviri ishlashning bir-biridan farqi nimada?
5. Qalamchizgi va qoralamalar nima?
6. Shaklning konstruktiv asosi deganda nimani tushunasiz?
7. qirrali buyumlarning konstruktiv asosi deganda nimalarni tushunasiz? *Misollar keltiring.*
8. Shaxsiy soya bilan tushuvchi soyaning farqi nimada?
9. Yorug', soya, yarimsoya, yaltiroqlik reflekslar va ularning bir-biridan farqi nimada?
10. Oddiy va murakkab shakllar deganda nimani tushunasiz?
11. Shakl qurishda yordamchi chiziqlarning ahamiyati to'g'risida gapirib, misollar keltiring.
12. O'q chizig'i nima?
13. Turli shakllarning perspektiv qisqarishi to'g'risida ma'lumot berib, misollar keltiring.
14. Buyum nisbatlari deganda nimalarni tushunasiz?
15. Ufq chizig'i nima?
16. Surat tekisligi nima?
17. Kartina tekisligi deganda nimani tushunasiz?
18. Tutash nuqtasiga misol keltiring.
19. Aylana perspektivasi nima? Misollar keltiring (ufq chizig'idan pastda, yuqorida, ufq chizig'i balandligida).
20. Buyum tekisligini tushuntirib bering.
21. Ufq tekisligi deganda nimalarni tushunasiz?
22. Chiziqli va havo perspektivasi qonuniyatlarini aytib bering.
23. Katta shakl nima?
24. Natyurmortni tasvirlashning metodik bosqichlari nimalardan iborat?

25. Analiz va sintez nima?
26. Pedagogik rasmning oddiy rasmdan farqi nimada?
27. Buyumda yorug'likning taqsimlanish qonuniyatlarini gapirib bering.
28. Tabiiy va sun'iy yorug'lik nurlarining buyumga tushishi natijasida hosil bo'luvchi soya-yorug'lik munosabatlari to'g'risida ma'lumot bering.
29. Tus nima? Buyumdagi tus munosabatlari to'g'risida gapirib bering.
30. Buyumlarga shakl berish tartibi to'g'risida ma'lumot bering (kub, shar, silindr va boshqalar).
31. Qalam, ko'mir, sangina bilan ishlash texnikalari to'g'risida gapirib bering.
32. Odam boshi shakli tuzilishi to'g'risida ma'lumot bering.
33. Profil chizig'i nima?
34. Odam boshi shakli bo'laklarining nisbatlari to'g'risida tushuncha bering.
35. Odam bosh suyagi tuzulishi xususiyatlari nima?
36. Odam boshi shaklini uslubiy izchilikda ishlash tartibi qanday?
37. Burun shakli tuzulishi qonuniyatlarini misollarda ko'rsatib bering?
38. Ko'z shakli tuzulishini rasmda chizib ko'rsating?
39. Boshning asosiy muskullarini sanab o'ting. Ular qanday shaklga ega?.
40. Odam boshi tuzulishini sxema asosida chizib ko'rsating. (3/4 holatda, bosh ufq chizig'idan yuqoridagi rakursda).
41. Ko'zni kesib o'tuvchi chiziq haqida ma'lumot bering. U qaerdan o'tadi?
42. Tayanch nuqtasi, tayanch o'qi va muvozanat o'qi to'g'risida ma'lumot bering.
43. Odamning harakat holati to'g'risidagi ma'lumot bering.

Portret.

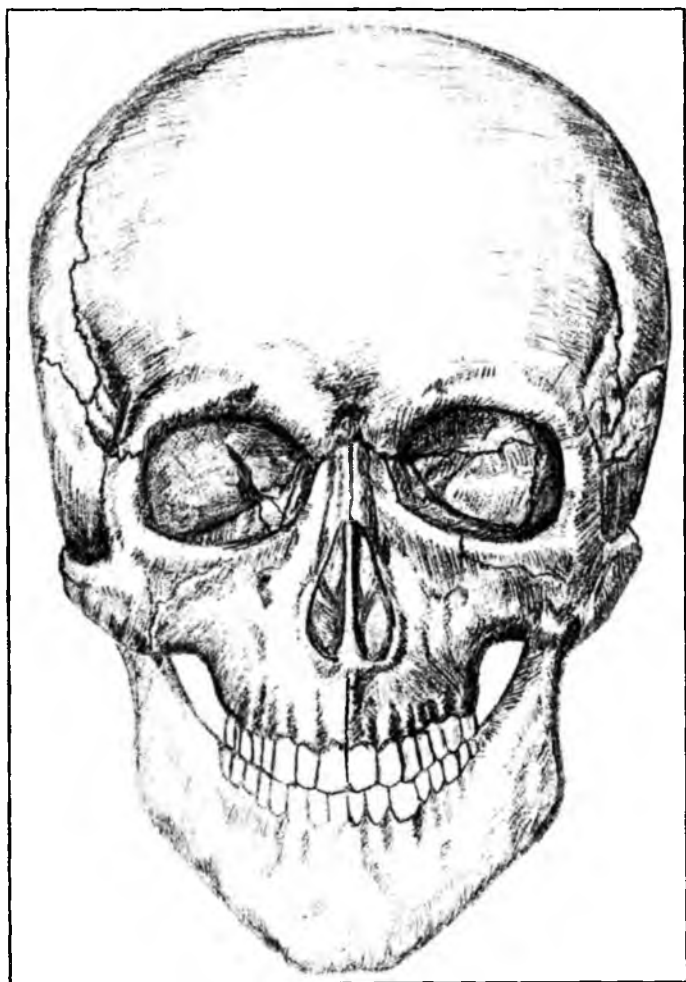

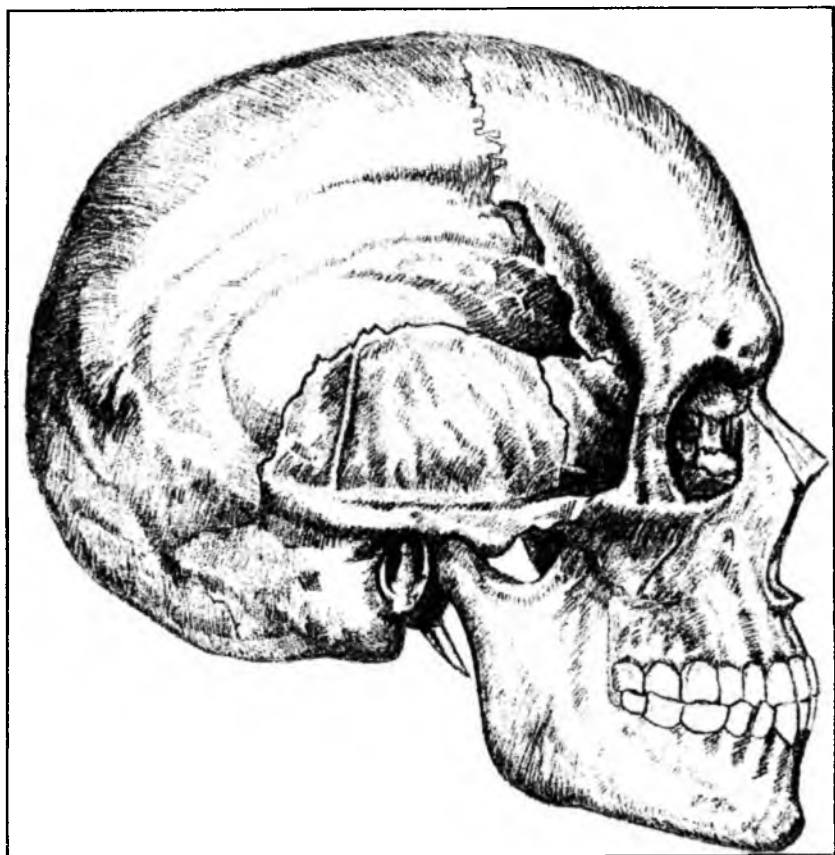

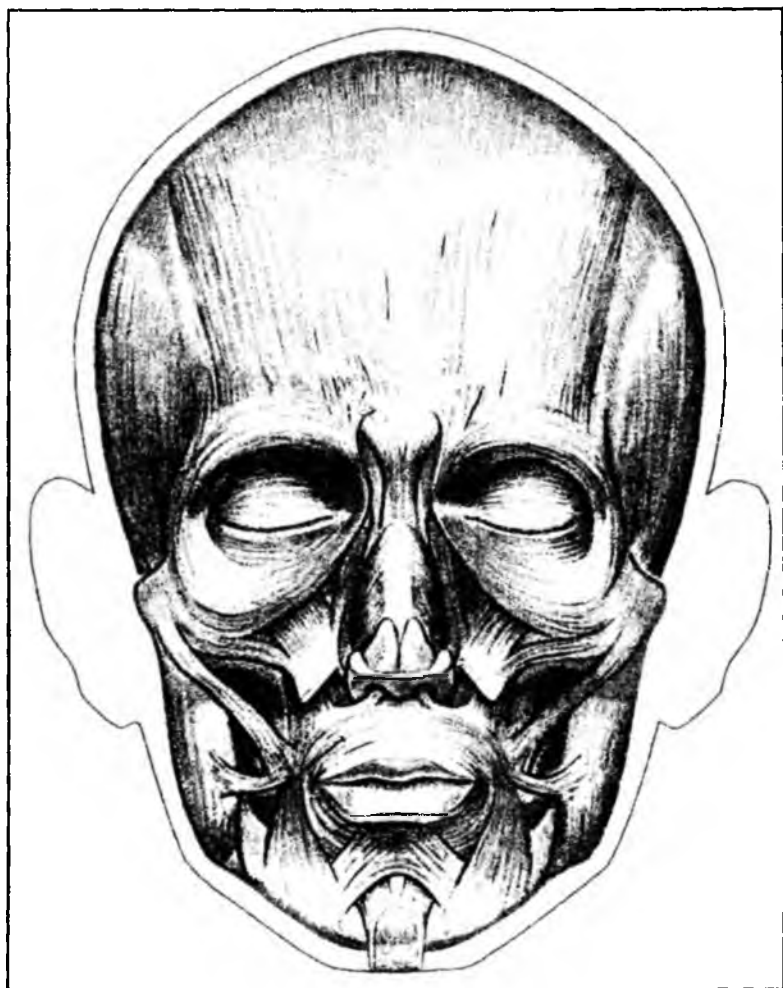
Plastik anatomiya

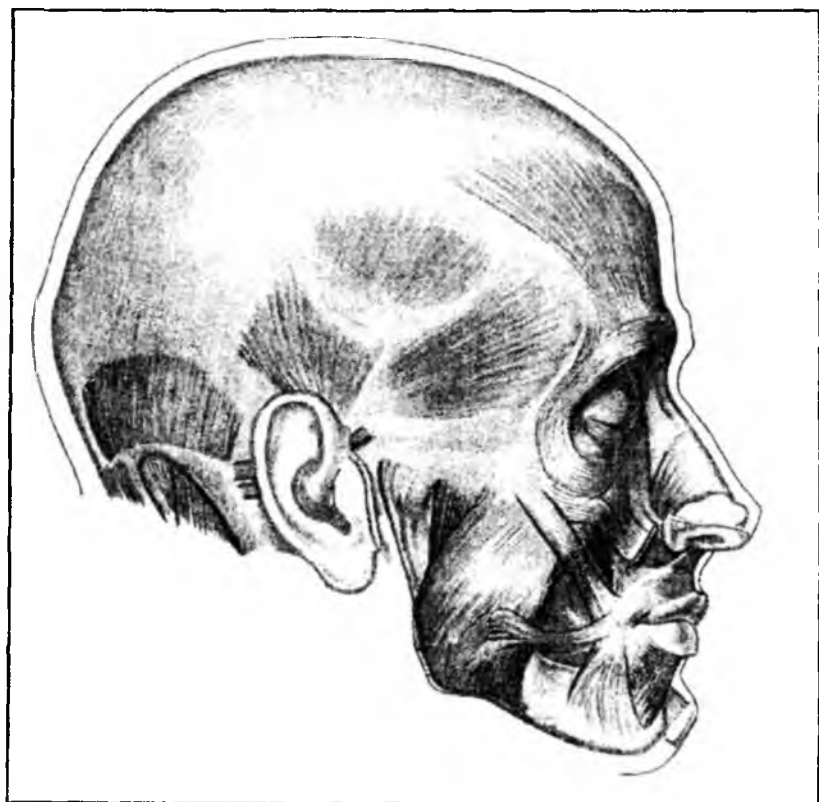
Bosh skeleti.

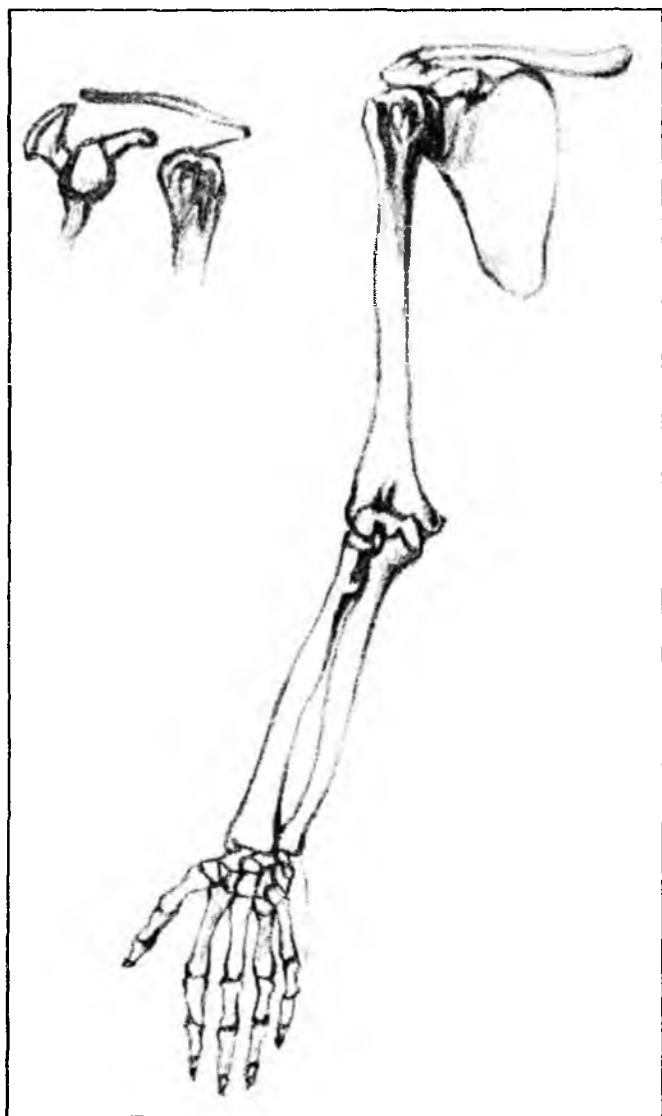

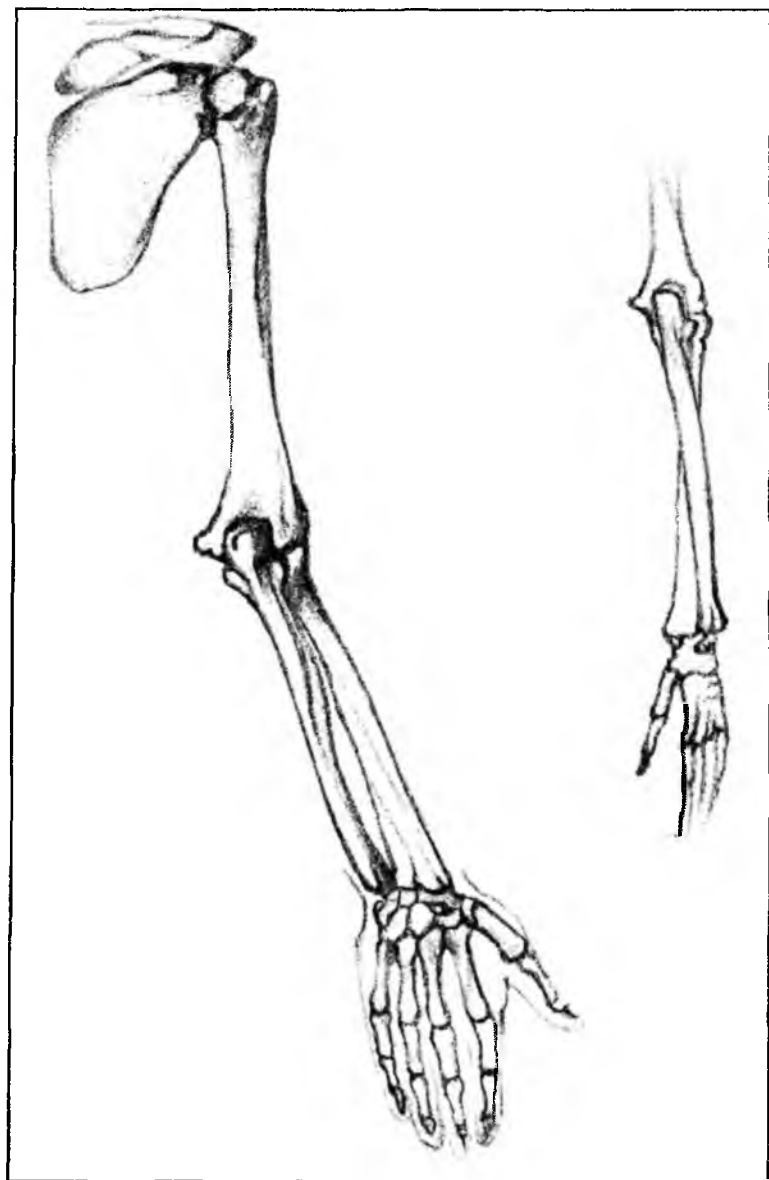
Bosh muskullari

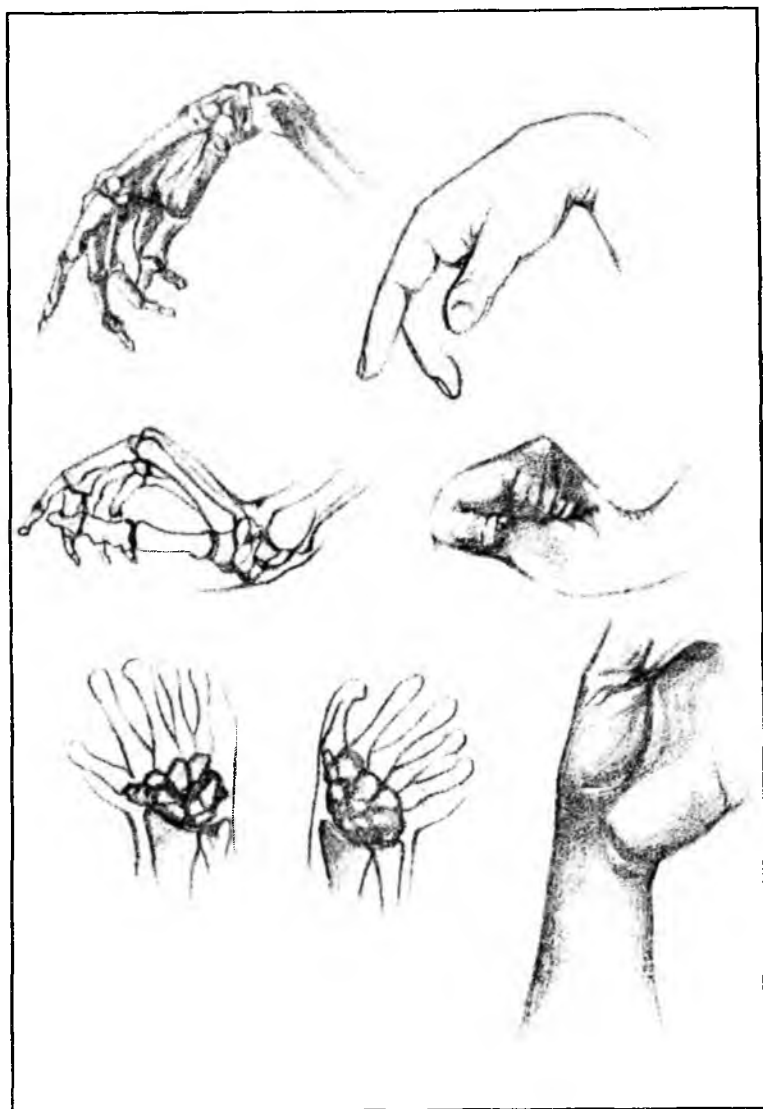

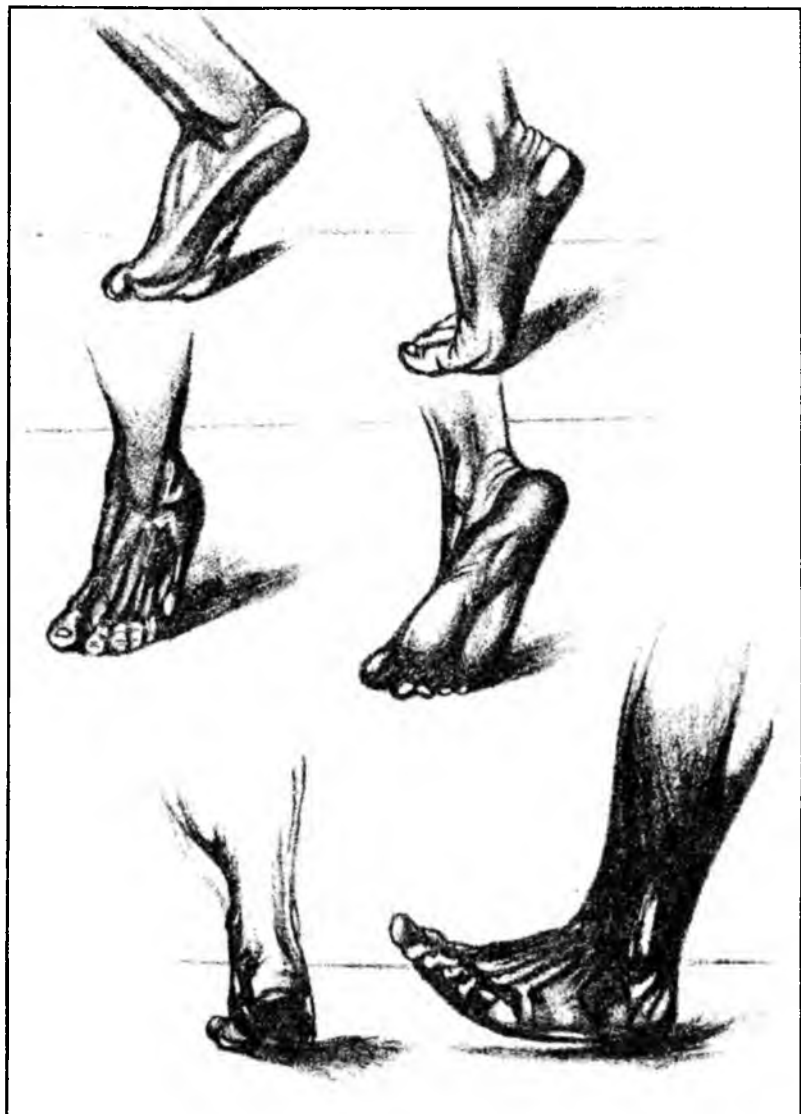
Chap va o'ng qo'l suyaklari

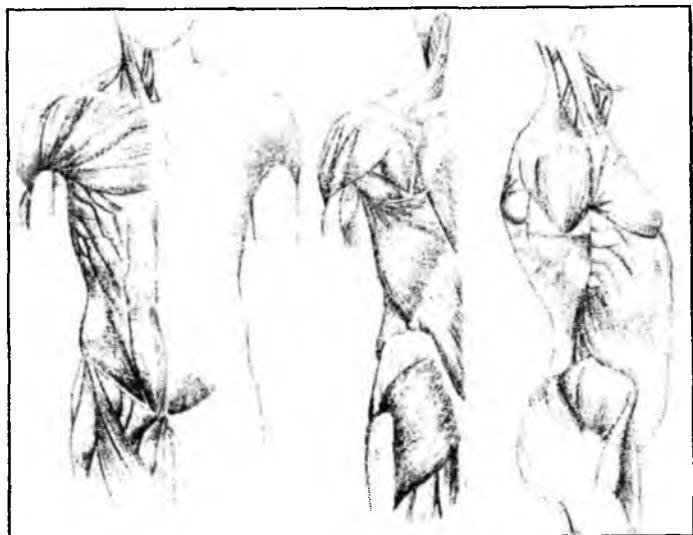

Qo'l va oyoq shakllarining tuzilishi

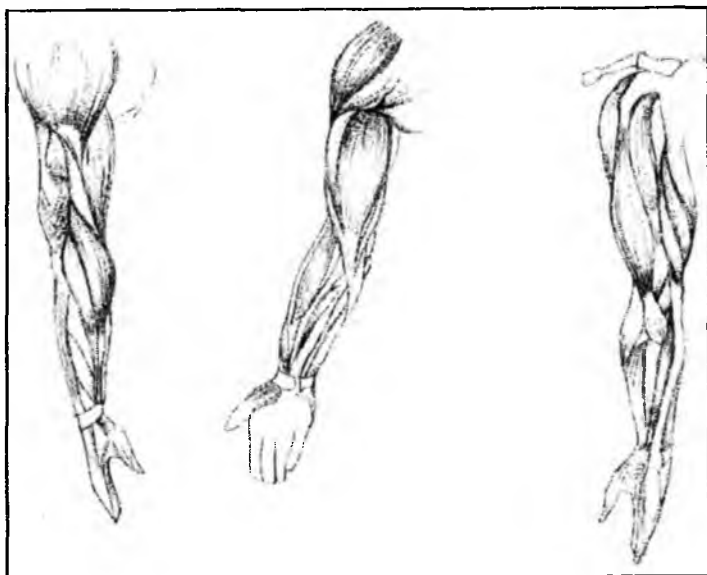

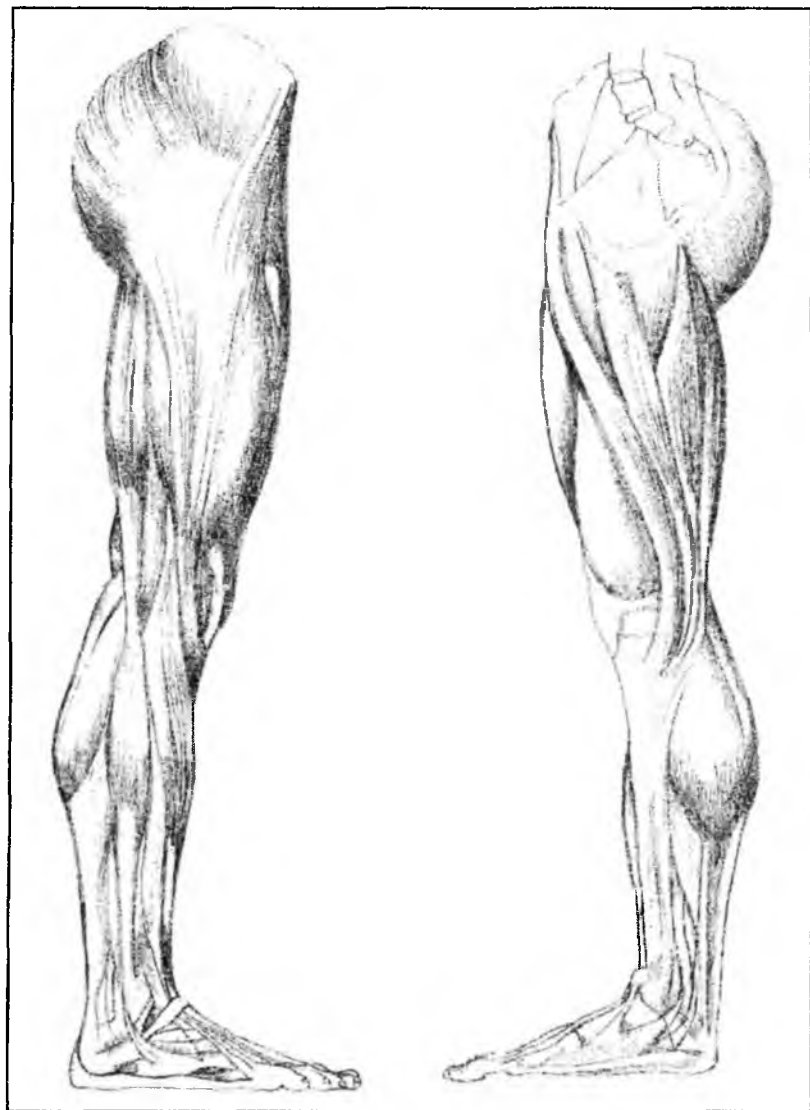
Gavda muskullari

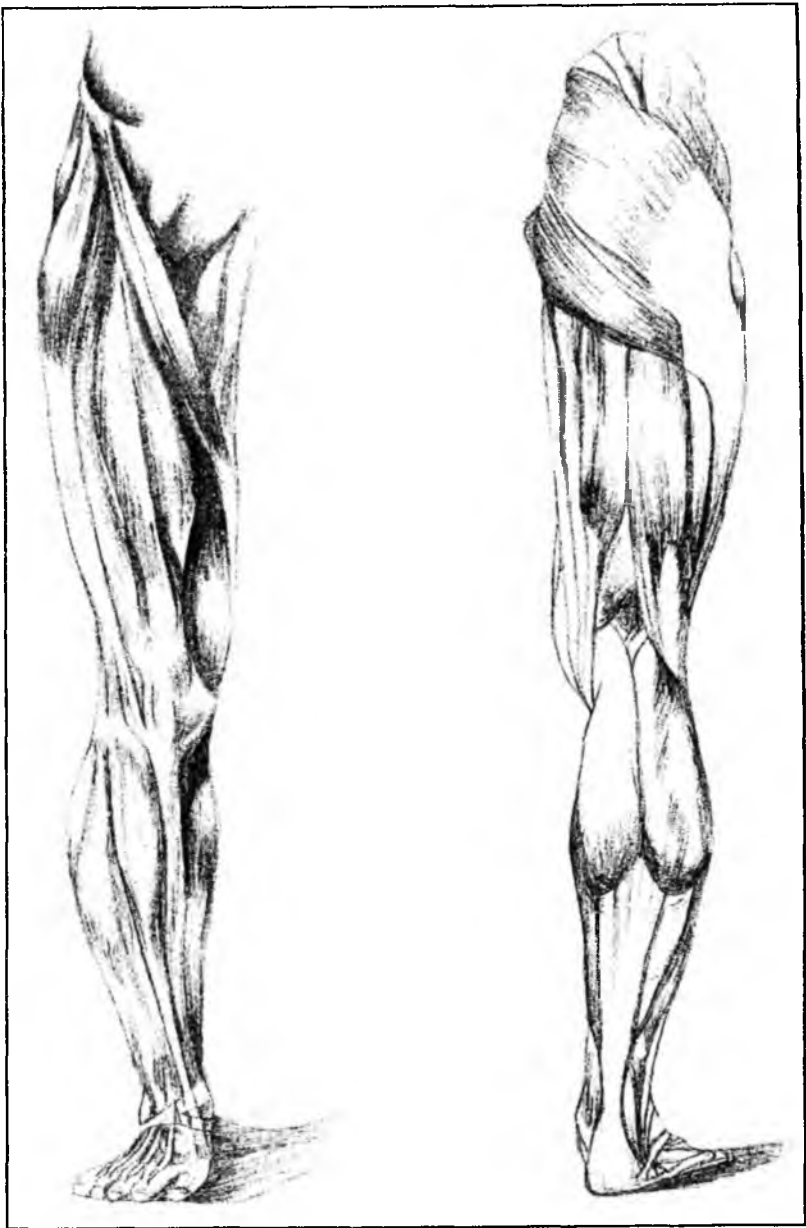

Qo'l muskullari

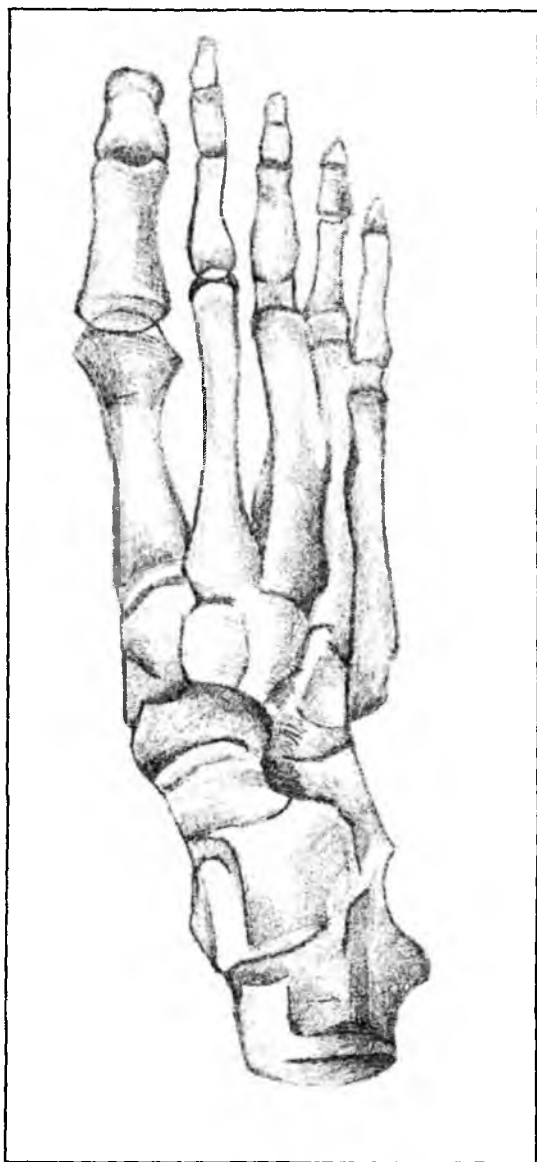

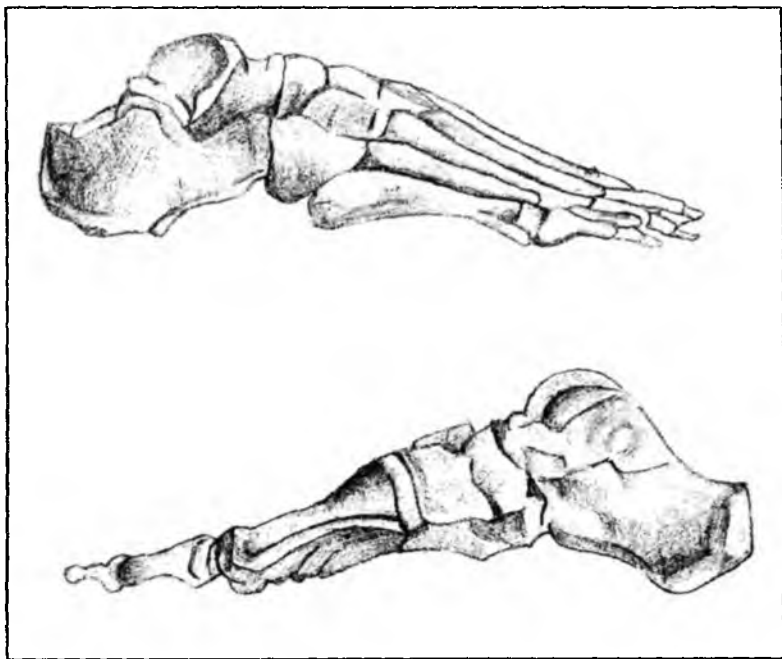
Oyoq muskullari

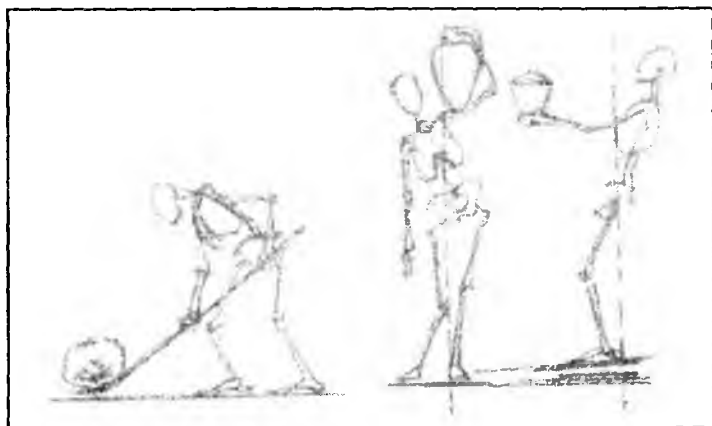

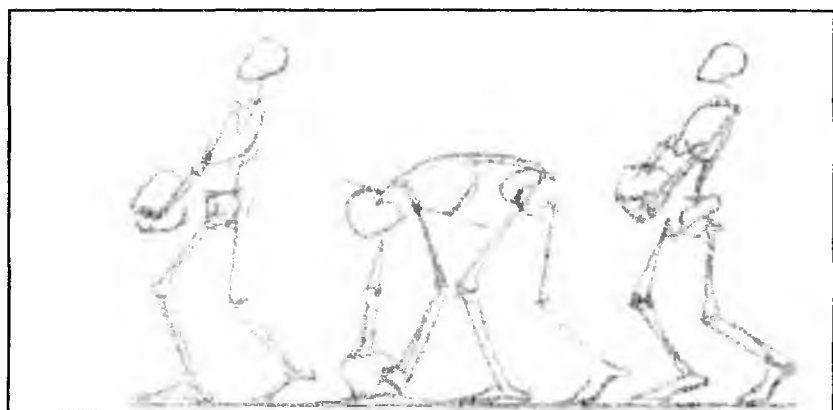
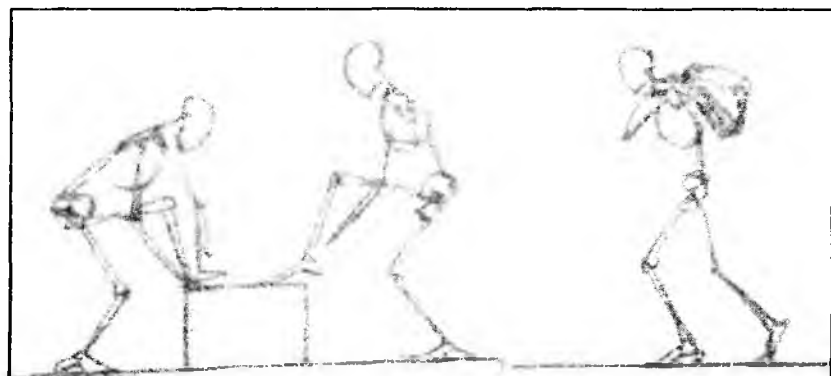
Oyoq suyaklari

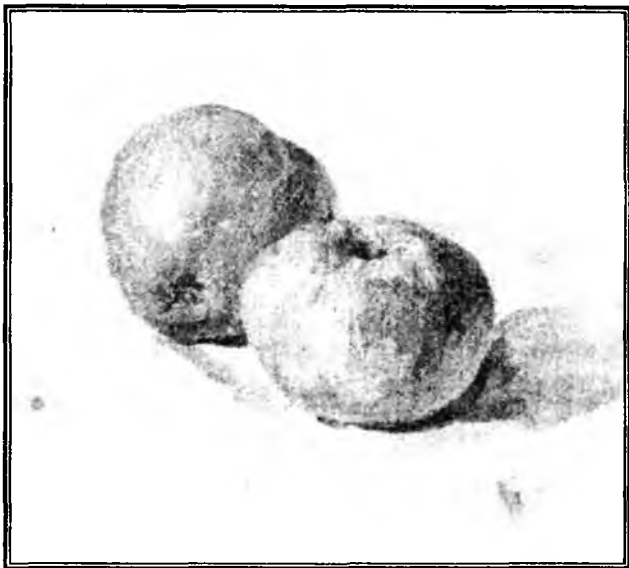

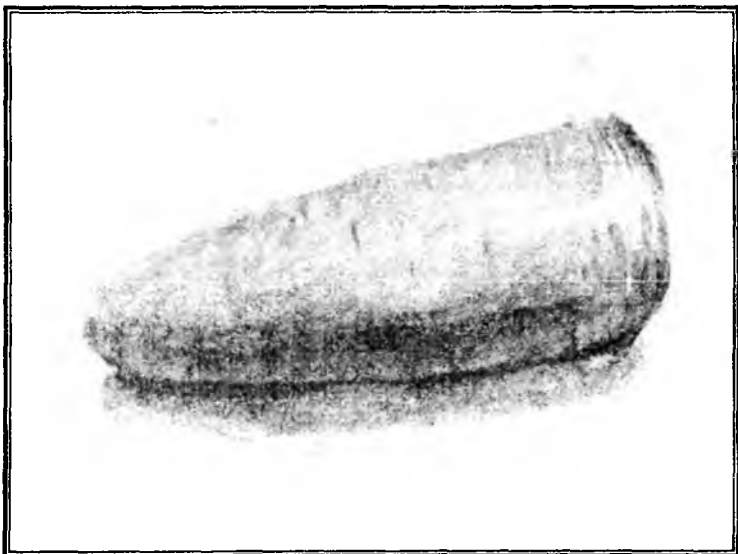
**Insonning turli harakatlar vaqtida
gavdaning ko‘rinishiga oid sxematik rasmlar**

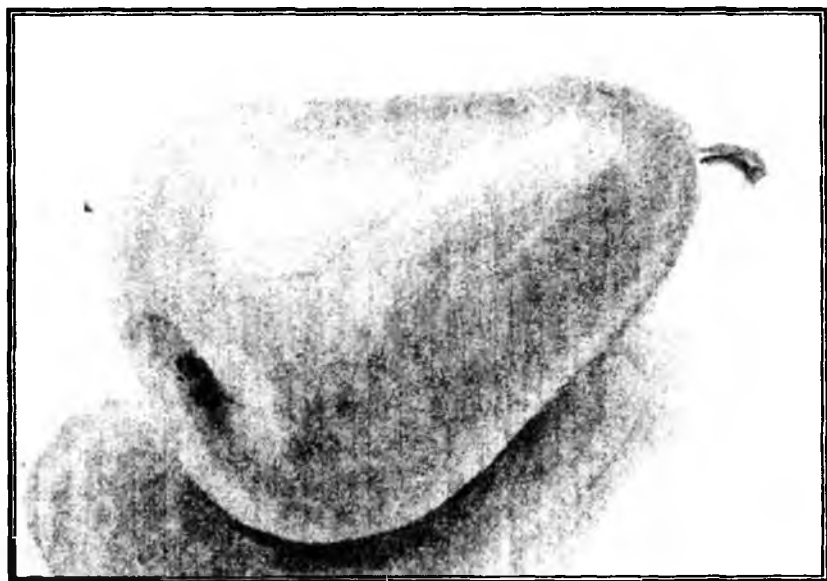
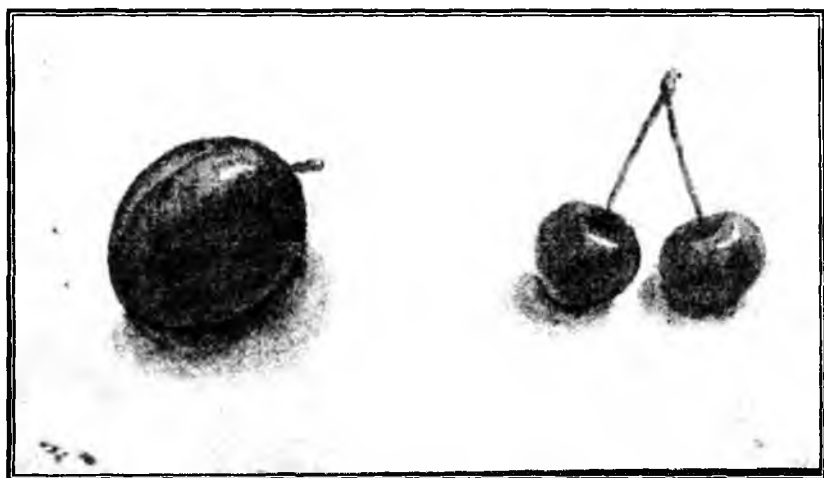

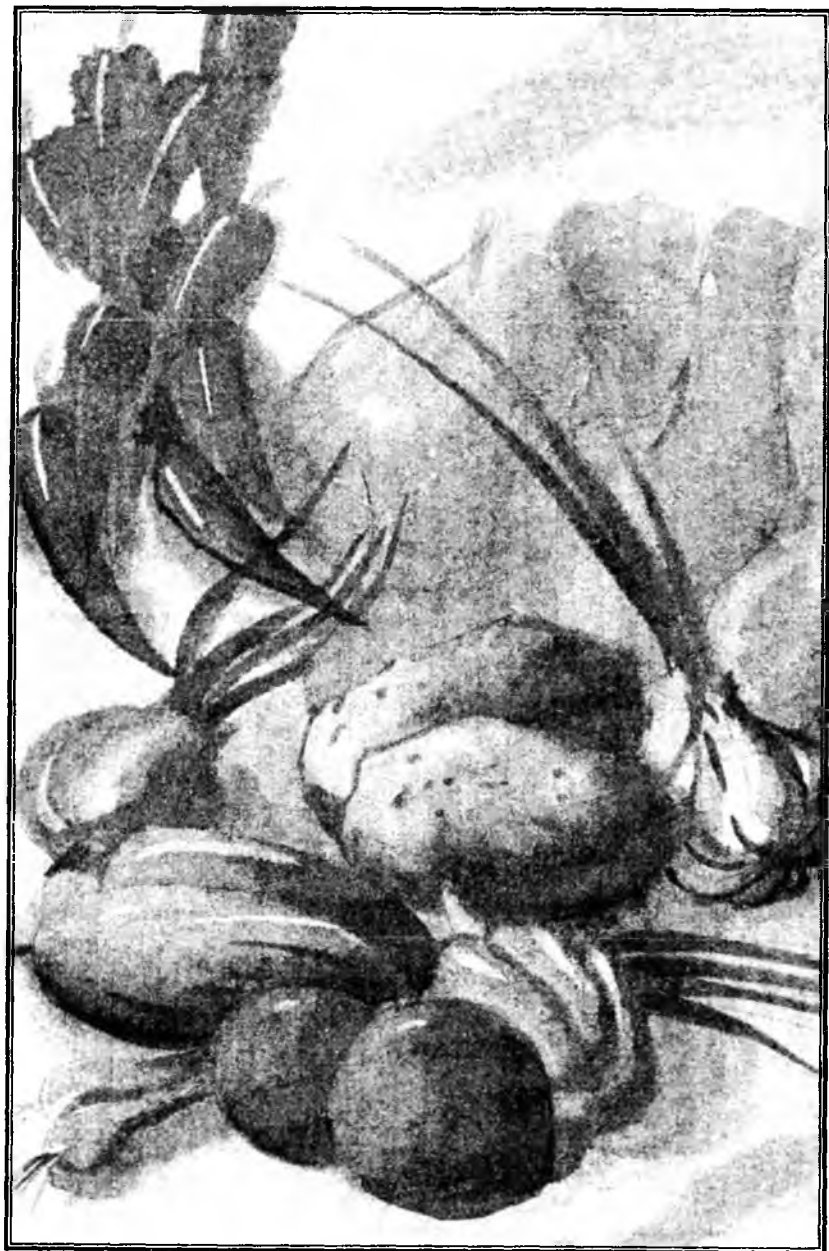

Homaki rasmlar
Meva va sabzavotlarinig rangli homaki rasmlari

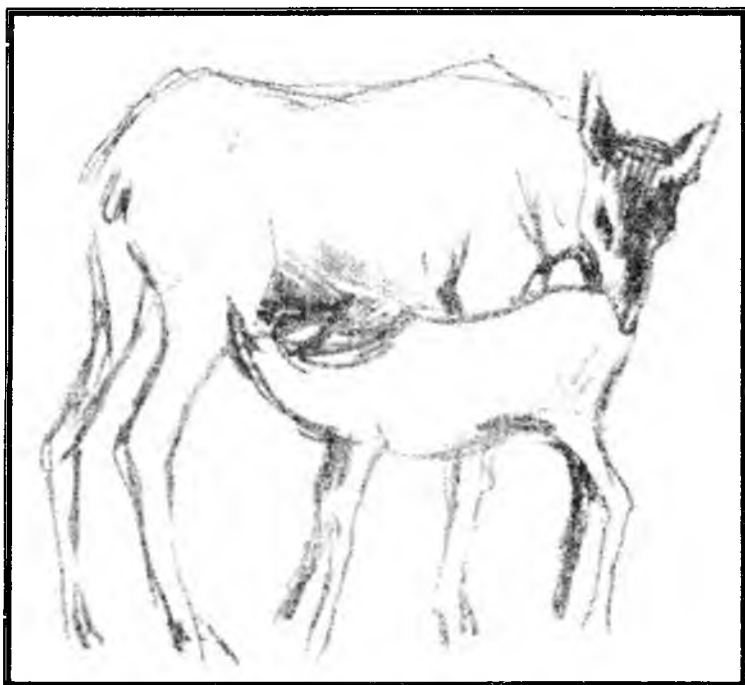
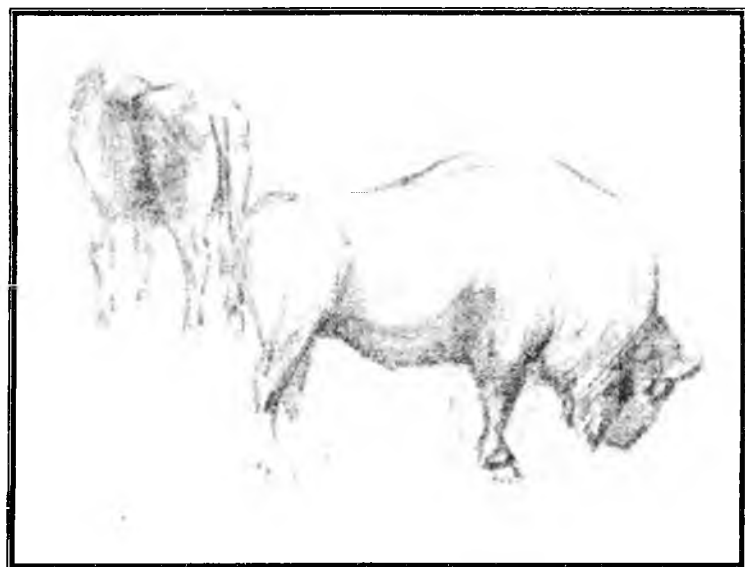

Qush va hayvonlarning qalamchizgilari

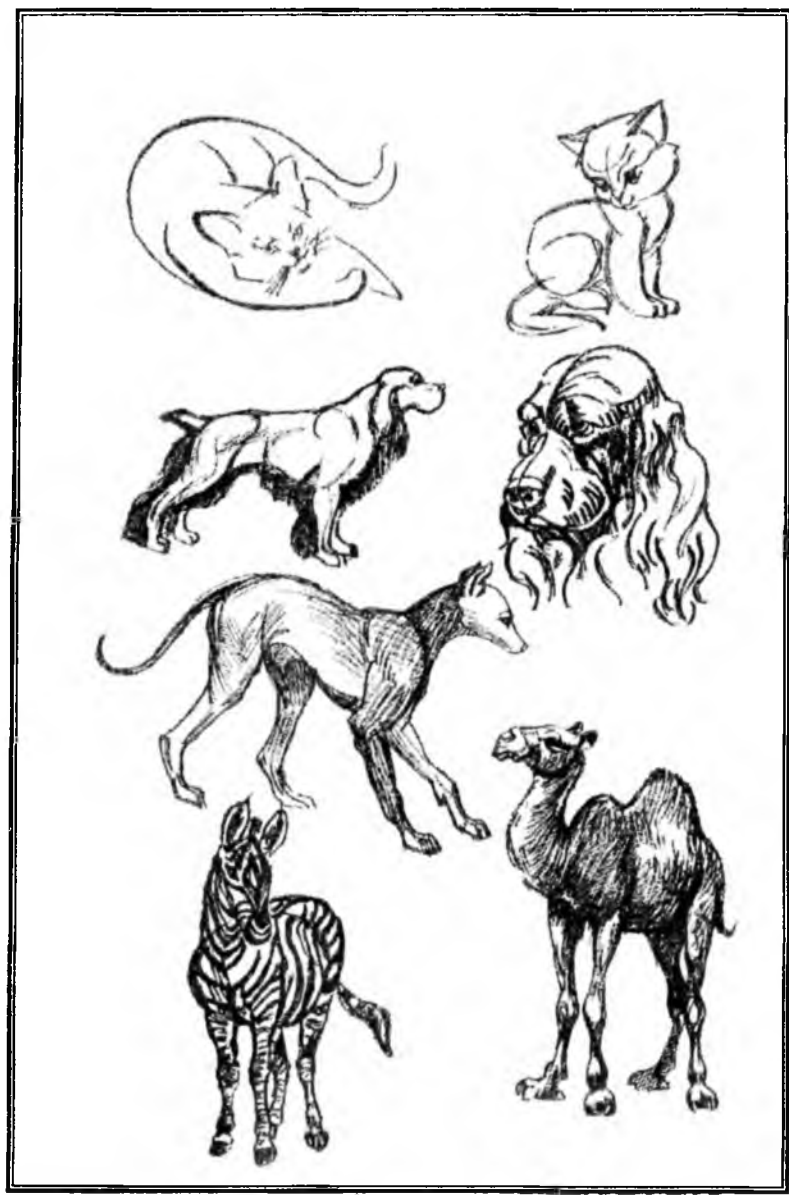

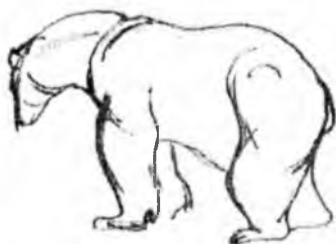

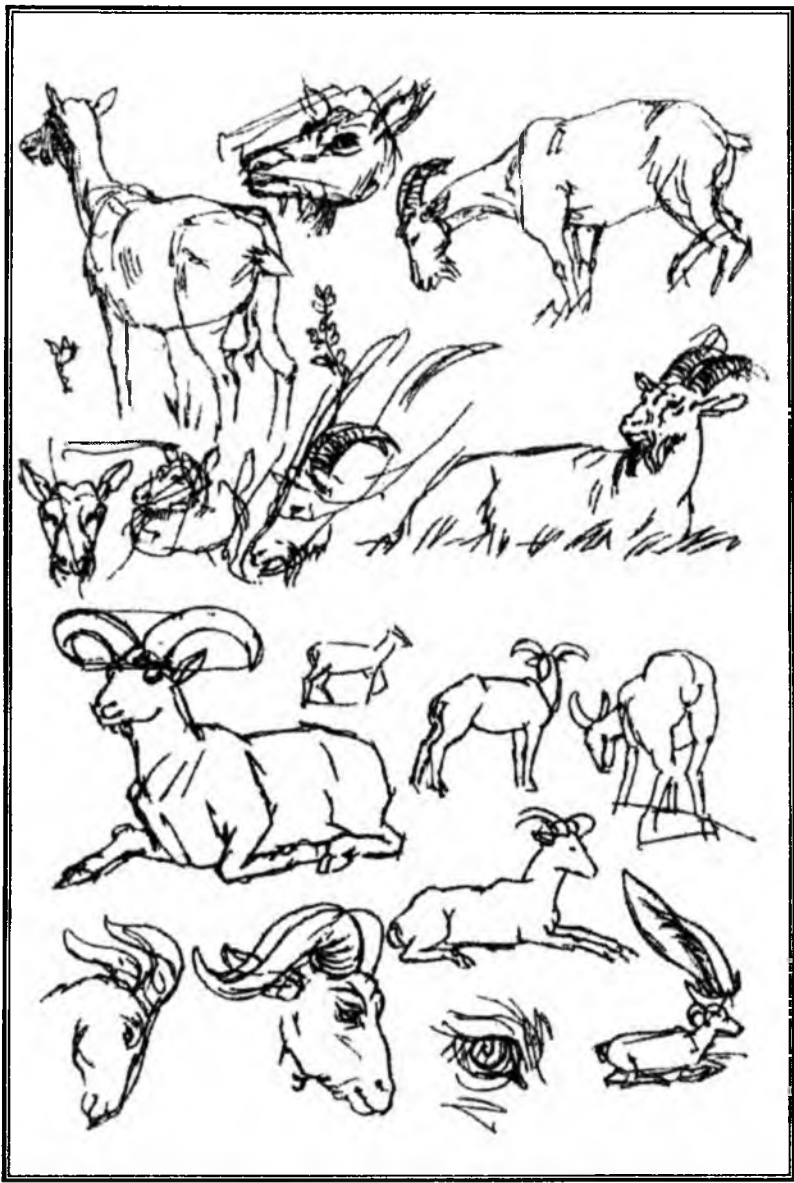

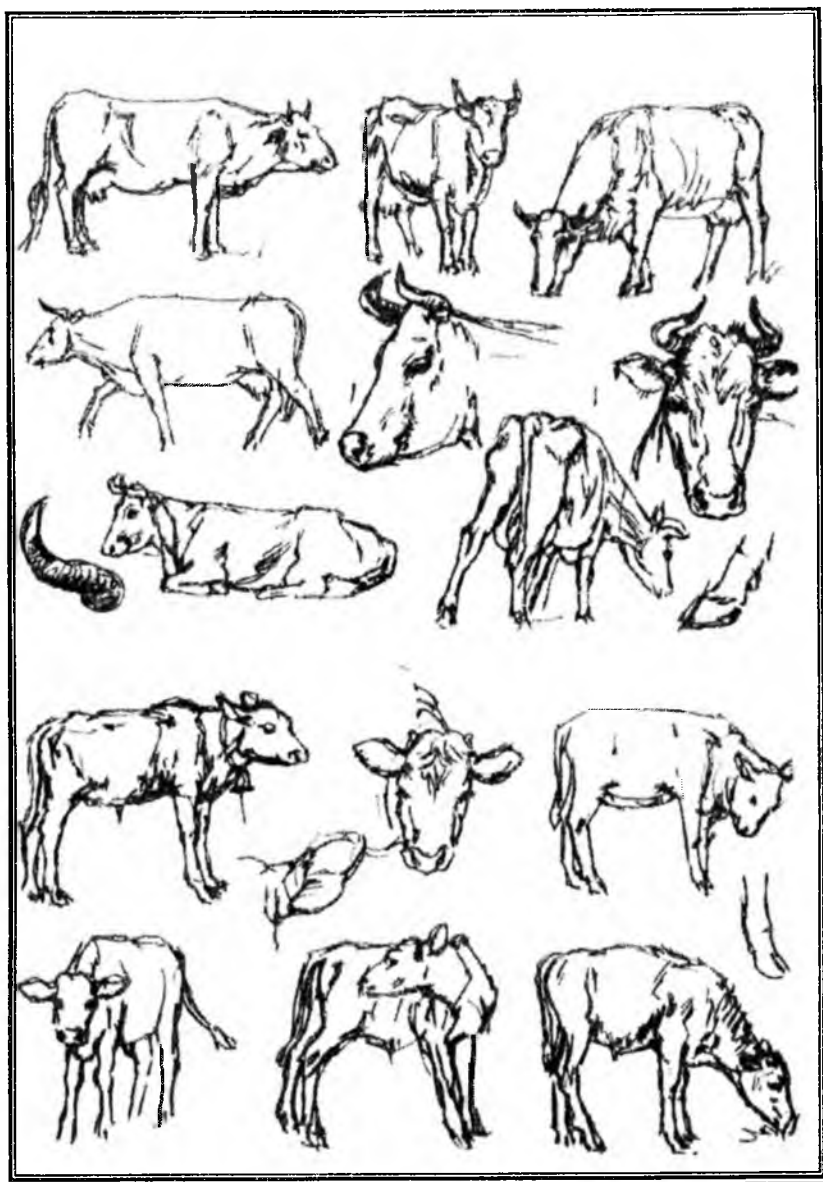

ADABIYTLAR

1. Azimova B. Natyurmort tuzish va tasvirlash metodikasi. Toshkent, O'qituvchi, 1984
2. Boymetov B. Badiiy grafika kulliyoti birinchi kurs sirtqi bo'lim talabalari uchun qalamtasvirdan metodik tavsiyalar. Toshkent, 1992
3. Boymetov B. Qalamtasvir o'qitishning ilmiy asoslari. Metodik tavsiyalar. Toshkent, 1995
4. Boymetov B., Tolipov M. Maktabda tasviriy san'at to'garagi. Fan – 1995
5. Boymetov B. Qalamtasvir. Pedagogika institutlari va universitetlari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent, 1997
6. Boymetov B. Qalamtasvir asoslari. Pedagogika institutlari va universitetlari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent, 2000
7. Boymetov B. Qalamtasvir. Pedagogika institutlari va universitetlari uchun darslik. Toshkent, «Musiq» nashriyoti 2006
8. Boymetov B. Chizmatasvir. Kasb-hunar kolejlari uchun o'quv qo'llanma Toshkent, «Ilm ziyo» nashriyoti 2005
9. Ten N. Gips modellarining rasmi. Toshkent. O'qituvchi – 1994
10. Tojiyev B. Qalamtasvir asoslarini o'rganish. Toshkent, 1994
11. V. Shoroxov Osnovi kompozitsii Moskva. «Prosveshenie 1979

MUNDARIJA

1-bob. Qalamtasvir tasviriy san'atning asosi sifatida	
1.1 Tasviriy san'at haqida dastlabki ma'lumotlar.....	7
1.2. Qalamtasvir asoslari va uning maqsad-vazifalari.....	9
1.3. Shakllarning hajmini idrok etish.....	12
1.4. Tasviriy san'atning asosiy qonun-qoidalar.....	15
2-bob. Geometrik shakllarni naturadan tasvirlash	
2.1. Umumiy metodik tavsiyalar.....	26
2.2. Geometrik shakllarni o'ziga qarab amaliy mashqlar bajarish.....	29
3-bob. Geometrik shakllarga asoslangan murakkab buyumlarni tasvirlash	
3.1. Milliy naqsh rozetkasining qalamtasviri. (panjara, nilufar naqsh rozetkasi).....	48
3.2. Klassik me'morlik bo'lagi va geometrik shakllar rasmini chizish.....	53
3.3. Uy jihozlaridan tashkil etilgan natyurmortning qalamtasviri.....	59
4-bob. Portret ishlash asoslari	
4.1. Bosh bo'laklari qalamtasviri. Burun, ko'z, quloq va lablar rasmi.....	64
5-bob. Inson qomatini tasvirlashda plastik anatomiyaning ahamiyati	
5.1. Tana, qo'l va oyoq skeleti.....	85
5.2. Tana a'zolarining nisbatlari.....	90
5.3. Boshning plastik anatomiyasi.....	100
5.4. Bosh rasmini chizish.....	104
5.5. Antik davr gips bosh modelini chizish.....	108
6-bob. Gavda skeleti to'g'risida ma'lumot. Gavda suyaklari, bo'g'imlari, birlashmalari, harakatlari va ularning plastikasi	
6.1. Inson skeletining qalamtasviri.....	117
6.2. Jan Antuan Gudonning «Eksorshe» gips anatomik modeli rasmini chizish.....	120
6.3. Mato rasmini chizish.....	129
Mavzularni mustahkamlash bo'yicha savollar.....	132
Ilovalar.....	134
Adabiyotlar ro'yhati.....	166

BOTIR BAYMETOV

**QALAMTASVIR
(RASM)**

Muharrir I.Xalilov
Texnik muharrir M.Alimov
Badiiy muharrir M.Odilov
Kompyuterda sahifalovchi A.Ro'ziyev

Bosishga ruxsat etildi 18.12.2010. Qog'oz bichimi 60x84¹/₁₆.
Hisob-nashr tabog'i 10,5. Adadi 63.
Buyurtma №122.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084, Toshkent, Kichik halqa yo'li ko'chasi, 7-uy.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI» bosmaxonasida
rizografiya usulida chop etildi.
100000, Toshkent, Qori-Niyoziy ko'chasi, 39-uy.

ISBN 978-9943-13-288-7

9 789943 132887